

ΠΡΑΞΗ:
**«ΘΑΛΗΣ-ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ-
Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής δυναμικής και
διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας»**

Κωδικός MIS 380421

ΥΠΟΕΡΓΟ:
**«Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής δυναμικής
και διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας»
και α/α «01»**

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ:
**«Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» (Ε.Π.Ε.Δ.Β.Μ.) 2007-2013
Υπουργείο Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων**

ΛΕΟΝΑΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑΣ 11:
**«Ενίσχυση του ανθρώπινου κεφαλαίου για την προαγωγή της έρευνας και της
καινοτομίας στις 3 Περιφέρειες Σταδιακής Εξόδου»**

ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΑΞΗΣ:
«ΘΑΛΗΣ»

Η Πράξη συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (Ε.Κ.Τ.) και από εθνικούς πόρους, μέσω του Προγράμματος Δημοσίων Επενδύσεων (Π.Δ.Ε.) του Υπουργείου Παιδείας, Δια Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων

Παραδοτέο

Παραδοτέο Π1.2.1.: Συλλογικός τόμος.

Υποδράση 1.2: Συγγραφή κειμένων βιβλίου

Δράση 1: Οριζόντιες δράσεις

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Για την εκπόνηση του παραδοτέου απασχολήθηκαν τα κάτωθι μέλη της ομάδας έργου :

ΜΕΛΗ ΚΥΡΙΑΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ (Κ.Ε.Ο.)

ΘΕΟΛΟΓΟΣ (ΛΟΗΣ) ΛΑΜΠΡΙΑΝΙΔΗΣ

ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΠΑΡΑΣΚΕΥΟΠΟΥΛΟΣ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ

DR. DIMITRIS BALLAS

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ

ΣΟΦΙΑ ΣΚΟΡΔΙΛΗ

ΓΡΗΓΟΡΗΣ ΚΑΥΚΑΛΑΣ

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΨΥΧΑΡΗΣ

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΛΥΜΠΕΡΑΚΗ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΡΟΒΟΛΗΣ

ΜΕΛΗ ΟΜΑΔΑΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ (Ο.Ε.Σ.)

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΕΣΗΣ

ΑΡΤΕΜΗΣ ΚΟΥΡΤΕΣΗΣ

ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΘΩΙΔΟΥ

ΠΑΝΩΡΗ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ

ΘΑΝΗΣ ΗΛΙΑΣ

ΣΔΟΥΚΟΠΟΥΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

Θεσσαλονίκη, 30/11/2015

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Ερευνητικό Πρόγραμμα ΘΑΛΗΣ

Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής δυναμικής και διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας.

«Ανθρώπινο Δυναμικό και Περιφερειακές Ανισότητες στην Ελλάδα»

(Παραδοτέο: Π1.2.1)

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΣΥΛΛΟΓΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ

«Ανθρώπινο Δυναμικό και Περιφερειακές Ανισότητες στην Ελλάδα»

Επιμέλεια: Λαμπριανίδης Λόης, Ανδρικοπούλου Ελένη και Σκορδίλη Σοφία (?)

Πρόλογος και Ευχαριστίες

1. Η εξέλιξη των θεωριών περιφερειακής ανάπτυξης – Το ζήτημα της ανάπτυξης

*Λαμπριανίδης Λόης, Καραγιάννη Στέλλα, Καλογερέσης Θανάσης,
Παρασκευόπουλος Χρίστος, Παναγιωτίδης Θεόδωρος, Μπάλλας Δημήτρης,
Θάνης Ηλίας και Πανώρη Αναστασία*

2. Χωρική οργάνωση και ανθρώπινο κεφάλαιο

*Ανδρικοπούλου Ελένη, Θωΐδου Ελισάβετ, Καυκαλάς Γρηγόρης και
Σδουκόπουλος Αλέξανδρος*

**3. Ευκαιρίες και εμπόδια για ανθρωποκεντρική και ισόρροπη χωρική ανάπτυξη:
«νέες» πρωτοβουλίες στον αγρο-τροφικό τομέα στην ευρύτερη περιοχή της
Αττικής**

Σκορδίλη Σοφία

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Πρόλογος και Ευχαριστίες

Το παρόν βιβλίο είναι το αποτέλεσμα χωριστών αναζητήσεων αλλά και συνεργασίας των συγγραφέων πάνω σε ένα κοινό άξονα ενδιαφέροντος που ανταποκρίνεται στην ανάγκη κατανόησης του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού και των ανθρώπινων δυνατοτήτων στη χωρική ανάπτυξη σε όλες τις γεωγραφικές κλίμακες, από την τοπική στην παγκόσμια. Ο σκοπός του βιβλίου, σε αντιστοιχία με το σκοπό του ερευνητικού προγράμματος με τίτλο «Το ανθρώπινο δυναμικό ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής δυναμικής και διαφοροποίησης των περιοχών: Η περίπτωση της Ελλάδας, ΘΑΛΗΣ/ΕΠΕΔΒΜ» το οποίο αποτελεί κοινή βάση αναφοράς για την πλειοψηφία των κεφαλαίων του, είναι η διερεύνηση του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού ως βασικής συνιστώσας της αναπτυξιακής δυναμικής και διαφοροποίησης των περιοχών με ειδικότερους στόχους την ακριβέστερη περιγραφή και την καλύτερη κατανόηση των μηχανισμών που προκαλούν τις περιφερειακές ανισότητες και τροφοδοτούν αντίστοιχα τη δυνατότητα να σχεδιαστούν και να ασκηθούν οι κατάλληλες πολιτικές για τον περιορισμό τους.

Τα κεφάλαια του παρόντος συλλογικού τόμου περιέχουν στοιχεία των παράλληλων ερευνών που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια του προγράμματος, τα οποία έχουν συλλεχθεί και επεξεργαστεί χωριστά από κάθε ομάδα. Αυτά αφορούν από τη μία βιβλιογραφική επισκόπηση των θεωριών περιφερειακής ανάπτυξης και τη σύνδεσή τους με το ανθρώπινο δυναμικό (Κεφ. 1) και από την άλλη τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου, μέσα από συλλογή ερωτηματολογίων και επιτόπια έρευνα με συνεντεύξεις σε μικρό αριθμό επιχειρηματιών (Κεφ. 2 & 3).

Τέλος, όσον αφορά στη συγγραφή και την επεξεργασία των πρωτογενών στοιχείων της έρευνας πρέπει να τονιστεί η συνεισφορά των: Γεωργία Γεμενετζή, Χριστίνα

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Κακδέρη, Δήμητρα Κωνσταντινίδου και Αλέξανδρο Σδουκόπουλο, τους οποίους και ευχαριστούμε ιδιαίτερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η εξέλιξη των θεωριών περιφερειακής ανάπτυξης – Το ζήτημα της ανάπτυξης

ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 1 – Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Λαμπριανίδης Λόης, Καραγιάννη Στέλλα, Καλογερέσης Θανάσης, Παρασκευόπουλος Χρίστος, Παναγιωτίδης Θεόδωρος, Μπάλλας Δημήτρης, Θάνης Ηλίας και Πανώρη Αναστασία

Η έννοια της Ανάπτυξης

Η ανάπτυξη ως μια κανονιστική έννοια υπόκειται σε διάφορες κρίσεις και αξιολογήσεις. Μέσα από τη διαχρονική εξέλιξη της, η αφηρημένη και γενικού περιεχομένου έννοια, διαπέρασε και εισχώρησε σε διάφορα εννοιολογικά πλαίσια τιθέμενη σε αντιπαραβολή κυρίως με τις έννοιες της οικονομικής εξέλιξης και της κοινωνικής μεταβολής και προόδου (Willis, 2005). Σε ένα αρχικό επίπεδο ανάλυσης, ένας από τους πλέον βασικούς διαχωρισμούς της έννοιας αποτελεί η διάκριση ενός στατικού και ενός δυναμικού εννοιολογικού πλαισίου, εντός των οποίων δύναται να αποκρυσταλλωθούν με περισσότερη σαφήνεια και επάρκεια οι διαφορετικές προεκτάσεις της έννοιας της ανάπτυξης (Clark, 2002).

Η ανάπτυξη υπό τη στατική της έννοια περιγράφει την ενισχυμένη κατάσταση μιας χώρας/περιφέρειας επί μιας αρχής ή μιας επί μέρους δραστηριότητας. Αντίθετα, η δυναμική εκδοχή της ανάπτυξης χρησιμοποιείται για την απόδοση καταστάσεων που σχετίζονται με σταδιακές εξελίξεις είτε πάλι επί μιας αρχής είτε μιας επί μέρους δραστηριότητας. Όταν η ανάπτυξη αναλυθεί εντός ενός πλαισίου κοινωνικού περιεχομένου τότε ταυτίζεται περισσότερο με κοινωνική και οικονομική μεταβολή, με διαδικασίες και στάδια μετασχηματισμού και με εξελικτικές τάσεις. Όλες όμως οι χώρες/περιφέρειες μέσα στη διαχρονική τους εξέλιξη χαρακτηρίζονται από αναπτυξιακές διαδικασίες οι οποίες εντάσσονται στις παραπάνω μεταβολές κοινωνικού ή οικονομικού περιεχομένου και διαπερνούν διάφορα στάδια εξέλιξης

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

και μετασχηματισμού. Όλες οι μεταβολές και οι εξελίξεις θα πρέπει να χαρακτηρίζονται από ένα θετικό πρόσημο και γενικότερα να ταυτίζονται με την έννοια της βελτίωσης (Black and White, 2004).

Επιστρέφοντας στη διαχρονική εξέλιξη της έννοιας αξίζει να σημειωθούν οι λόγοι για τους οποίους πραγματοποιήθηκαν αυτές οι μεταβάσεις τοποθετώντας κάθε φορά την έννοια της ανάπτυξης μέσα σε διαφορετικές ερμηνευτικές νόρμες και πλαίσια. Η αύξηση του εθνικού πλούτου, η βελτίωση δηλαδή της οικονομικής μεγέθυνσης, αυξάνει την πιθανότητα της μείωσης της φτώχειας και της επίλυσης διάφορων κοινωνικών προβλημάτων. Ενώ όμως το παραπάνω επιβεβαιώνεται από την οικονομική θεωρία εντούτοις στην πράξη η οικονομική μεγέθυνση δεν προκάλεσε βελτίωση της ανάπτυξης, σε όρους ανθρώπινης ανάπτυξης. Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις η μεγέθυνση ταυτίστηκε με μεγαλύτερη ανισότητα, αύξηση της ανεργίας, αποδυνάμωση των δημοκρατικών θεσμών και πλήθος αρνητικών περιβαλλοντικών επιπτώσεων (Cobb et al., 1995; Piketty and Saez, 2003; Serra and Stiglitz, 2008).

Με άλλα λόγια η οικονομική μεγέθυνση αποτελεί ένα μόνο μικρό τμήμα της ανάπτυξης το οποίο μάλιστα χαρακτηρίζεται από ένα πλήθος περιορισμών και μειονεκτημάτων. Ανάμεσα σε αυτά συγκαταλέγεται ο μη υπολογισμός της ανεπίσημης οικονομίας, της εξάντλησης φυσικών πόρων, της διάκρισης μεταξύ της ποιοτικής και ποσοτικής διάστασης της παραγωγικής διαδικασίας, τον διαχωρισμό των δαπανών, την διατηρησιμότητα της οικονομικής παραγωγής, της μη εμπορευματικές δραστηριότητες ή την κοινωνική πρόοδο και ευημερία. Όλα αυτά τα μειονεκτήματα εντοπίζονται στον κυριότερο δείκτη της οικονομικής μεγέθυνσης, αυτού του κατά κεφαλήν εισοδήματος. Το κατά κεφαλήν εισόδημα λοιπόν αποτελεί ένα κοινά αποδεκτό τρόπο μέτρησης της οικονομικής παραγωγής, προσφέροντας αξιόπιστες λύσεις και πολιτικές για μακροοικονομικά ζητήματα συνδεδεμένο μάλιστα εγγενώς με ένα μεγάλο πλήθος χρήσιμων και πολύτιμων μεταβλητών όπως η απασχόληση. Στην πράξη όμως αποτυγχάνει να συνδεθεί επιτυχώς με τις έννοιες της ποιότητας ζωής και της κοινωνικής ευημερίας (εκπαίδευση, ανισότητα, ασφάλεια, υγεία, κοινωνικές σχέσεις, ισότητα φύλου, πολιτική συμμετοχή, απασχόληση κ.α.) (Bergh, 2009; Costanza et al., 2009).

Η οικονομική μεγέθυνση, παράγωγος δείκτης της οποίας αποτελεί το κατά κεφαλήν εισόδημα, εστιάζει στην τεχνολογική μεταβολή, στην συσσώρευση κεφαλαίου, στο

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

δομικό μετασχηματισμό της οικονομίας, στον τομέας της ζήτησης και προσφοράς, στην αστικοποίηση κ.α. Όλες αυτές οι έννοιες που εντάσσονται στη μελέτη της περιφερειακής ανάπτυξης (καθώς και των περιφερειακών ανισοτήτων) μπορούν να προσεγγιστούν μέσω δύο βασικών θεωρητικών Σχολών σκέψης. Την πρώτη Σχολή αποτελούν οι θεωρίες αυτοεξισορρόπησης. Οι θεωρίες αυτές, υποστηρίζουν ότι η ύπαρξη των περιφερειακών ανισοτήτων αποτελούν μία προσωρινή κατάσταση όπου η μεσολάβηση των δυνάμεων της αγοράς θα έχει ως αποτέλεσμα την εξάλειψή τους σε βάθος χρόνου. Η δεύτερη Σχολή, αποτελείται από τις θεωρίες της ανισορροπίας. Οι συγκεκριμένες θεωρητικές προσεγγίσεις διερευνούν τα αίτια δημιουργίας των περιφερειακών ανισοτήτων και ασχολούνται παράλληλα με το σχεδιασμό των πολιτικών εκείνων που μπορούν να αμβλύνουν τις ανισότητες αυτές ευνοώντας παράλληλα τις λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές (Λαμπριανίδης, 2012).

Η πρόσφατη βιβλιογραφία της ανάπτυξης τοποθετεί την ανθρώπινη ανάπτυξη ως τον απόλυτο στόχο της αναπτυξιακής διαδικασίας με την οικονομική μεγέθυνση να αντιμετωπίζεται είτε ως ένας αρχικός δείκτης της ανάπτυξης (υπό την έννοια της ικανής όχι όμως και της αναγκαίας συνθήκης για την επίτευξη του αναπτυξιακού στόχου) είτε ως μέσο για την ενίσχυση της ανθρώπινης ανάπτυξης, ο οποίος αποτελεί και τον τελικό σκοπό και στόχο. Επεξεργαζόμενοι έννοιες πέραν του εισοδήματος ή της κατανάλωσης σε άλλες μεταβλητές που εκφράζονται και αποτυπώνονται είτε σε νομισματικούς όρους είτε όχι, μεταβαίνουμε σε περισσότερο ολοκληρωμένες και ευρύτερες καταστάσεις της ευημερίας. Η σημαντικότερη ίσως προσέγγιση που επιτυγχάνει το παραπάνω είναι η προσέγγιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων (Desai, 2001; Drèze και Sen, 2002; Nussbaum και Sen, 1993; Sen, 2011, 1995). Η συγκεκριμένη προσέγγιση εστιάζει σε όλες εκείνες τις καταστάσεις για τις οποίες το άτομο επιθυμεί να πραγματώσει (“doings and beings” - functionings) διαθέτοντας την ελευθερία προκειμένου να επιλέξει το σύνολο εκείνο των functioning που επιθυμεί (capabilities). Κάποιες από αυτές τις δυνατότητες μπορεί να σχετίζονται με βασικές ανάγκες (επαρκής διατροφή ή μείωση πρόωρης θνησιμότητας) ενώ άλλες μπορεί να σχετίζονται με περισσότερο σύνθετες καταστάσεις (επαρκής μόρφωση ικανή για την συμμετοχή στην πολιτική ζωή). Οι θεωρητικές ρίζες της συγκεκριμένη προσέγγισης εντοπίζονται στη φιλοσοφική διάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης, αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στην επίτευξη του τελικού στόχου που δεν είναι άλλος από την ανθρώπινη ανάπτυξη (η ανάλυση της προσέγγισης των ανθρώπινων δυνατοτήτων και η

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ιδιαίτερη η χρήση της προσέγγισης αυτής ως ερμηνευτικής βάσης των ανισοτήτων θα διεξαχθεί αναλυτικά στο Κεφάλαιο 6).

Η διαχρονική εξέλιξη της έννοιας της Ανάπτυξης

Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου η έννοια της ανάπτυξης συγκέντρωσε το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας με την παράλληλη διατύπωση πλήθος αντικρουόμενων απόψεων, τόσο ως προς τον τρόπο προσέγγισης της έννοιας όσο και ως προς την εμπειρική διερεύνησή της. Ως εκ τούτου η έννοια της ανάπτυξης, ως βασικό ερευνητικό αντικείμενο, εισχώρησε σε κάθε θεωρητικό ρεύμα με διαφορετικό τρόπο, καθιστώντας σαφές πως δεν αναφερόμαστε σε μία έννοια η οποία απολαμβάνει κοινή επιστημονική συναίνεση. Για παράδειγμα, τα αποικιακά οικονομικά απέδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στις υποδομές, η καπιταλιστική προσέγγιση των πραγμάτων υπερθεμάτισε τις πολιτικές εκείνες που ευνοούν τα ανώτερα εισοδηματικά κλιμάκια και την επιχειρηματικό κλάδο (“trickle down economics”) με την σοσιαλιστική σκέψη να προωθεί την αντίθετη άποψη (“bottom up economics”) (Agnew και Livingstone, 2011; Chant και McIlwaine, 2009). Ο ρόλος του κράτους και η σχέση του με την ανάπτυξη αποτέλεσε κεντρικό επιστημονικό ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας με τους στρουκτουραλιστές να υποστηρίζουν τον κρατικό παρεμβατισμό και τους νεοφιλελεύθερους τον περιορισμένο ρόλο του και την προσήλωση στην υιοθέτηση πολιτικών ενίσχυσης της ελεύθερης λειτουργίας της αγοράς και προώθησης της ελευθεροποίησης του εμπορίου.

Τόσο όμως με τη χρονική εξέλιξη όσο και με το διαρκώς αυξανόμενο ακαδημαϊκό ενδιαφέρον η ανάπτυξη έπαψε να οριοθετείται εννοιολογικά μέσα από το πρίσμα της οικονομικής ανάπτυξης (μεγέθυνση) και έννοιες όπως περιβαλλοντική βιωσιμότητα, ελευθερία, πολιτική συμμετοχή, κοινωνική δικαιοσύνη αποτέλεσαν αναπόσπαστα τμήματα της έννοιας της ανάπτυξης συμβάλλοντας σε μια ολοκληρωμένη και ενιαία εννοιολογική σύλληψη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της εννοιολογικής διεύρυνσης αποτελεί η πρόσφατη περίπτωση του Millennium Development Goals (MDG) (Browne and Weiss, 2014; Evans, 2013; Nallari κ.α., 2011). Οι στόχοι αυτοί καταδεικνύουν τη διεπιστημονικότητα των υπό μελέτη ζητημάτων που συνδέονται με την ανάπτυξη, μέσω της διαδικασίας της σύνθεσης πτυχών ενός ευρύ πλαισίου που καλύπτει τις σφαίρες της οικονομίας, της κοινωνίας, του πολιτισμού, της πολιτικής, του περιβάλλοντος κ.α.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Το αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του MDG καταδεικνύει αφενός την πολυδιάστατη έννοια της ανάπτυξης και αφετέρου την ιδιαίτερη σύνθετη και απαιτητική προσπάθεια αποτύπωσης της ανάλυσής της. Αρκεί να αναλογιστεί κανείς το γεγονός του τεράστιου εύρους των ζητημάτων με τα οποία καταπιάνεται πλέον η πρόσφατη αναπτυξιακή συζήτηση καθώς επίσης με το πόσο συνυφασμένες και άκρως αλληλένδετες είναι κάποιες από τις πτυχές της ολοκληρωμένης έννοιας της ανάπτυξης. Για παράδειγμα, η προσέγγιση και η ανάλυση της ισότητας των φύλλων (κεντρικό θέμα μελέτης τόσο για τον αναπτυσσόμενο όσο και για τον ανεπτυγμένο κόσμο) δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί μεμονωμένα, χωρίς δηλαδή την ανάλυση του οικονομικού, θρησκευτικού ή πολιτισμικού περιβάλλοντος.

Κατά αναλογία με την μελέτη της έννοιας της ανάπτυξης, έως πρόσφατα προμετωπίδα της θεωρητικής και εμπειρικής ατζέντας της περιφερειακής ανάπτυξης αποτελούσε η ανάλυση της οικονομικής μεγέθυνσης (αύξηση του πλούτου, βελτίωση ανταγωνιστικότητας και παραγωγικότητας, δημιουργία θέσεων απασχόλησης κ.α.). Σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό δηλαδή η τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη ταυτίζονταν με την οικονομική περιφερειακή ανάπτυξη. Ο τόπος σε συνδυασμό με όλες εκείνες τις πολιτικές και πρακτικές που υιοθετούνται και που στοχεύουν στη συστηματική βελτίωση της τοπικής οικονομικής ευημερίας στοιχειοθετεί τον άξονα ανάλυσης του κλάδου της περιφερειακής ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, η τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη εστιάζει στις δράσεις εκείνες όπως οικονομική αναπτυξιακή στρατηγική, αγορά εργασίας, έρευνα και καινοτομία, επιχειρηματικότητα κ.α. των οποίων η εφαρμογή μπορεί να επιφέρει αύξηση βασικών οικονομικών μεγεθών όπως το εισόδημα, η απασχόληση ή παραγωγικότητα.

Οι απαρχές του εννοιολογικού προσδιορισμού της ανάπτυξης εντοπίζονται μετά το 1945, όπου σύμφωνα με τη σχετική βιβλιογραφία η εποχή αυτή συναντάται με την έννοια της «σύγχρονης εποχής» (Hettne, 2009). Η ανάπτυξη κατά τη σύγχρονη εποχή ταυτίζεται με την πεποίθηση του μετασχηματισμού των παραδοσιακών κοινωνιών σε σύγχρονες δυτικού τύπου κοινωνιών. Οι κλασικές και νεοκλασικές προσεγγίσεις που ήταν κυρίαρχες την περίοδο αυτή (1940-1950) απηχούσαν την πεποίθηση αυτή, αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση στη φιλελευθεροποίηση της παραγωγής και στην ενίσχυση του διεθνούς εμπορίου. Σε εθνικό/τοπικό επίπεδο το κεντρικό ενδιαφέρον των προσεγγίσεων αυτών συγκεντρώνονταν γύρω από τους

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

φυσικούς αναπτυξιακούς πόλους. Η αναπτυξιακή συζήτηση (στην εποχή του πολέμου του Βιετνάμ) με ρίζες που κυρίως συναντώνται στην ανάλυση της αναπτυξιακής στρατηγικής και γενικότερης οικονομικής κατάστασης της Λατινικής Αμερικής και της Καραϊβικής γέννησε τις ριζοσπαστικές προσεγγίσεις οι οποίες αντιμετώπισαν το δυτικόφεργο/εθνικοκεντρικό ορισμό της ανάπτυξης ως αναστολέα και τροχοπέδη του αναπτυσσόμενου κόσμου (Nederveen Pieterse, 2010).

Από το 1970 και μετά η αμιγώς οικονομική προσέγγιση της έννοιας της «ανάπτυξης από τα πάνω» (η υιοθέτηση δηλαδή του δυτικού αναπτυξιακού προτύπου) άρχισε να αμφισβητείται συστηματικά και να διατυπώνονται όλο και περισσότερες ριζοσπαστικότερες προσεγγίσεις (ανθρωποκεντρικές, στρουκτουραλιστικές, περιβαλλοντικές) προσεγγίσεις, οι οποίες χαρακτηρίζονται από το κριτική διάθεση σχετικά με το αναπτυξιακό πρότυπο της «ανάπτυξης από πάνω». Οι κλασικές θεωρίες κατά κανόνα βασίζονται στη σκέψη του Adam Smith (1723 – 1790) και του David Ricardo (1772-1823) οι οποίοι ταυτίζουν τους βασικούς αναπτυξιακούς μοχλούς με το διεθνές εμπόριο και την έννοια του συγκριτικού πλεονεκτήματος (E. Wayne. Nafziger, 2006). Οι νεοκλασικές προσεγγίσεις εξαιτίας της θεωρητικής συγγένειας τους με τις προηγούμενες μοιράζονται την κοινή αντίληψη περί ανάπτυξης, τονίζοντας τη σημασία της φιλελευθεροποίησης του εμπορίου ως βασικής πολιτικής επιλογής επίτευξης της. Πιο συγκεκριμένα, τα νέο-κλασικά οικονομικά εστιάζουν στις τιμές στις εκροές και στη διανομή του εισοδήματος μέσα σε ένα πλαίσιο αγορών στις οποίες προσδιορίζονται υπό τον άξονα του νόμου της προσφοράς και της ζήτησης. Η νεοκλασική σκέψη απασχολείται ιδιαιτέρως με την αποτελεσματική κατανομή των περιορισμένων πόρων προχωρώντας στη διατύπωση της βασικής της υπόθεσης περί ατομικής ορθολογικότητας. Αυτή η βασική υπόθεση δίνει τη δυνατότητα να μεγιστοποιηθεί η χρησιμότητά ή το κέρδος τους (Sardadvar, 2011).

Κεντρικό σημείο των θεωριών αυτών, ιδιαίτερα για τη σύνδεση με την αναπτυξιακή συζήτηση, αποτελεί η έμφαση που αποδίδεται στην έννοια της ισορροπίας. Οι θιασώτες της συγκεκριμένης οπτικής, αναγνωρίζοντας τη σημαντικότητα της ύπαρξης εξαιρετικά ανεπτυγμένων αγορών καθώς και την παρουσία κατάλληλης θεσμικής υποστήριξης, υποστηρίζουν την ελεύθερη αγορά μέσω της άρσης εμποδίων (εμπορικών και άλλων). Κατά αυτόν τον τρόπο διευκολύνεται η

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

συσσώρευση του κεφαλαίου και οι ξένες άμεσες επενδύσεις. Το συσσωρευμένο κεφάλαιο κατά αυτόν τον τρόπο θα έχει τη δυνατότητα να μετακινηθεί από περιοχές χαμηλής παραγωγικότητας σε περιοχές υψηλής παραγωγικότητας. Το γεγονός αυτό, θα οδηγεί σε αύξηση της κατά κεφαλήν παραγωγικότητας που με τη σειρά της θα λειτουργεί ως εγγυήτρια δύναμη της συνεχιζόμενης ανάπτυξης.

Από το 1960 άρχισαν να αναδύονται ριζοσπαστικές πολιτικές τόσο σε κοινωνικό όσο και σε επιστημονικό επίπεδο. Την χαρακτηριστικότερη προσέγγιση της περιόδου αυτής αποτελεί η θεώρηση της εξάρτησης (“dependency theory”). Στην ουσία η θεωρία αυτή προκρίνεται ως η διάψευση των κλασικών και νεοκλασικών προσεγγίσεων ισχυριζόμενη από τη μία πως το δυτικό αναπτυξιακό πρότυπο όχι απλώς δε συμβάλει στην επιτάχυνση της ανάπτυξης των λιγότερων ανεπτυγμένων περιοχών αλλά ενισχύει τη διατήρηση των ανισοτήτων και από την άλλη προτείνει την απεξάρτηση των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών από τις περισσότερο ανεπτυγμένες μέσω της υιοθέτησης ενός εναλλακτικού αναπτυξιακού προτύπου (Power, 2003; Sumner και Tribe, 2008).

Από το 1980 άρχισε να κερδίζει έδαφος η νεοφιλελεύθερη ατζέντα, στην οποία περιλαμβάνεται η πλήρης φιλελευθεροποίηση της αγοράς και του εμπορίου και η επέκταση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στη δημόσια σφαίρα δράσης. Ο νεοφιλελευθερισμός από τη μια αποδέχεται πως κεντρικό ζητούμενο της ανάπτυξης παραμένει η οικονομική μεγέθυνση προσεγγίζοντας όμως τελείως διαφορετικά την νεοκλασική σκέψη, απορρίπτοντας τον κρατικό παρεμβατισμό και προωθώντας την ελεύθερη ρύθμιση της αγοράς και τις ιδιωτικοποιήσεις (Aoyama κ.α., 2011). Από το 1990 και μετά μπροστά από την έννοια της ανάπτυξης προστέθηκαν διάφοροι επιθετικοί προσδιορισμοί (μετά-ανάπτυξη, πέρα από την ανάπτυξη) που ως στόχο είχαν την περαιτέρω αξιολόγηση της έννοιας, έτσι όπως αυτή εξελίχθηκε διαχρονικά θέτοντας νέα ερωτήματα που αφορούσαν διάφορες πτυχές της αναπτυξιακής συζήτησης σχετικά με τη φτώχεια, τις ανισότητες, την ευρωκεντρικότητα της έννοιας, την παγκοσμιοποίησης κ.α. (Desai και Potter, 2006).

Θεωρίες Περιφερειακής Ανάπτυξης

Τόσο οι εθνικές όσο και οι περιφερειακές και τοπικές κυβερνήσεις, ιδίως μετά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα ζητήματα που απορούν την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη. Ταυτόχρονα η έννοια της

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

περιφερειακής ανάπτυξης τροποποιήθηκε σημαντικά διευρύνοντας την εννοιολογική της βάση πέρα και έξω από επιθετικά προσδιοριστικά που την συνέδεαν αποκλειστικά με οικονομικούς παράγοντες. Οι τροποποιήσεις αυτές σχετίζονται κυρίως με μια γενικότερη ποιοτική στροφή που ως σκοπό είχε να «ελαστικοποιήσει» κατά κάποιο τρόπο την καπιταλιστική δομή του οικονομικού συστήματος. Το οικονομικό σύστημα είχε υποστεί τα τελευταία χρόνια σημαντικές μεταβολές που σχετίζονται με την παγκοσμιοποίηση, την εντατικοποίηση της γνώσης και την αυξημένη ανταγωνιστικότητα.

Η τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη αποτελεί ένα εξελισσόμενο κλάδο και σε κάθε περίπτωση θα πρέπει να διαχωριστεί από την οικονομική μεγέθυνση. Γεγονός παραμένει πάντως πως οι ιστορικές ρίζες της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης εντοπίζονται στις έννοιες της οικονομικής μεγέθυνσης. Ενώ όμως οι ρίζες εντοπίζονται στην οικονομική διάσταση του αναπτυξιακού προτύπου οι σχετικές θεωρίες ξεκίνησαν (κυρίως από το 1970 και μετά) να ενσωματώνουν στις αναλύσεις τους εναλλακτικές προσεγγίσεις, διατυπώνοντας κατά αυτόν τον τρόπο την διαφωνία τους με τις παραδοσιακές προσεγγίσεις και ασκώντας κριτική στα ορθόδοξα νεοκλασικά οικονομικά. Η «ανησυχία» αυτή του συγκεκριμένου επιστημονικού κλάδου μεταφράζεται με την ενσωμάτωση και επεξεργασία, εντός του πλαισίου της περιφερειακής ανάπτυξης, κεντρικών ζητημάτων όπως η οικολογία, η κοινωνική ισότητα και δικαιοσύνη ή η πολιτική συμμετοχή κ.α. Η αποτύπωση της ανάπτυξης μέσω συμβατικών δεικτών σε περιοχές όπου επικρατούν φαινομενικά συγκρίσιμα οικονομικά μεγέθη εγείρει ερωτήματα και προβληματισμό περί των άνισων επιπέδων ευημερίας των περιοχών αυτών.

Μέσα από αυτό το διαχωρισμό, από την αμιγώς δηλαδή οικονομικά προσδιοριζόμενη περιφερειακή ανάπτυξη από τη μια και την περισσότερο ολιστική διάσταση από την άλλη, διαρθρώνονται οι βασικές θεωρίες της περιφερειακής ανάπτυξης, που παραθέτονται παρακάτω. Η ερμηνεία και η κατανόηση των περιφερειακών ανισοτήτων, οι οποίες μακροχρόνια οδηγούνται σε σταδιακή εξάλειψη με τελικό αποτέλεσμα την ύπαρξη περιφερειακής σύγκλισης, αποτελούν κεντρικό ζήτημα ανάλυσης της νεοκλασικής οικονομικής σκέψης. Σε αντιδιαστολή, οι κευνσιανές θεωρίες προκρίνουν τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους με σκοπό την επίτευξη της περιφερειακής σύγκλισης. Οι θεωρίες των δομικών και προσωρινών μεταβολών εστιάζουν την περιφερειακή ανάπτυξη ως μία εξελικτική και ιστορική

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

διαδικασία, αποφεύγοντας κατά αυτόν τον τρόπο την τοποθέτηση τους στο δίπολο σύγκλισης-απόκλισης των νεοκλασικών και κευνσιανών οικονομικών.

Το δίπολο αυτό από την μαρξιστική και ριζοσπαστική σκοπιά αντιμετωπίζεται ως «επεισοδιακό» γεγονός, υπό την έννοια ότι μπορεί να συμβαίνει είτε το ένα είτε το άλλο. Οι θεωρίες μετάβασης από την άλλη επικεντρώνονται στο αναπτυξιακό πρότυπο «της ανάπτυξης από τα κάτω» και ερμηνεύουν την τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη συνδεδεμένη με τον βαθμό ικανότητας των περιοχών (ανάλογα με τα θεσμικά, τεχνολογικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά τους) να μιμούνται επιτυχημένες/υποδειγματικές περιοχές. Η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη ερμηνεύεται, σύμφωνα με τη θεσμική προσέγγιση, ανάλογα με τα θεσμικά και κοινωνικοοικονομικά χαρακτηριστικά των περιοχών. Η επέκταση των νεοκλασικών οικονομικών (ενδογενή υποδείγματα μεγέθυνσης, γεωγραφικά οικονομικά, γεωγραφικά συμπλέγματα/συστάδες) επιχειρούν να διορθώσουν τη συμβατική νεοκλασική προσέγγιση έτσι ώστε να ερμηνευτούν πληρέστερα οι ρυθμοί ανάπτυξης των περιοχών.

Η βιώσιμη περιφερειακή ανάπτυξη εστιάζει στο περιβάλλον ως μία βασική παράμετρο της ολιστικής αντίληψης του αναπτυξιακού προτύπου. Η προσέγγιση της μετά-αναπτυξης κινούμενη προς την ίδια κατεύθυνση επιχειρεί να διατυπώσει εναλλακτικά χωρικά προσδιορισμένα αναπτυξιακά πρότυπα κεντρικός προσανατολισμός των οποίων αποτελούν οι κοινωνικές σχέσεις. Τέλος, η προσέγγιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων προσφέρεται ως ένα πιο περιεκτικό και ολοκληρωμένο υπόδειγμα ανάλυσης των χωρικών προσδιοριζόμενων κοινωνικών και οικονομικών ανισοτήτων. Η προσέγγιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων έχει σχεδιαστεί με τέτοιο τρόπο ώστε να ξεπεραστούν οι περιορισμοί που τίθενται από την οικονομική διάσταση της ανάπτυξης, ως μέτρου και αξιολόγησης της ευημερίας, μέσω της ενσωμάτωσης των ατομικών ελευθεριών και δυνατοτήτων.

Τα θεωρητικά πλαίσια ανάλυσης έχουν ως σκοπό να συμβάλλουν στη γενικότερη κατανόηση της αναπτυξιακής διαδικασίας. Μέσω των θεωριών αυτών μπορούν να αντληθούν οι βασικοί προσδιοριστικοί παράγοντες που χαρακτηρίζουν όλους τους κεντρικούς δρώντες που ενεργούν στα πλαίσια της ανάλυσης της περιφερειακής ανάπτυξης καθώς και τις αλληλοεπιδράσεις που εμφανίζονται ανάμεσά τους. Η φύση του σκοπού των θεωριών είναι διττή αφού ενδιαφέρονται να προσφέρουν όσο το δυνατό πληρέστερα το εννοιολογικό περιεχόμενο της ανάπτυξης τόσο στο

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

επίπεδο του χώρου όσο και στο επίπεδο του χρόνου. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, οι χολές που προσεγγίζουν το φαινόμενο της ανάπτυξης είναι πολλές κάτι που το επιτρέπει η πολυδιάστατη φύση του φαινομένου. Ο χαρακτήρα των θεωρητικών προσεγγίσεων δεν είναι στατικός αλλά αντίθετα παρουσιάζει μια διαχρονική εξέλιξη η οποία μπορεί να οφείλεται τόσο στο αποτέλεσμα διάφορων κριτικών που τους έχουν κατά καιρό ασκηθεί όσο και σε μια εσωτερική εννοιολογική τροποποίηση η οποία ενδέχεται να προκύπτει από νέα εμπειρικά δεδομένα και έρευνες όπως και από διάφορες μεταβολές οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών παραγόντων.

Η νεοκλασική θεωρία

Η ανάλυση των θεωριών της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης θα ξεκινήσει παραθέτοντας την νεοκλασική θεωρία η οποία αποτελεί μια από τις παλαιότερες και ίσως μια από τις θεωρίες εκείνες που άσκησαν την μεγαλύτερη επιρροή. Η αφετηρία αυτής της προσέγγισης μπορεί να εντοπιστεί στο προβληματισμό των κλασικών οικονομικών και της μαρξιστικής σκέψης. Το κεντρικό της ζήτημα της ανάλυσης της συγκεκριμένης προσέγγιση αποτελεί το θέμα των περιφερειακών ανισοτήτων. Σύμφωνα λοιπόν με την νεοκλασική θεωρία, μέσω της υπόθεσης της έλλειψης οποιουδήποτε είδους δυσλειτουργίας της ελεύθερης αγοράς, στο επίπεδο του ολοκληρωμένου εθνικού χώρου σημειώνονται ισχυρές πιέσεις οι οποίες θα οδηγήσουν στη σύγκλιση του περιφερειακού εισοδήματος (Martin και Sunley, 1996). Μέσω του συλλογισμού αυτού προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι περιφερειακές ανισότητες μπορούν να ειδωθούν μόνο εντός ενός βραχυχρόνιου πλαισίου μιας και μέσω των αυτορρυθμιζόμενων δυνάμεων της οικονομίας που θα τεθούν σε εφαρμογή θα οδηγήσουν στη μείωση των ανισοτήτων των τιμών, των μισθών, του κεφαλαίου και της εργασίας.

Η νεοκλασική θεωρία υποστηρίζει ότι, όταν μια οικονομία δεν χαρακτηρίζεται από τεχνολογική πρόοδο η αύξηση της παραγωγής βασίζεται στις εισροές του κεφαλαίου και της εργασίας (Bilen, 2007). Οι υποθέσεις του αρχικού μοντέλου της θεωρίας αυτής είναι ο τέλει ανταγωνισμός, οι μη αύξουσες αποδόσεις κλίμακας, τα μηδενικά συναλλαγματικά κόστη και η μη ύπαρξη εμποδίων στην κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών ανάμεσα στις περιφέρειες. (Pike et al., 2006). Στη βασική εκδοχή της νεοκλασικής θεωρίας η τεχνολογική μεταβολή, το ανθρώπινο κεφάλαιο, οι αποταμιεύσεις και ο ρυθμός μεταβολής του πληθυσμού αντιμετωπίζονται ανεξάρτητα από το κεφάλαιο και την εργασία. Αυτός είναι ο λόγος

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

που η θεωρία αυτή αναφέρεται και ως θεωρία εξωγενούς μεγέθυνσης (Pike et al., 2006). Έτσι, η πλήρης κινητικότητα των παραγωγικών συντελεστών του κεφαλαίου και της εργασίας τους επιτρέπουν να μετακινούνται προς περιοχές που προσφέρουν υψηλότερες σχετικές αποδόσεις. Με άλλα λόγια, οι επιχειρήσεις θα επιδείξουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για περιοχές που παρουσιάζουν αυξημένη κερδοφορία ενώ οι υψηλότεροι μισθοί θα κινητοποιήσουν αυτούς που αναζητούν εργασία. Το κεφάλαιο και η εργασία όμως μετακινούνται προς αντίθετες κατευθύνσεις μιας και οι περιοχές που χαρακτηρίζονται από αυξημένο λόγο κεφαλαίου προς εργασία χαρακτηρίζονται από υψηλούς μισθούς και μικρότερες αποδόσεις. Μέσω της αντίθετης κινητικότητας λοιπόν θα τεθεί σε εφαρμογή ο μηχανισμός ρύθμισης της αγοράς και σε μακροχρόνιο επίπεδο θα παρουσιάζεται τάση μείωσης των περιφερειακών ανισοτήτων. Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης πως οι περιοχές που διαθέτουν λιγότερο κεφάλαιο ανά μονάδα εργασίας σε σύγκριση με περιφέρειες που διαθέτουν υψηλότερο θα παρουσιάζουν υψηλότερους ρυθμούς απόδοσης και υψηλότερες αρχικές επενδύσεις (Sala-i-martin και Barro, 1995).

Οι θεωρίες του συγκριτικού πλεονεκτήματος

Πέρα όμως από την αυτόματη εξισορρόπηση των περιφερειακών ανισοτήτων, όπως τουλάχιστον αυτή ερμηνεύεται από τη νεοκλασική θεωρία της σύγκλισης οι θεωρίες του συγκριτικού πλεονεκτήματος και του διαπεριφερειακού πλεονεκτήματος μπορούν να ενταχθούν στην ίδια ευρύτερη κατηγορία. Αναφορικά με τις προσεγγίσεις αυτές οι νεοκλασικιστές σε θεωρητικό επίπεδο βασίστηκαν στο θεώρημα των Heckscher – Ohlin – Samuelson (HOS), στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν την περιφερειακή σύγκλιση τιμών. Σύμφωνα με αυτό το θεώρημα, όταν μια περιφέρεια χαρακτηρίζεται από μια σχετική αφθονία σε ένα συγκεκριμένο συντελεστή τότε θα εξειδικευτεί στην παραγωγή αυτού του συντελεστή. Συνεπώς οι περιφέρειες επωφελούνται μέσω της εξειδίκευσης και της παραγωγής αγαθών στα οποία έχουν το συγκριτικό πλεονέκτημα και παράλληλα εισάγοντας αγαθά από άλλες περιφέρειες οι οποίες διαθέτουν το αντίστοιχο συγκριτικό πλεονέκτημα. Λαμβάνοντας επίσης υπόψη τις υποθέσεις περί τέλει ανταγωνισμού, τις ομοιογενής από τεχνολογικής σκοπιάς παραγωγικές διαδικασίες και τις σταθερές αποδόσεις κλίμακας το εμπόριο που θα αναπτυχθεί θα τείνει να εξισώσει τις τιμές του κεφαλαίου και της εργασίας. Θα πρέπει να σημειωθεί επίσης πως ενώ βάσει του θεωρήματος των HOS οι μισθοί μεταξύ των περιφερειών συγκλίνουν δε

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

σημαίνει απαραίτητα πως σημειώνεται και αναγκαστική σύγκλιση των κατά κεφαλήν εισοδημάτων (Dawkins, 2003).

Στη θεωρητική προσέγγιση της νεοκλασικής σχολής έχει ασκηθεί κριτική που αφορά τόσο το σύνολο της προσέγγισης όσο και διάφορες πτυχές της. Διάφοροι ερευνητές θεωρούν πως οι βασικές παραδοχές που υιοθετεί η νεοκλασική σκέψη χαρακτηρίζονται από μία μη ρεαλιστική βάση (Martin and Sunley, 1996). Για παράδειγμα μία από τις μεγαλύτερες αδυναμίες της θεωρίας, τόσο στο τομέα της οικονομικής γεωγραφίας όσο και γενικότερα στην περιφερειακή επιστήμη, σχετίζεται με τη δέσμευση των υποθέσεων του τέλει ανταγωνισμού και των σταθερών αποδόσεων κλίμακας η οποία δέσμευση οδηγεί στην υπερεμβάθυνση του καταμερισμού της οικονομικής δραστηριότητας και της παραγκώνισης της βαρύτατης έννοιας της συγκέντρωσης και πιο συγκεκριμένα στη δυναμική της έννοιας αυτής ως προς τη δυνατότητά της στη σχηματοποίηση του οικονομικού τοπίου (Scott, 2004).

Μια άλλη σημαντική κριτική που ασκήθηκε στη νεοκλασική θεωρία συνδέεται με τον εξωγενή χαρακτήρα που αποδίδεται στον τεχνολογικό παράγοντα. Οι μεταβολές στην τεχνολογική πρόοδο θέτουν υπό αμφισβήτηση τις βασικές παραδοχές της θεωρίας περί σταθερών αποδόσεων και της παραγωγικότητας όπως αυτή συνδέεται με το λόγο κεφαλαίου εργασίας. Ένας από τους λόγους που επιτρέπει την παρουσία των περιφερειακών ανισοτήτων σε μακροχρόνιο επίπεδο αποδίδεται στην έλλειψη ικανότητας των περιοχών να δημιουργούν το δικό τους τεχνολογικό επίπεδο ή να αφομοιώνουν με επιτυχία την τεχνολογία άλλων περιοχών (Pike et al., 2006). Ως σημαντικές επίσης αξιολογούνται οι ενστάσεις που αναφέρονται στο μηχανισμό προσαρμογής του νεοκλασικού υποδείγματος. Η θεωρία αν και βασίζεται σε καλά σχηματοποιημένες πτυχές της οικονομικής ανάπτυξης αποτυγχάνει από εμπειρικής άποψης να προσφέρει τους πραγματικούς παράγοντες που οδηγούν στη μακροχρόνια μεγέθυνση του εισοδήματος. Το γεγονός αυτό μπορεί να οφείλεται πως στην οικονομία σε μακροχρόνιο επίπεδο σημειώνονται βελτιώσεις στην παραγωγικότητα οι οποίες μπορεί να προέρχονται από την καινοτομία, τις οικονομίες κλίμακας ή σε παραμέτρους του learning by doing (Nijkamp και Root, 1998).

Τέλος, μια σημαντική αδυναμία της νεοκλασικής προσέγγισης στην προσπάθεια ανάλυσης της περιφερειακής ανάπτυξης αποτελεί το γεγονός ότι δεν εστιάζει στην

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

πιθανή συνεισφορά όλων εκείνων των παραγόντων της οικονομίας που σχετίζονται με τη ζήτηση, κάτι που αποτελεί κεντρικό σημείο μιας άλλης θεωρίας, όπως θα δούμε και παρακάτω (Armstrong και Taylor, 2000).

Η κεϋνσιανή προσέγγιση

Οι κεϋνσιανές θεωρίες αποτελούν μία από τις βασικές σχολές της οικονομικής σκέψης που η συνεισφορά τους στα θέματα της περιφερειακής ανάπτυξης αξιολογείται ως ιδιαίτερη σημαντική μιας και πλήθος μελετών χρησιμοποιούν ως αφετηρία το θεωρητικό πλαίσιο της συγκεκριμένης σχολής. Ο τρόπος άρθρωσης της κεϋνσιανής σκέψης αναφέρεται σε εθνικές οικονομίες, εντούτοις πολλές από τις βασικές ιδέες της θεωρίας έχουν χρησιμοποιηθεί στην ανάλυση των περιφερειακών οικονομικών. Η θεωρία αυτή εστιάζει κυρίως στην υποαπασχόληση των παραγωγικών συντελεστών, στην πλευρά της ζήτησης καθώς και στον τρόπο με τον οποίο το κράτος συντονίζει τη συνολική ζήτηση (Pike et al., 2006). Όπως στη νεοκλασική θεωρία έτσι και στην κεϋνσιανή ιδιαίτερη προσοχή επιδεικνύεται στη μείωση των ανισοτήτων με την διαφορά να εντοπίζεται στον τρόπο εστίασης. Ενώ στη νεοκλασική θεωρία η προσέγγιση σχετίζονταν με την έννοια της σύγκλισης, η κεϋνσιανή θεωρία προσεγγίζει τις ανισότητες από την πλευρά της περιφερειακής απόκλισης και πιο συγκεκριμένα την μεσοπρόθεσμή της διάσταση αντί της μακροχρόνιας.

Μια θεωρία που εστιάζει στην πλευρά της ζήτησης και που εντάσσεται στο κεϋνσιανό θεωρητικό πλαίσιο είναι αυτής της είναι η θεωρία της **εξαγωγικής βάσης**. Η θεωρία αυτή διαιρεί την οικονομική δραστηριότητα σε βασικές εξαγωγικές δράσεις και σε μη βασικές συσχετιζόμενες με την εσωτερική κατανάλωση (Terluin, 2003). Το κεντρικό νόημα της θεωρίας είναι ότι συνδέει την οικονομική ανάπτυξη μιας περιφέρειας με την εκμετάλλευση και την εξαγωγή των φυσικών συντελεστών. Η γεωγραφική κατανομή των συντελεστών αυτών μπορεί να ερμηνεύσει τους διαφορετικούς ρυθμούς ανάπτυξης των περιοχών (Armstrong και Taylor, 2000). Ζωτική σημασία αποδίδεται στη συγκεκριμένη θεωρία αναφορικά με την ικανότητά της να προσδιορίζει τα επίπεδα του κατά κεφαλήν εισοδήματος μιας περιφέρειας. Οι εξαγωγικές επιχειρήσεις μιας περιφέρειας συμβάλλουν αποφασιστικά στην οικονομική και κοινωνική ευημερία της μιας και οι τοπικές επιχειρήσεις του μη βασικού κλάδου εξυπηρετούν μόνο την τοπική ζήτηση και δεν

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

μπορούν να θεωρηθούν ως κεντρικοί μηχανισμοί που προκαλούν την ανάπτυξη (North, 1955).

Σύμφωνα με τη θεωρία της εξαγωγικής βάσης η εξειδίκευση των εξαγωγών των περιφερειών θα πραγματοποιηθεί σε εκείνες τις παραγωγές όπου οι συντελεστές θα χαρακτηρίζονται από σχετική αφθονία και μέσω της εξωτερικής ζήτησης ενεργοποιούνται οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις. Ο αρχικός προσδιορισμός της εξωτερικής ζήτησης συνδέεται με τις τιμές των εξαγωγικών προϊόντων της περιφέρειας, το επίπεδο του εισοδήματος των άλλων περιφερειών και των τιμών των υποκατάστατων προϊόντων των εξωτερικών αγορών. Η ανταγωνιστικότητα της περιφέρειας σε σύγκριση με την ανταγωνιστικότητα των άλλων περιφερειών είναι ο βασικός προσδιοριστικός παράγοντας της περιφερειακής ανάπτυξης (Pike et al., 2006).

Η θεωρία της εξαγωγικής βάσης αν και παρουσιάζει κάποια πλεονεκτήματα έναντι της νεοκλασικής θεωρίας εντούτοις δε στερείται κριτικής. Στην ανάλυση της θεωρίας πέρα από την πλευρά της προσφοράς θα συναντήσουμε και την πλευρά της ζήτησης. Ουσιαστικά, μέσω της εστίασης που πραγματοποιείται στην πλευρά της ζήτησης ανακύπτει το βασικό πλεονέκτημα έναντι της νεοκλασικής θεωρίας. Η βασική όμως εκδοχή της θεωρίας δεν προσφέρει μια πλήρη ερμηνεία για τη φύση των προσδιοριστικών στοιχείων της έννοιας της περιφερειακής ανταγωνιστικότητας (Kitson et al., 2004). Υστερεί επίσης στην ερμηνεία των παραγόντων εκείνων που δυνητικά θα μπορούσαν να επιδράσουν κατά τρόπο μόνιμο στην περιφερειακή ανάπτυξη. Επίσης, πολλοί ενδοπεριφερειακοί συντελεστές όπως η τοπική και περιφερειακή πολιτική δραστηριότητα ή κρατικά αναπτυξιακά προγράμματα δεν λαμβάνονται υπόψη στην ανάλυση της θεωρίας. Η σημαντικότερη όμως αδυναμία της θεωρίας είναι το γεγονός ότι δεν επιχειρεί να παραθέσει μια συστηματική εξήγηση των προσδιοριστικών παραγόντων της ζήτησης και κατά αυτόν τον τρόπο καθίσταται αδύνατη η δυνατότητα πρόβλεψης των διαφορετικών ρυθμών ανάπτυξης (Armstrong και Taylor, 2000).

Μια άλλη βασική θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης που εντάσσεται στο πλαίσιο της κεϋνσιανής προσέγγισης είναι αυτή της **σωρευτικής αιτιότητας**. Η θεωρία αυτή αναπτύχθηκε από τον Myrdal (1957) έχοντας ως κεντρικό σημείο ανάλυσης το σωρευτικό και κυκλικό τρόπο άρθρωσης της αναπτυξιακής διαδικασίας και τη δημιουργία μιας ισόρροπης περιφερειακής ανάπτυξης (Pike et al., 2006). Σε

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

αντίθεση με τη θεωρία της ισορροπίας όπου το σύστημα της αγοράς σταθεροποιεί τις οικονομικές δυνάμεις και η οικονομική μεταβολή ερμηνεύεται μέσω εξωγενών παραγόντων η θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στις κυκλικές και σωρευτικές επιδράσεις και θεωρεί τις οικονομικές μεταβολές ένα ενδογενές φαινόμενο του συστήματος της αγοράς. Η θεωρία εφαρμόστηκε στο πρόβλημα των αυξημένων περιφερειακών ανισοτήτων οι οποίες παρατηρήθηκαν ανάμεσα στις ανεπτυγμένες και στις υπανάπτυκτες χώρες στα τέλη του 1950 (Fujita, 2007). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, οι περιφερειακές ανισότητες προκαλούνται από δύο αλληλοσυνδεόμενες διαδικασίες, της σωρευτικής αιτιότητας και της χωροταξικής αλληλεξάρτησης ανάμεσα στο κέντρο και στην περιφέρεια.

Οι διαφορετικές λοιπόν αναπτυξιακές συμπεριφορές των περιφερειών οφείλονται, σύμφωνα με τη διαδικασία της σωρευτικής αιτιότητας, στην ανομοιογενή συσσώρευση φυσικών πλεονεκτημάτων. Την ίδια στιγμή όμως, οι περιφέρειες στις οποίες συσσωρεύονται αυτά τα φυσικά πλεονεκτήματα συνδέονται με μια σχέση αλληλεξάρτησης με άλλες περιφέρειες γύρω από αυτές (Λαμπριανίδης, 2012). Οι υπανάπτυκτες περιοχές μπορούν να επωφεληθούν από τις ανεπτυγμένες μέσω των επιδράσεων της διάχυσης (spread effects) οι οποίες προκύπτουν μέσω της διάχυσης της τεχνολογίας προς τις υπανάπτυκτες περιφέρειες. Τα θετικά όμως αυτά αποτελέσματα περιορίζονται από τις επιδράσεις της αποδυνάμωσης (backwash effects) οι οποίες προέρχονται μέσω των κεφαλαιακών και εργασιακών ροών των υπανάπτυκτων περιφερειών προς τις ανεπτυγμένες. Τα αποτελέσματα που προκύπτουν από το ελεύθερο εμπόριο μεταξύ των περιφερειών ενισχύουν τη διαδικασία της σωρευτικής αιτιότητας επιφέροντας την περαιτέρω ενίσχυση των ανεπτυγμένων περιφερειών έναντι των υπανάπτυκτων (Dawkins, 2003).

Το βασικό στοιχείο της θεωρίας του Myrdal είναι ότι οι επιδράσεις της διάχυσης σχετίζονται θετικά με το επίπεδο της οικονομικής ανάπτυξης. Έτσι, όταν σημειώνονται υψηλότερα επίπεδα συγκοινωνίας, εκπαίδευσης ή επικοινωνίας τότε προκύπτει υψηλότερο επίπεδο ανάπτυξης. Από την άλλη, αδύνατες επιδράσεις διάχυσης συνδέονται με χαμηλότερα επίπεδα ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον Myrdal οι επιδράσεις αποδυνάμωσης κυριαρχούν των επιδράσεων διάχυσης σε όλα τα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης εκτός των «ώριμων σταδίων», παρέχοντας κατά αυτόν τον τρόπο τη θεωρητική βάση μιας αντίστροφης, σχήματος U, σχέσης ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και τις περιφερειακές ανισότητες. Μέσω του

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

θεωρητικού πλαισίου που προσφέρει η θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως όταν σε μια περιφέρεια παρατηρείται οικονομική μεγέθυνση τότε εκεί παρατηρείται και βιομηχανική συγκέντρωση, προκαλώντας ουσιαστικά περιφερειακή απόκλιση και διαφορετικούς ρυθμούς βιομηχανικής ανάπτυξης (Golley, 2002). Το γεγονός αυτό αποτελεί το σημείο διαφοροποίησης με την νεοκλασική προσέγγιση. Στη νεοκλασική προσέγγιση η κινητικότητα της εργασίας μεταξύ των περιφερειών είχε ως συνέπεια την εξίσωση του εισοδήματος κάτι ανάλογο όμως δεν παρατηρείται στα πλαίσια της σωρευτικής προσέγγισης.

Τις θεωρίες της σωρευτικής αιτιότητας του Myrdal τις υιοθέτησαν κευνσιανοί οικονομολόγοι όπως ο Kaldor (Crocco et al., 2006). Ο Kaldor, απορρίπτοντας τη νεοκλασική προσέγγιση, ερμήνευσε τα περιφερειακά μεγέθη ανάλογα με τις ικανότητες των περιφερειών ως προς την εκμετάλλευση των οικονομικών κλίμακας. Ιδιαίτερη έμφαση απέδωσε ο Kaldor στις αύξουσες αποδόσεις κλίμακας, και όχι στις σταθερές ή φθίνουσες, μετατρέποντας τις μάλιστα σε θεωρητική βάση της προσέγγισης του. Η βασική διαφορά των δύο θεωριών είναι ότι η ανάλυση του Kaldor δεν περιλαμβάνει τον αντίστοιχο όρο των επιδράσεων της διάχυσης. Επιπλέον, ο Kaldor δε δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους θεσμικούς παράγοντες καθώς και σε γενικές πολιτικές προεκτάσεις (Fujita, 2007). Ο Kaldor χρησιμοποίησε την έννοια της σωρευτικής αιτιότητας για να εξηγήσει τον τρόπο με τον οποίο οι αύξουσες αποδόσεις κλίμακας απέδωσαν ένα πλεονέκτημα στις πρόωρα βιομηχανοποιημένες περιφέρειες μέσω τους διεθνούς εμπορίου. Ενώ οι νομισματικοί μισθοί μπορεί να είναι κοινοί για όλες τις περιφέρειες οι αποτελεσματικοί μισθοί (νομισματικοί μισθοί προς παραγωγικότητα) όμως τείνουν να είναι χαμηλότεροι σε βιομηχανοποιημένες περιφέρειες εξαιτίας των οικονομικών κλίμακας. Επειδή τα επίπεδα ανάπτυξης είναι υψηλότερα σε περιφέρειες που χαρακτηρίζονται από χαμηλότερα επίπεδα αποτελεσματικών μισθών τότε αυτές οι περιφέρειες είναι σε θέση να παράγουν περισσότερο (Dawkins, 2003).

Ενώ λοιπόν, η προσέγγιση της σωρευτικής αιτιότητας, όπως αυτή αναλύθηκε από τους Myrdal και Kaldor, χρησιμοποιείται στην περιφερειακή οικονομική για να αποδοθεί το αποτέλεσμα της απόκλισης, οι Dixon και Thirlwall (1975), προχωρώντας σε κάποιες τροποποιήσεις της ίδιας προσέγγισης, επιχείρησαν να δείξουν πως η διαπεριφερειακή απόκλιση δεν αποτελεί την αναγκαστική πρόβλεψη

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

της σωρευτικής αιτιότητας. Έτσι, σύμφωνα με αυτούς οι σταθερές περιφερειακές διαφορές επιπέδων ανάπτυξης μπορεί να οφείλονται στην επίδραση του Verdoorn (Pike et al., 2006). Ο «νόμος του Verdoorn» ισχυρίζεται ότι σημειώνεται μια θετική σχέση ανάμεσα στο ποσοστό αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και στην αύξηση του προϊόντος (McCann, 2002). Η επίδραση του νόμου του Verdoorn, που αποτελεί κεντρική ιδέα στη θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας μπορεί να αποτελέσει πηγή των διαφορετικών ρυθμών περιφερειακής ανάπτυξης μόνο όταν ο συντελεστής του Verdoorn ποικίλει ανάμεσα στις περιφέρειες ή όταν σημειώνονται διαφορές στις παραμέτρους άλλων υποδειγμάτων που επηρεάζονται από τον ίδιο τον συντελεστή (Dawkins, 2003).

Μέσα στο ενιαίο πλαίσιο του μηχανισμού της ανάπτυξης, οι θεωρίες περιφερειακής ανάπτυξης σχετίζονται στενά με τα χωρικά πρότυπα. Μια από τις αντιπροσωπευτικότερες θεωρίες που συνδέεται με το γεωγραφικό χώρο είναι η σωρευτική αιτιότητα. Η επέκταση αυτής της θεωρίας οδήγησε στη διατύπωση της προσέγγισης των **πόλων ανάπτυξης** και στη γεωγραφική τους έκφραση ως περιφερειακά κέντρα ανάπτυξης. Οι πόλοι ανάπτυξης και τα κέντρα ανάπτυξης αποτέλεσαν σε πολλές περιπτώσεις το θεωρητικό πλαίσιο εντός του οποίου σχηματίστηκαν οι περιφερειακές πολιτικές ανάπτυξης ιδιαίτερα στην εποχή που ακολούθησε το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες του πλανήτη οι πολιτικές αυτές χρησιμοποιήθηκαν ως στρατηγικές για την υποκατάσταση των εισαγωγών (Scott και Storper, 2007).

Θεμελιωτής αυτής της θεωρίας υπήρξε ο Perroux (1955), όπου σύμφωνα με τη θεωρία του τόσο η χωρική όσο και η βιομηχανική ανάπτυξη δεν είναι δυνατόν να εμφανιστούν παντού και ταυτόχρονα. Η καπιταλιστική δομή της οικονομίας είναι αυτή που προκαλεί πόλωση της ανάπτυξης με τη συγκέντρωση να πραγματοποιείται σε κάποιες μόνο περιοχές. Έτσι, εμφανίζονται σημεία ή πόλοι ανάπτυξης με διαφορετική ένταση (Λαμπριανίδης, 2012). Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή όταν μία οικονομία στοχεύει σε μεγαλύτερα επίπεδα εισοδήματος θα πρέπει να αναπτύξει εντός της ένα ή περισσότερα περιφερειακά κέντρα οικονομικής δύναμης. Η ανάγκη δημιουργίας τέτοιων πόλων ανάπτυξης κατά την εξέλιξη της αναπτυξιακής διαδικασίας έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενδοπεριφερειακών ανισοτήτων οι οποίες προκύπτουν από την ίδια την αναπτυξιακή διαδικασία (Hansen, 1967).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Στην αρχική διατύπωσή της η συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση αναφερόταν στις σχέσεις ανάμεσα στις εταιρείες και στις βιομηχανίες. Η θεωρία των πόλων ανάπτυξης, όπως κάθε άλλη θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης, συμβάλει στη γενικότερη κατανόηση των δομικών αλλαγών που λαμβάνουν χώρα σε μια οικονομία από τις πορείες (ακμή ή παρακμή) των επιχειρήσεων ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις μεταβολές των παραγωγών κυρίως του βιομηχανικού τομέα, οι οποίες συνοδεύονται από την ανάπτυξη των εταιρειών ή βιομηχανιών που ονομάζονται επικεφαλής επιχειρήσεις (lead industries) και προωθητικές επιχειρήσεις (propulsive industries) (Thomas, 1975). Οι προωθητικές επιχειρήσεις είναι αυτές που συσχετίζονται με άλλες επιχειρήσεις και προκαλούν ανάπτυξη δια μέσω των διαεπιχειρησιακών σχέσεων καθώς η επιχείρηση επεκτείνει την παραγωγή της. Κατά αυτόν τον τρόπο η προωθητική επιχείρηση ταυτίζεται με τον πόλο ανάπτυξης και μέσω των αλληλοεπιδράσεων που προκαλούνται επέρχεται η περιφερειακή ανάπτυξη (Dawkins, 2003). Σε αυτό το σημείο μπορούμε να αντιληφθούμε ακόμα καλύτερα τη σχέση ανάμεσα στη θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας με τη θεωρία των πόλων ανάπτυξης, μέσω της αλληλεξάρτησης των προωθητικών επιχειρήσεων που συντελείται στο επίπεδο της προσφοράς και της τοπικής ανάπτυξης.

Μια παρόμοια οπτική εντοπίζουμε στο **υπόδειγμα του κέντρου-περιφέρειας** του Friedmann (1963). Σύμφωνα με το υπόδειγμά του, η τοπική οικονομική και πολιτική επιχειρηματικότητα και ηγεσία μπορούν να συμβάλλουν ουσιαστικά ώστε να μετατραπεί η εξωτερική ζήτηση για εξαγωγές σε ανάπτυξη του μη βασικού περιφερειακού τομέα. Οι περιφέρειες μπορεί να διαφέρουν κατά το βαθμό κάλυψης της εξωτερικής ζήτησης ή του επιπέδου αστικοποίησης. Μέσω αυτών των διαφορών οι κεντρικές περιοχές φαίνονται να διατηρούν μια πλεονεκτική σχέση έναντι των περιφερειών που βρίσκονται εκτός πυρήνα.

Τα βασικά συμπεράσματα λοιπόν τα οποία προκύπτουν από τη θεωρία των πόλων ανάπτυξης είναι πως η αναπτυξιακή διαδικασία επιτυγχάνεται εντός ενός περιβάλλοντος πόλωσης. Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον οι πόλοι ανάπτυξης λειτουργούν ως μια πηγή δυναμικής ενίσχυσης της οικονομικής δραστηριότητας η οποία επιφέρει αποτελέσματα διάχυσης. Ως τέτοια αποτελέσματα μπορούν να θεωρηθούν τα συστήματα καινοτομίας τα οποία μέσω της λειτουργίας των πόλων ανάπτυξης μπορούν να διαχυθούν στο σύνολο της οικονομίας. Εξαιτίας της ευεργετικής επίδρασης που επιφέρουν οι πόλοι ανάπτυξης απαιτείται η

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ενθάρρυνση της ανάπτυξης ακόμη και αν αυτό σημαίνει πως μπορεί να δημιουργηθούν σχέσεις που χαρακτηρίζονται από κυριαρχία ή εξάρτηση (Higgins et al., 1997).

Οι κεϋνσιανές θεωρίες επηρέασαν σημαντικά την περιφερειακή πολιτική κυρίως μέσω της άποψης που διατύπωσαν περί του κρατικού παρεμβατισμού. Σύμφωνα με την κεϋνσιανή θεωρία αναγνωρίζεται ο ρόλος του κράτους, κυρίως σε εθνικό επίπεδο καθώς και σε επίπεδο δημόσιας παρέμβασης καθοδηγώντας και ελέγχοντας το δυναμισμό των αγορών με στόχο την ενίσχυση της περιφερειακής ανάπτυξης και όχι μόνο την επίτευξη της μείωσης των περιφερειακών ανισοτήτων. Η ανάπτυξη που καθοδηγείται μέσω των κρατικών δομών θεωρήθηκε ως εφικτή εξαιτίας κυρίως της κρατικής ικανότητας περί δημιουργίας αυξουσών αποδόσεων κλίμακας όπως επίσης και της δημιουργίας πόλων ανάπτυξης (Pike et al., 2006). Η κεϋνσιανή θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης δεν είναι απαλλαγμένη όμως από κριτική. Για παράδειγμα, η προσέγγιση της εξαγωγικής βάση δέχτηκε κριτική εξαιτίας κυρίως της ερμηνείας που παρείχε για την αναπτυξιακή διαδικασία η οποία εξαρτάται από τα φυσικά υλικά αγαθά και την απουσία των συνθηκών εκείνων που θα επιτρέπουν μια αναπτυξιακή πορεία που θα χαρακτηρίζεται από ένα μονιμότερο χαρακτήρα (Armstrong και Taylor, 2000).

Το υπόδειγμα των Dixon και Thirlwall (1975) αμφισβητήθηκε γιατί απέτυχε να συγκεκριμενοποιήσει τους τύπους των εξαγωγών στους οποίους θα πρέπει να εξειδικευτεί η κάθε περιφέρεια (Pike et al., 2006). Αναφορικά με τον νόμο του Verdoorn αναπτύχθηκε μια γενικότερη συζήτηση για τον έλεγχο των σχέσεων ανάμεσα στην ανάπτυξη της παραγωγής και της παραγωγικότητας της εργασίας. Σε πολλές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν με σκοπό τον έλεγχο της σχέσης αυτής κατέληξαν στο ότι σημειώνονται ισχυρές ενδείξεις πως οι περιφέρειες επωφελούνται από τις αύξουσες αποδόσεις κλίμακας. Υπάρχουν όμως πολλές άλλες έρευνες οι οποίες δεν κατέληξαν στα ίδια συμπεράσματα. Επιπλέον το υπόδειγμα αυτό αγνοεί τη σχέση μεταξύ της αύξησης της παραγωγής και του περιφερειακού ισοζυγίου πληρωμών (Armstrong και Taylor, 2000).

Στην ανάλυση της θεωρίας της εξαγωγικής βάσης παρουσιάζεται μόνο η υπό μελέτη περιοχή και ο «υπόλοιπος κόσμος». Κατά αυτό τον τρόπο η ανάλυση αγνοεί την προέλευση της αύξησης της ζήτησης των εξαγωγών η οποία μπορεί να προέρχεται από μια κοντινή γεωγραφική περιοχή ή από μια περισσότερο απομακρυσμένη.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο-ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Βασική υπόθεση της θεωρίας είναι πως τα εισοδήματα από εξαγωγές ξεπερνούν τα εισοδήματα από εισαγωγές. Προτείνει δηλαδή πως η ανάπτυξη μπορεί να προκύψει ως αποτέλεσμα της επένδυσης της οικονομίας πέρα από τα όριά της. Αγνοεί επίσης τις τοπικές εξειδικεύσεις και τις παλαιότερες επενδύσεις. Τέλος, οι εξαγωγές θα πρέπει να σημειώσουμε πως δεν είναι η μοναδική πηγή πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων και πως θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη οι κλαδικές διασυνδέσεις ανάμεσα στις βιομηχανίες και στα προϊόντα που εξάγονται (Λαμπριανίδης, 2012).

Η θεωρία της σωρευτικής αιτιότητας δεν μπορεί εμπειρικά να εξηγήσει τα φαινόμενα εκβιομηχάνισης των λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών οι οποίες μπόρεσαν και εκμεταλλεύτηκαν τα νέα τεχνολογικά συστήματα και την ευέλικτη συσσώρευση κεφαλαίου (Λαγός, 2007). Η αδυναμία της θεωρίας των πόλων ανάπτυξης εντοπίζεται κυρίως στις δυσκολίες μετάφρασης και σχηματισμού της σε γενική θεωρία περιφερειακής ανάπτυξης εξαιτίας της έλλειψης έμφασης στη διαδικασία δομικών μεταβολών εντός των πόλων ανάπτυξης διαχρονικά και στην έλλειψη ερμηνείας διαφορετικών βαθμών ανάπτυξης των διάφορων πόλων (Dawkins, 2003).

Οι θεωρίες των δομικών και προσωρινών μεταβολών

Οι θεωρίες δομικών και προσωρινών μεταβολών, αποτελούν ένα θεωρητικό πλαίσιο το οποίο εξετάζει την περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη ως μια διαδικασία δομικών προσαρμογών εντός και εκτός της περιφερειακότητας. Το κύριο γνώρισμα των θεωριών αυτών είναι ότι προσεγγίζουν την ανάπτυξη σαν μια εξελικτική διαδικασία σταδίων που συγκεντρώνουν ορισμένα χαρακτηριστικά και οδηγούν στην οικονομική ωριμότητα. Η διαφορά με τις άλλες θεωρίες έγκειται στο γεγονός ότι οι συγκεκριμένες θεωρίες δεν αντιμετωπίζουν την οικονομική ανάπτυξη με το να επιδεικνύουν ιδιαίτερη προσοχή στους παράγοντες εκείνους που ωθούν τις περιφέρειες προς μια κατάσταση ισορροπίας αλλά η βαρύτητα στην ανάλυσή τους δίνεται στη δυναμική της εξέλιξης των περιφερειών. Στις θεωρίες αυτές θα συναντήσουμε διάφορες μεταφορές όπως στάδια, κύκλοι και κύματα προκειμένου να ερμηνευτεί και να αποδοθεί με τον καλύτερο δυνατό τρόπο ο άριστος γεωγραφικός χαρακτήρας της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης. Στις θεωρίες αυτές επίσης θα συναντήσουμε παράγοντες που σχετίζονται με ευρείες έννοιες

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

όπως την παραγωγή, την τεχνολογία, την κατανάλωση ή και τους κυβερνητικούς θεσμούς, κάτι το οποίο απουσιάζει από τις νεοκλασικές προσεγγίσεις.

Η πρώτη θεωρία που θα παραθέσουμε ονομάζεται **θεωρία των σταδίων**. Η θεωρία των σταδίων ανάπτυξης έχει ως αρχικό σημείο εκκίνησης την κοινωνική εξέλιξη και επιδιώκει να προσδιορίσει τις τάσεις ανάπτυξης των ανθρώπινων κοινωνιών. Στη διεθνή βιβλιογραφία θα συναντήσουμε πολλές θεωρίες σταδίων που διατυπώθηκαν από διάφορες σχολές οικονομικής σκέψης. Μια τέτοια προσέγγιση στη θεωρία των σταδίων πραγματοποιήθηκε από Rostow το 1960 (Rostow, 1990). Η συγκεκριμένη προσέγγιση αποτελεί έκφραση της φιλελεύθερης ιδεολογίας και άσκησε επιρροή τόσο σε επιστημονικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Σύμφωνα λοιπόν με τη θεωρία του Rostow η οικονομική ανάπτυξη των κοινωνιών μπορεί να αναλυθεί δια μέσω πέντε διαφορετικών σταδίων. Το πρώτο στάδιο είναι αυτό της παραδοσιακής κοινωνίας. Η έννοια της παραδοσιακής κοινωνίας αναφέρεται στις οικονομικές δομές μιας κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από μια περιορισμένη συνάρτηση παραγωγής. Ουσιαστικά στο στάδιο αυτό κυριαρχεί η αγροτική παραγωγή και το μεγαλύτερο ποσοστό του διαθέσιμου εισοδήματος διατίθεται για μη ή λιγότερο παραγωγικούς σκοπούς. Από την άλλη όμως η παραδοσιακή κοινωνία δε χαρακτηρίζεται από στατικότητα και δεν εξαιρείται της πιθανότητας αύξησης της παραγωγής της. Ως παράγοντες που έχουν τη δυνατότητα να συμβάλλουν προς αυτή τη κατεύθυνση θεωρούνται οι τεχνολογικές καινοτομίες που μπορούν να εισαχθούν στο εμπόριο, στη βιομηχανία και στην αγροτική παραγωγή. Χαρακτηριστικό γνώρισμα της παραδοσιακής κοινωνίας αποτελεί το γεγονός ύπαρξης ενός ορίου που συνδέεται με το εφικτό επίπεδο της παραγωγής. Το όριο αυτό οφείλεται στο ότι οι δυνατότητες που παρέχονται μέσω της σύγχρονης επιστήμης ή της τεχνολογίας σε πολλές περιπτώσεις δεν είναι άμεσα διαθέσιμα ή δεν προσφέρονται για τη δυνατότητα προσπέλασης του ορίου.

Το δεύτερο στάδιο αφορά τις προϋποθέσεις για την απογείωση. Προκειμένου μια κοινωνία να μεταβεί από το προηγούμενο στο συγκεκριμένο στάδιο απαραίτητη προϋπόθεση κρίνεται η ύπαρξη κάποιων βασικών μεταβολών. Οι μεταβολές αυτές σχετίζονται με απαραίτητες βελτιώσεις που επηρεάζουν τη δομή της οικονομικής διάστασης της κοινωνίας και θα αποτελούν ταυτόχρονα τη βάση για την ανάπτυξη της παραγωγής. Οι τρεις σημαντικές μεταβολές είναι η βελτίωση των μεταφορών, οι αλλαγές στη γεωργική παραγωγή που θα αποτελεί προϋπόθεση για την

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

απελευθέρωση του εργατικού δυναμικού και τέλος η επέκταση των εισαγωγών. Το στάδιο αυτό, που στην ουσία αποτελεί μια μεταβατική κατάσταση των κοινωνιών ανάμεσα στην παραδοσιακή τους μορφή και του σταδίου της απογείωσης χαρακτηρίζεται κυρίως από παραδοσιακές χαμηλής παραγωγικότητας μεθόδους και από παλιές κοινωνικές δομές και αξίες.

Το τρίτο στάδιο των κοινωνιών είναι αυτό της απογείωσης. Στο στάδιο αυτό δημιουργούνται και υιοθετούνται από τις κοινωνίες οι δυνάμεις εκείνες που είναι απαραίτητες για την οικονομική πρόοδο. Σημειώνεται ραγδαία αύξηση των βιομηχανιών οι οποίες με τη σειρά τους δημιουργούν αύξηση κερδών τα οποία επανεπενδύονται σε νέες βιομηχανικές μονάδες. Μέσω αυτής της διαδικασίας επεκτείνονται παράλληλα τα προσόντα των βιομηχανικών εργατών, αυξάνονται τα βιομηχανικά προϊόντα και επεκτείνονται οι αστικές περιοχές. Συνεπώς, τα εισοδήματα αυξάνονται και μαζί τους αυξάνονται οι ρυθμοί αποταμίευσης και οι νέοι επιχειρηματίες που ασχολούνται με σύγχρονους τομείς της οικονομικής δραστηριότητας. Γενικά, στο στάδιο της απογείωσης η οικονομία εκμεταλλεύεται φυσικούς πόρους και μεθόδους παραγωγής που ως το στάδιο αυτό δεν χρησιμοποιούσε. Η βασική δομή της οικονομίας και η πολιτική διάσταση της κοινωνίας μεταβάλλονται κατά τέτοιο τρόπο που τους επιτρέπει να επιτύχουν ένα βιώσιμο ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης.

Το τέταρτο στάδιο που ακολουθεί το στάδιο της απογείωσης είναι το στάδιο της πορείας προς την ωριμότητα. Ως ωριμότητα ορίζεται, σύμφωνα με τον Rostow, το στάδιο εκείνο κατά το οποίο η οικονομία μπορεί να επιδείξει την ικανότητά της να απορροφήσει και να εφαρμόσει όλα τα πλεονεκτήματα που προσέφεραν σε αυτήν η βιομηχανική δραστηριότητα που αναπτύχθηκε στο προηγούμενο στάδιο καθώς και τα σύγχρονα τεχνολογικά επιτεύγματα. Πιο συγκεκριμένα η οικονομία κατά την ωριμότητα επιδεικνύει τις δυνατότητες της που σχετίζονται με τις έννοιες της τεχνολογικής προόδου, της καινοτομίας ή της επιχειρηματικότητας ώστε να είναι σε θέση να παράγει αυτά που η ίδια επιθυμεί. Ακόμα και αν κάποια κοινωνία υστερεί σε κάποιο παραγωγικό συντελεστή ή σε τεχνολογικό επίπεδο θα πρέπει να είναι σε θέση να τα ξεπεράσει μέσω των οικονομικών επιλογών και της θέσπισης πολιτικών προτεραιοτήτων. Τέλος στο στάδιο αυτό οι μεταβολές που σημειώνονται δε σχετίζονται αποκλειστικά με την παραγωγή και τα εισοδήματα αλλά και με τις

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

θεσμικές δομές των κοινωνιών οι οποίες μπορούν να μεταφραστούν από μια γενικότερη στροφή σε ανθρωπιστικές και άλλες κοινωνικές αξίες.

Το τελευταίο στάδιο είναι αυτό της μαζικής κατανάλωσης. Το κύριο χαρακτηριστικό του σταδίου αυτού είναι η μετατόπιση της παραγωγής σε διαρκή καταναλωτικά αγαθά και υπηρεσίες. Καθώς οι κοινωνίες πέρασαν στο στάδιο της ωριμότητας το πραγματικό διαθέσιμο κατά κεφαλήν εισόδημα έφθασε σε ένα επίπεδο όπου ξεπεράστηκε η ανάγκη αποκλειστικής κατανάλωσης βασικών αγαθών. Επίσης, στο στάδιο της ωριμότητας μεταβλήθηκε η δομή του εργατικού δυναμικού και ως αναλογία του αστικού πληθυσμού ως προς το σύνολο του πληθυσμού και ως προς την αναλογία των εξειδικευμένων εργαζομένων και υπαλλήλων γραφείων ως προς το σύνολο του πληθυσμού. Όλα αυτά οδήγησαν στο να σημειωθεί μια στροφή προς την απόκτηση των καταναλωτικών αγαθών της ώριμης κοινωνίας. Στο στάδιο αυτό, όπου ουσιαστικά αναφέρεται σε ένα στάδιο μεταωριμότητας, η κοινωνία αρχίζει να δείχνει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις έννοιες του κράτους πρόνοιας και ασφάλειας, μεταφέροντες συντελεστές και πόρους προς αυτή την κατεύθυνση. Αυτή η διαδικασία μπορεί να αναλυθεί υπό το πρίσμα της μετάβασης της κοινωνίας πέρα από την τεχνολογική ωριμότητα.

Μια άλλη θεωρία που εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο των δομικών και προσωρινών μεταβολών είναι αυτή του **κύκλου ζωής του προϊόντος**. Ο κύκλος ζωής του προϊόντος μπορεί να θεωρηθεί ως μία διάδοχος θεωρία των υποδειγμάτων των συστημάτων του ολιγοπωλίου επειδή ενσωματώνει το ολιγοπώλιο σε μια πιο δυναμική θεωρητική έννοια της τομεακής διαρθρωτικής εξέλιξης. Εξαιτίας των ερμηνευτικών αδυναμιών που σημειώθηκαν στις αναλύσεις της βιομηχανικής εγκατάστασης, της περιφερειακής ανάπτυξης και του διαπεριφερειακού εμπορίου η θεωρία του κύκλου ζωής του προϊόντος σχετίζεται με παρατηρήσεις γύρω από τη βιομηχανική παραγωγή. Τα πρότυπα στάδια της βιομηχανικής εκροής είναι αυτά της επέκτασης, της ωριμότητας και τελικώς της παρακμής. Τα στάδια εξέλιξης των αγορών προκύπτουν ως αποτέλεσμα της διάδρασης που αναπτύσσεται ανάμεσα στην ελαστικότητα ζήτησης ως προς την τιμή και τη μείωση των τιμών. Η διάδραση αυτή επιτυγχάνεται μέσω της εξειδίκευσης της εργασίας όπου και μέσω της οποίας επιτυγχάνεται αύξηση της παραγωγικότητας (Storper, 1985). Η συνεχής ανάπτυξη των αγορών οδηγεί στην αύξηση της εξειδίκευσης της εργασίας μιας και με τη γενικότερη βιομηχανική επέκταση οδηγούμαστε σε αύξηση της κλίμακας

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

παραγωγής καθώς και σε αύξηση των επενδύσεων σε πάγιο κεφάλαιο. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε πως στην αρχική τουλάχιστον εκδοχή της συγκεκριμένης προσέγγισης η παραγωγική διαδικασία χαρακτηρίζεται ως παραγωγή έντασης ανθρώπινου και όχι φυσικού κεφαλαίου και πως παράλληλα αναγνωρίζεται ο ρόλος των εξωτερικών οικονομικών (Finger, 1975). Τα στάδια της βιομηχανικής παραγωγής έρχονται σε αντιστοιχία με την εξέλιξη των παραγωγικών τεχνικών, οι οποίες προκύπτουν από τις μαζικές κλίμακας παραγωγές. Η πιθανή όμως κατάληξη αυτής της διαδικασίας είναι η πλεονάζουσα παραγωγή που προκειμένου να διορθωθεί απαιτεί τον εξορθολογισμό του συστήματος παραγωγής και της απασχόλησης.

Η θεωρία του κύκλου ζωής του προϊόντος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εργαλείο για την ανάλυση μακροχρόνιων προτύπων βιομηχανικής εγκατάστασης. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή τα προϊόντα γεννιούνται, ωριμάζουν, εξελίσσονται και πεθαίνουν. Μέσω αυτής της εξέλιξης δημιουργούνται μεταβολές στην παραγωγική διαδικασία της επιχειρησιακής οργάνωσης, της ζήτησης εργασίας και της βιομηχανικής εγκατάστασης. Ο βασικός κύκλος ζωής του προϊόντος έχει τέσσερα κεντρικά σημεία (Storper, 1997). Το πρώτο σημείο του κύκλου ζωής του προϊόντος δεν μπορεί να προσδιοριστεί με σαφήνεια ως προς τη χωρική του διάσταση μιας και δε σημειώνεται μια συγκεκριμένη περιοχή στην οποία δημιουργείται αρχικά το προϊόν. Κατά τη διάρκεια του δεύτερου σημείου του κύκλου η τεχνολογία αρχίζει να αναπτύσσεται και να σταθεροποιείται. Κάποιες επιχειρήσεις κερδίζουν έδαφος αριστοποιώντας την τεχνολογία και βελτιώνοντας τη θέση τους στην αγορά. Συγκεντρώνουν κατά κάποιο τρόπο ένα χωρικό πλεονέκτημα έναντι των άλλων επιχειρήσεων και σταδιακά αρχίζουν να εμφανίζονται πόλοι ανάπτυξης. Σε αυτό το σημείο του κύκλου θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι οικονομίες συγκέντρωσης χαρακτηρίζονται από ένα αυξημένο δυναμισμό. Στο τρίτο σημείο του κύκλου οι βιομηχανίες έχουν φθάσει σε ένα επίπεδο ωριμότητας. Οι τεχνολογίες και οι διαδικασίες παραγωγής σταθεροποιούνται. Αυτό ενδέχεται να προκαλέσει μείωση της αξίας της εξειδίκευσης στην παραγωγική διαδικασία, επιβράδυνση των καινοτόμων διαδικασιών και μετατροπή των διαεπιχειρησιακών συναλλαγών σε περισσότερο ελκυστικές από άποψη κόστους. Το αποτέλεσμα όλων αυτών μπορεί να είναι η μετακίνηση των επιχειρήσεων σε φθηνότερες περιοχές ή η εισβολή ξένων επιχειρήσεων. Κατά επέκταση οδηγούμαστε στο τελικό σημείο του κύκλου που σχετίζεται με μια γενικότερη παρακμή των επιχειρήσεων. Στο σημείο αυτό

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

σημειώνονται φαινόμενα όπως πλεονάζουσα προσφορά, κορεσμού ή υποκατάσταση των προϊόντων με άλλα που προέρχονται από τεχνολογικές καινοτομίες.

Η περιφερειακή ανάπτυξη, υπό το πρίσμα της θεωρίας του κύκλου ζωής του προϊόντος, όπως αυτή διατυπώθηκε από τον Vernon (1966) προσεγγίζεται διά μέσω των δομών της περιφερειακής βιομηχανίας ως προς την εξαγωγική δραστηριότητα. Εξαιτίας της χαμηλής ελαστικότητας ζήτησης ως προς την τιμή για νέα προϊόντα μια καινοτόμα επιχείρηση δεν ενδιαφέρεται σε αρχικό τουλάχιστον για τις διαπεριφερειακές διαφορές κόστους αλλά εστιάζει περισσότερο στα μελλοντικά επίπεδα κόστους. Στα αρχικά σημεία του κύκλου ζωής του προϊόντος αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία είναι η γεωγραφική εγγύτητα με προμηθευτές και με πηγές έρευνας προκειμένου να ενσωματωθούν με επιτυχία στην παραγωγική διαδικασία οι μεταβολές που αφορούν τη φύση του προϊόντος και των καινοτόμων ιδεών. Οι επιχειρήσεις λοιπόν που παράγουν νέα και ώριμα προϊόντα προτιμούν μεγάλες αστικές περιοχές. Η ελαστικότητα αυτή αρχίζει να μειώνεται ενώ παράλληλα αρχίζει και αυξάνεται το ενδιαφέρον για οικονομίες κλίμακας κατά τη στιγμή εκείνη όπου το προϊόν αρχίζει να τυποποιείται και η επιχείρηση μπορεί να προχωρήσει στην αντικατάσταση του εργατικού δυναμικού με φθηνότερο, χαμηλότερης εξειδίκευσης εργατικό προσωπικό. Έτσι, οι λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές αρχίζουν σταδιακά να κερδίζουν το ενδιαφέρον των επιχειρήσεων (Dawkins, 2003).

Η προσέγγιση του κύκλου ζωής του προϊόντος συγκεντρώνει ένα πλήθος κριτικών που αφορούν κυρίως τις αδυναμίες των υποθέσεων της και των εμπειρικών εφαρμογών της (Taylor, 1986). Για παράδειγμα η προσέγγιση δε λαμβάνει υπόψη την πιθανή ποικιλομορφία της τελικής παραγωγικής εκροής της βιομηχανίας. Επίσης, κατά το τελευταίο σημείο του κύκλου, το οποίο αναφέρεται στην εγκατάσταση των βιομηχανιών σε περιοχές με φθινό εργατικό κόστος πραγματοποιείται η υπόθεση πως η επιλογή αυτή αξιολογείται εκ μέρος των επιχειρήσεων με ιδιαίτερη βαρύτητα. Στη συγκεκριμένη προσέγγιση το φθινό εργατικό δυναμικό ιεραρχείται υψηλά στη γενικότερη συζήτηση γύρω από τη διαδικασία μείωσης του κόστους παραγωγής. Κάτι τέτοιο όμως δεν αποτελεί την απόλυτη αλήθεια και σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να γενικευτεί και να χρησιμοποιηθεί ως κανόνας. Τέλος, η προσέγγιση υποθέτει μια ομοιογενή γεωγραφική εικόνα στην οποία οι επιχειρήσεις ανταγωνίζονται και πως οι κύκλοι

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ζωής της αγοράς ταυτίζονται με τους διεθνείς κύκλους ζωής του προϊόντος. Εύκολα μπορεί κάποιος να αντιληφθεί, ελέγχοντας τη χωρική και παραγωγική διάσταση της επιχειρηματικής πραγματικότητας πως αυτές οι δύο υποθέσεις δεν ισχύουν.

Η Μαρξιστική οπτική της περιφερειακής ανάπτυξης

Η **μαρξιστική οπτική** της περιφερειακής ανάπτυξης αποτελεί μια ιδιαίτερη πτυχή των θεωριών της περιφερειακής ανάλυσης. Η βασική επιδίωξη των μαρξιστικών θεωριών είναι η τοποθέτηση των ζητημάτων της άνισης ανάπτυξης εντός των πλαισίων της φύσης του καπιταλιστικού συστήματος. Παραδοσιακά στη μελέτη της καπιταλιστικής οικονομίας έχουν επικρατήσει δύο αντικρουόμενες απόψεις για την περιφερική ανάπτυξη. Η πρώτη, που έχει τις ρίζες της στη νεοκλασική προσέγγιση υποστηρίζει, όπως έχει ήδη αναφερθεί, πως σε μια ολοκληρωμένη χωρική εθνική οικονομία ασκούνται ισχυρές πιέσεις οι οποίες οδηγούν σε μια διαχρονική γενική σύγκλιση του περιφερειακού εισοδήματος δεδομένου της έλλειψης εμποδίων στη λειτουργία των δυνάμεων της αγοράς. Η θεωρία αυτή ουσιαστικά ισχυρίζεται πως οι περιφερειακές ανισότητες αντιμετωπίζονται ως πρόσκαιρα φαινόμενα μιας και οι ίδιες οι ανισότητες θα θέσουν σε λειτουργία αυτοδιαρθρωτικές κινήσεις που θα επηρεάσουν τις τιμές, τους μισθούς, το κεφάλαιο και την εργασία που με τη σειρά τους θα δημιουργήσουν ισχυρή τάση προς την επίτευξη περιφερειακής σύγκλισης. Σύμφωνα όμως με τη δεύτερη άποψη δε σημειώνονται οι αναγκαίες προϋποθέσεις που θα οδηγήσουν το περιφερειακό εισόδημα να συγκλίνει ακόμα και σε μακροχρόνια περίοδο. Αυτό που είναι περισσότερο πιθανό να σημειωθεί είναι μια περιφερειακή απόκλιση από σύγκλιση. Οι οπαδοί αυτής της προσέγγισης (βλ. Perroux, Myrdal) προβλέπουν ότι τα περιφερειακά εισοδήματα θα τείνουν να αποκλίνουν επειδή οι δυνάμεις της αγοράς συμβάλλουν στη δημιουργία περιφερειακών αποκλίσεων από την ισορροπία. Οι οικονομίες κλίμακας και συγκέντρωσης οδηγούν στη σωρευτική συγκέντρωση του κεφαλαίου, της εργασίας και της παραγωγής σε συγκεκριμένες περιφέρειες εις βάρος άλλων. Με άλλα λόγια αυτό που περιγράφει η συγκεκριμένη θέση είναι πως η άνιση περιφερική ανάπτυξη λειτουργεί κατά τρόπο αυτοενισχυτικό παρά αυτοδιαρθρωτικό.

Οι μαρξιστικές και ριζοσπαστικές θεωρίες στάθηκαν κριτικά απέναντι και στις δύο προαναφερθείσες απόψεις περί άνισης περιφερειακής ανάπτυξης. Σύμφωνα με αυτές τις θεωρίες η εξέλιξη της περιφερειακής ανάπτυξης δεν μπορεί να αναλωθεί σε καμία από τις δύο αυτές θέσεις, ούτε δηλαδή υπό το πρίσμα της σύγκλισης αλλά

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ούτε υπό το πρίσμα της απόκλισης. Ο καλύτερος τρόπος είναι να αναλυθεί ως ένα βασικά «επεισοδιακό» γεγονός (Martin και Sunley, 1998). Η κρίση της συσσώρευσης που κατά καιρούς μεταβάλλει της ροή της καπιταλιστικής ανάπτυξης, προωθεί νέες χωρικές, τεχνολογικές και κοινωνικές ρυθμίσεις και οδηγεί σε νέα διαμορφωτικά πλαίσια για την περιφερειακή ανάπτυξη και παρακμή. Η καπιταλιστική συσσώρευση εξελίσσεται διά μέσου μιας προόδου που τη δημιουργούν συγκεκριμένες κρίσεις του συστήματος και κατά επέκταση εξωθεί τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής προς αναζήτηση νέων τρόπων παραγωγής.

Σύμφωνα με την μαρξιστική προσέγγιση το σύγχρονο πρόβλημα της άνισης ανάπτυξης μπορεί να κατανοηθεί σε όρους ιστορικής ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Οι σύγχρονες τάσεις της άνισης ανάπτυξης αντανακλούν την εκμετάλλευση συγκεκριμένων περιοχών από καπιταλιστικές περιφέρειες και που οι τελευταίες σε προγενέστερο στάδιο εξαρτιόντουσαν από άλλες καπιταλιστικές περιφέρειες (Dawkins, 2003). Σύμφωνα με τον Harvey (1987), μπορεί να πραγματοποιηθεί η παραδοχή πως μολονότι σημειώνεται η τάση για μια ισόρροπη ανάπτυξη δια μέσου του ανταγωνισμού των κερδών κάτι τέτοιο όμως στην πράξη δεν καθίσταται δυνατό εξαιτίας των μη ισόρροπων δομών των κοινωνικών σχέσεων.

Πολλά και ιδιαίτερα σημαντικά θέματα, που σχετίζονται με τις βασικές δομές τόσο της οικονομίας όσο και της κοινωνίας, που έλαβαν χώρα τις τελευταίες δεκαετίες αποτέλεσαν την αφορμή για μια στροφή των θεωρητικών προς τις μαρξιστικές και ριζοσπαστικές οπτικές της περιφερειακής ανάπτυξης. Έτσι για παράδειγμα, ο άνισος γεωγραφικός καταμερισμός της περιφερειακής βιομηχανικής εξειδίκευσης προκάλεσε ένα γεωγραφικό καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα στον πυρήνα και την περιφέρεια των περιοχών. Η μαρξιστική παράδοση αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση στη χωρική διάσταση του καταμερισμού της εργασίας. Σύμφωνα με τον Massey (1979), η περιφερειακή ή χωρική ανισότητα ήταν παρούσα σε ολόκληρη την ιστορική περίοδο. Γι' αυτόν ο όρος ανισότητα εκλαμβάνεται ως ο διαφορετικός βαθμός έκφρασης της κοινωνικής ευημερίας (όπως κατά κεφαλήν εισόδημα, απασχόληση κ.α.). Η γεωγραφική ανισότητα προκύπτει ως αποτέλεσμα των μεταβολών είτε της γεωγραφικής διανομής των συστατικών στοιχείων της παραγωγής (μεταβολές πληθυσμού, πλουτοπαραγωγικών πόρων, σχετικών αποστάσεων-μεταφορές, επικοινωνία) είτε της τοπικής ζήτησης για κερδοφόρες οικονομικές δραστηριότητες. Οι χωρικές διαφοροποιήσεις χρησιμοποιούνται σαν

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

εργαλείο προκειμένου να επιτευχθεί η επιθυμητή συσσώρευση κεφαλαίου από τους δρώντες του καπιταλιστικού συστήματος. Η χρήση των χωρικών στρατηγικών με σκοπό την εκμετάλλευση του διαφοροποιημένου εργατικού δυναμικού δημιουργεί την άνιση περιφερειακή ανάπτυξη. Για να γίνει ευκολότερα αντιληπτό το παραπάνω αρκεί κανείς να αναλογισθεί την περιφερειακή σχέση που δημιουργείται ανάμεσα στην κεντρική επιχείρηση και στις θυγατρικές επιχειρήσεις. Η διαφοροποιημένη χωρική τοποθέτηση των παραπάνω δημιουργεί διαρροή κερδών από τις περιφέρειες που είναι εγκατεστημένες οι θυγατρικές επιχειρήσεις προς την περιφέρεια της κεντρικής επιχείρησης. Επιπλέον, οι περιφέρειες των θυγατρικών μπορούν να αντιμετωπίσουν ένα ασθενέστερο περιφερειακό πολλαπλασιαστή. Η άνιση λοιπόν, περιφερειακή ανάπτυξη μπορεί να αναλυθεί και να προσεγγισθεί υπό το πρίσμα του καταμερισμού της εργασίας.

Κεντρικό θέμα στη μαρξιστική θεωρία κατέχει επίσης η σχέση ανάμεσα στην κεφαλαιακή συγκέντρωση και των κοινωνικών ομάδων. Η σχέση αυτή χρησιμοποιείται ως προσδιοριστικός παράγοντας των μεταβολών που συντελούνται σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Τα θέματα αυτά κέρδισαν ιδιαίτερη προσοχή στην εποχή όπου η συζήτηση γύρω από την υπερεθνική ολοκλήρωση βρισκονταν σε έξαρση (Dunford και Perrons, 1994). Πέρα όμως από τις διαδικασίες της πολιτικής ενοποίησης οι κοινωνικές και πολιτικές καταστάσεις χρησιμοποιήθηκαν για να ερμηνευτεί η κρίση του φορντισμού. Τέλος, οι μαρξιστικές θεωρίες υποστηρίζουν πως η σύγχρονη μεταμόρφωση που συντελείται στην επιφανειακή μορφή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής δε θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια βασική τροποποίηση των βασικών δομών. Στην πραγματικότητα, αυτές οι διαφοροποιήσεις και οι μεταβολές που σημειώνονται στη διαχρονική εξέλιξη της οικονομικής δραστηριότητας επιβεβαιώνουν τη λειτουργία των εγγενών νόμων της κίνησης και της συσσώρευσης και πως σε καμία περίπτωση δε σχετίζονται με αποδυνάμωση των καπιταλιστικών δομών ή σταδιακή μεταμόρφωση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (Martin, 1989).

Οι θεωρίες της μετάβασης

Βασική αιτία της εστίασης, από επιστημονικής άποψης, της προσοχής στην τοπική και περιφερειακή οικονομία υπήρξε η γενικότερη μεταβολή του τρόπου παραγωγής ιδιαίτερα μετά την εποχή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και πιο συγκεκριμένα τις δεκαετίες του 1970 και 1980. Μέσα σε αυτές τις δεκαετίες η διεθνής οικονομία

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

αποτέλεσε πεδίο ραγδαίων και ριζοσπαστικών εξελίξεων και μεταβολών που σχετίζονται με την τεχνολογία παραγωγής, τη βιομηχανική οργάνωση, την αναδιάρθρωση των διεθνών αγορών, τις μεγάλης κλίμακας μεταβολών στις γενικές οικονομικές πολιτικές, την μετατόπιση του παραγωγικού ενδιαφέροντος από το βιομηχανικό κλάδο στον κλάδο υπηρεσιών, την αυξανόμενη διεθνή κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας, τις αυξανόμενες διαπεριφερειακές ανισότητες (Hirst και Zeitlin, 1991). Ως τις δεκαετίες αυτές, η περιφέρεια αντιμετωπιζόταν ως αποτέλεσμα βαθύτερων πολιτικών και οικονομικών διαδικασιών και όχι ως μια θεμελιώδης μονάδα της κοινωνικής ζωής στο ίδιο συγκρίσιμο επίπεδο τουλάχιστον με αυτό των αγορών, του κράτους ή της τεχνολογίας. Οι μεταβολές όμως αυτές συνετέλεσαν στο να αναθεωρηθεί η προσέγγιση της περιφέρειας κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αντιμετωπίζεται ως βάση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής, ιδίως μετά την εποχή της «μαζικής παραγωγής» (Storper, 1997). Το γεγονός αυτό ουσιαστικά εκλαμβάνεται ως ένα είδος μετάβασης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής αποτελώντας εφελθτήριο για την ανάδυση διαρθρωτικών θεωριών που ως σκοπό έχουν τόσο την ερμηνεία αυτής της μετάβασης όσο και τις πιθανές προεκτάσεις της σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο.

Έτσι αντικείμενο εκτεταμένης μελέτης αποτέλεσαν οι τοπικές και περιφερειακές οικονομίες των οποίων οι ιδιαίτερες κοινωνικές, τεχνολογικές και θεσμικές δομές προσδιόρισαν την αναπτυξιακή διαδικασία (Pike et al., 2006). Σε αυτές τις τοπικές και περιφερειακές οικονομίες σχηματίζονται δύο είδη ομάδων παραγωγής που σηματοδοτούν τη μετάβαση από το μαζικό τρόπο παραγωγής. Από τη μια πλευρά εντοπίζονται επιχειρηματικές οργανώσεις οι οποίες αρθρώνονται μέσα σε ένα περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη κεντρικών βιομηχανιών και συνήθως περιβάλλονται από αναρίθμητες μικρότερες μονάδες ή υπεργολαβίες. Από την άλλη πλευρά συναντιούνται συχνά επιχειρησιακές μονάδες που αποτελούνται σχεδόν ολοκληρωτικά από μικρές εξειδικευμένες παραγωγές χωρίς την ύπαρξη κάποιου κυρίαρχου κεντρικού πόλου. Τόσο η βιβλιογραφία της οικονομικής γεωγραφίας όσο και η τοπική ιστορία των περιφερειακών οικονομιών είναι γεμάτες από ανάλογα παραδείγματα και περιγραφές πυκνών ανεπτυγμένων βιομηχανικών περιοχών που καταλαμβάνονται από συγκροτήματα όπως αυτά. Μερικές φορές αυτές οι περιοχές συνδέονται γεωγραφικά με την ύπαρξη κάποιου φυσικού πόρου ενώ άλλες φορές ο γεωγραφικός προσδιορισμός τους προκύπτει ως αποτέλεσμα της εσωτερικής αυτόνομης συνεργατικής δυναμικής τους (διασύνδεση

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

με άλλες περιφέρειες). Η ανάπτυξη αυτών των περιοχών παράλληλα ενισχύεται από την παροχή πολλών πρόσθετων εξωτερικότητων (παροχή υποδομών από το δημόσιο τομέα, προσφορά αναγκαίων υπηρεσιών από την τοπική αυτοδιοίκηση) ενώ ταυτόχρονα εξασφαλίζεται από την ανάδειξη πολύπλευρων αγορών εργασίας (Scott, 1986).

Πολλές από αυτές τις περιοχές κέρδισαν σταδιακά το ενδιαφέρον των ερευνητών όπως οι κάθετα μη ολοκληρωμένες βιομηχανικές περιοχές όπως η Κεντρική Ιταλία, η Toyota City, η Silicon Valley, η Orange County, η Route 128, η πανεπιστημιούπολη του Παρισιού, της Τουλούζης, της Βαυαρίας αλλά και λιγότερο γνωστές και λιγότερο υψηλής τεχνολογίας περιοχές όπως οι χρηματοοικονομικές περιοχές του Λονδίνου και της Νέας Υόρκης, η περιοχή ενδύματος του Λος Άντζελες, η βιομηχανία θεάματος του Hollywood, οι χειροτεχνίες του Jutland, οι κόφτες μετάλλων του Haute Savoie στη Γαλλία κ.α. (Storper, 1997). Η σχετική οικονομική επιτυχία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτών των περιοχών αποτέλεσαν αντικείμενο διερεύνησης αναφορικά με το κατά πόσο άλλες περιοχές μπορούν να τις μιμηθούν και να προβούν στην υιοθέτηση παρόμοιων αναπτυξιακών διαδικασιών και προτύπων. Με άλλα λόγια η τοπικότητα, μέσω της σταδιακά αυξανόμενης σημασίας που της αποδόθηκε ως αναπτυξιακό πρότυπο αποτέλεσε το έναυσμα διεξοδικότερης διερεύνησης και ανάλυσης. Ο τρόπος προσέγγισης της τοπικότητας πραγματοποιείται κυρίως μέσω των μεταβολών που παρατηρούνται σε επίπεδο θεσμικής βιομηχανική οργάνωσης, τεχνολογικών μεταβολών και μάθησης. Οι παράγοντες αυτοί προσδιορίζουν τη συμπεριφορά των περιφερειών αλλά δεν είναι σε θέση από μόνοι τους να αναπτύξουν μια συνολική εξήγηση για την ανάπτυξη των περιφερειακών οικονομιών. Οι αναδυόμενες περιφέρειες πρέπει να προσεγγισθούν όχι σαν ένα τόπο εμπορικών αλληλεξαρτήσεων αλλά σα μια μονάδα αυξανόμενης σημασίας και βαρύτητας (Storper, 1995).

Μια άλλη θεωρητική αντίδραση στις πρόσφατες μεταβολές της δομής της βιομηχανίας είναι η θεωρητική προσέγγιση που εστιάζει στα πρότυπα των σχέσεων που αναπτύσσονται **στις νέες βιομηχανικές περιοχές**. Ιστορικά η θεωρία αυτή εντοπίζεται στη μετάβαση από την προβιομηχανική εποχή στην εποχή της μαζικής παραγωγής και από αυτήν στην εποχή της «ελαστικής εξειδίκευσης» (Pike et al., 2006). Οι ελαστικές μέθοδοι παραγωγής αναφέρονται στην ποικιλομορφία των τρόπων που χρησιμοποιούν οι παραγωγοί προκειμένου να μεταπηδήσουν από μια

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

παραγωγική διαδικασία σε μια άλλη ή/και από ένα προϊόν σε ένα άλλο (Scott και Storper, 1990). Η ευελιξία μπορεί να εντοπιστεί τόσο σε επίπεδο ενδοεπιχειρησιακό όσο και σε διαεπιχειρησιακό. Στην πρώτη περίπτωση η ευελιξία επιτυγχάνεται διαμέσου της χρήσης γενικών σκοπών μηχανολογικού εξοπλισμού ή τεχνικών εργασιών ενώ στη δεύτερη περίπτωση διαμέσου του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Στη δεύτερη περίπτωση η ευελιξία καθίσταται εφικτή ύστερα από τον καταμερισμό της βιομηχανικής διαδικασίας σε μια πληθώρα ατομικών παραγωγών, διευκολύνοντας κατά αυτόν τον τρόπο ριζικές μεταβολές στις κάθετες και οριζόντιες διασυνδέσεις των δικτύων καθώς και εύκολες μεταβιβάσεις ανάμεσα σε διαφορετικά προϊόντα και επίπεδα παραγωγής.

Η ανάδυση των ευέλικτων μεθόδων παραγωγής πραγματοποιήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1960 όπου και σημειώθηκε η παρατεταμένη κρίση του μαζικού τρόπου παραγωγής. Η ευέλικτη εξειδίκευση αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα και τη μεταβλητότητα των σχέσεων ανάμεσα στην τεχνολογία, τους θεσμούς και της πολιτικής και βασίζεται στη χρήση ευέλικτης εργασίας και κεφαλαίου τα οποία και μπορούν με ευκολία να ενταχθούν στις απαιτήσεις και ανάγκες των μεταβαλλόμενων αγορών. Οι επιχειρήσεις που ενστερνίζονται την ευέλικτη εξειδίκευση συνδέονται μεταξύ τους μέσω τοπικών δικτύων που τους διευκολύνουν στη διανομή της γνώσης και της πληροφορίας. Τα δίκτυα αυτά λειτουργούν σε μια βάση εμπιστοσύνης και δε συνδέονται με ιεραρχικούς δεσμούς σε σύγκριση με την κάθετη ολοκληρωμένη μορφή οργάνωσης (Dawkins, 2003). Το γεγονός ότι η ευέλικτη εξειδίκευση εξαρτάται από την εμπιστοσύνη και τη συνεργασία δεν αναιρεί την πιθανότητα μιας ενδεχόμενης σύγκρουσης. Η ευέλικτη εξειδίκευση όπως κάθε άλλο σύστημα παραγωγής είναι επιρρεπές σε δυνητικές εξουθενωτικές συγκρούσεις ανάμεσα στους οικονομικούς δρώντες, όχι μόνο δηλαδή μεταξύ των εργοδοτών και εργαζομένων αλλά και μεταξύ των επιχειρήσεων σε επίπεδο υπερβολαβίων και θυγατρικών επιχειρήσεων (Hirst και Zeitlin, 1991). Η αναπαραγωγή της κοινωνικής συναίνεσης εντός του συστήματος επιτυγχάνεται και διατηρείται για μακροχρόνιες περιόδους μέσω της λειτουργίας θεσμικών μηχανισμών που ως σκοπό έχουν την επίλυση των προβλημάτων που ανακύπτουν καθιστώντας τη λειτουργία του συστήματος ικανοποιητική για όλους τους παραγωγικούς φορείς που αναπτύσσουν σχέσεις.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που αφορά την ευέλικτη εξειδίκευση δίνεται μέσω της σύγκρισης της Silicon Valley της Καλιφόρνιας και της Route 128 της Βοστώνης (Saxenian, 1990). Η επιτυχημένη διαδρομή της Silicon Valley οφείλεται κατά κύριο λόγο στην υιοθέτηση ενός δικτύου που βασίζεται στη βιομηχανική παραγωγή. Ενώ και οι δύο αυτές τοπικές περιπτώσεις είχαν ως κύριο παραγωγικό χαρακτήρα την υψηλής τεχνολογία παραγωγικής δράσης και έδρασαν παράλληλα τη δεκαετία του 1970 μόνο η Silicon Valley μπόρεσε και ξεπέρασε την περιφερειακή ύφεση του 1980 καταφέροντας να αναδυθεί σε παγκόσμιο κυρίαρχο παίκτη της υψηλής τεχνολογίας. Οι αιτίες που οδήγησαν στις διαφορετικές πορείες των δύο αυτών κατά τα άλλα κοινών, από παραγωγικής άποψης, βιομηχανιών αποδίδεται στις διαφορές της φύσης της βιομηχανικής δομής ανάμεσα στις δύο περιφέρειες. Η βιομηχανία της Silicon Valley χαρακτηρίζεται από πυκνά κοινωνικά δίκτυα και από καινοτόμα επιχειρηματικότητα ενώ η Route 128 στη βιομηχανική της οργάνωση κυριαρχεί ένας μικρός αριθμός ιεραρχικά ολοκληρωμένων επιχειρήσεων που αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στη μυστικότητα και στην ανεξαρτησία.

Αυτό που φαίνεται πως διαδραματίζει ένα ιδιαίτερο ρόλο στη συγκεκριμένη θεωρητική προσέγγιση της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι η ελαστικοποίηση του εργατικού δυναμικού (Markusen et al., 1999). Τα άτομα μπορούν να μετακινηθούν από επιχείρηση σε επιχείρηση και μέσω αυτής της μετακίνησης μπορούν να προκύψουν οφέλη με την πραγματοποίηση της ελεύθερης διάχυσης των «μυστικών» της βιομηχανικής δραστηριότητας μέσα σε μια περιφέρεια. Κατά κάποιο τρόπο οι εργοδότες δεσμεύονται έναντι της περιφέρειας και όχι της επιχείρησης. Έτσι, είναι δυνατό να παρατηρηθεί εισροή μεταναστών σε περιόδους ανάπτυξης και όχι το αντίθετο. Επιπλέον, η ευελιξία προσφέρει τοπική πολιτιστική ταυτότητα και μια κοινή βιομηχανική εξειδίκευση.

Αυτό που στην ουσία σηματοδοτείται μέσω της συζήτησης περί της ευέλικτης εξειδίκευσης είναι η επαναφορά από παλιότερες ιστορικές περιόδους της έννοιας της βιομηχανικής περιοχής (industrial districts), πριν δηλαδή την εμφάνιση και δραστηριοποίηση του μαζικού τρόπου παραγωγής. Αυτή η βιομηχανική περιοχή δεν χαρακτηρίζεται από άκαμπτες, μη ευέλικτες και κάθετα ολοκληρωμένες κοινωνικές οργανώσεις αλλά από πυκνά τοπικά δίκτυα μικρών επιχειρήσεων. Η δυναμική που αναπτύσσεται σε αυτά τα τοπικά δίκτυα μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως εναλλακτική λύση στις προκλήσεις που παρουσιάζονται από τις μεταβαλλόμενες αγορές μέσω

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

της ευελιξίας και της προσαρμοστικότητάς τους (Pike et al., 2006). Η κάθετη μη ολοκληρωμένη δομή και η συγκέντρωση που έχουν να επιδείξουν οι συγκεκριμένες μορφές επιχειρήσεων μπορεί να χρησιμοποιηθούν προκειμένου να συμβάλουν αποφασιστικά στη μείωση του κόστους συναλλαγής και στη μείωση της αβεβαιότητας ανάμεσα στους πωλητές και αγοραστές. Το τοπικό δίκτυο επίσης, έχει την ικανότητα να προωθεί και να ενισχύει το τοπικό και περιφερειακό κοινωνικό κεφάλαιο δημιουργώντας ένα είδος πολιτισμικού δικτύου που οι βασικοί του πυλώνες θα είναι η τοπική εμπιστοσύνη και αμοιβαιότητα. Το ίδιο το δίκτυο θα είναι σε θέση να επιβάλει δημόσιους και ιδιωτικούς θεσμούς που θα υποστηρίζουν και θα ενισχύουν τα κανάλια διάχυσης της γνώσης και της τεχνολογίας σε τοπικό επίπεδο (Morgan, 1997).

Οι νέοι βιομηχανικοί χώροι (new industrial spaces) αποτελούν ένα τμήμα της προσέγγισης των θεωριών μετάβασης. Η μετάβαση από το παλιό ηγεμονικό καθεστώς της φορντιστικής συσσώρευσης σηματοδοτήθηκε από τη σταδιακή εμφάνιση του νέου καθεστώτος της ευέλικτης συσσώρευσης. Στον οικονομικό και κοινωνικό χάρτη αυτό αποτυπώθηκε μέσω της εμφάνισης των νέων βιομηχανικών χώρων (Scott, 1988). Το καθεστώς συσσώρευσης του φορντισμού σημειώθηκε κατά τη χρονική περίοδο των δεκαετιών του 1920-1970. Κατά την περίοδο αυτή ο μαζικός τρόπος παραγωγής κυριάρχησε στην οικονομική δραστηριότητα, χωρίς αυτό να σημαίνει πως καταργήθηκαν άλλες μορφές παραγωγής, όπως οι βιοτεχνικές παραγωγικές δραστηριότητες. Οι βιομηχανικοί τομείς χαρακτηρίζονται από εσωτερικές οικονομίες κλίμακας, τεχνικό καταμερισμό της εργασίας και κανονικοποίηση της παραγωγής.

Μέσω της ευέλικτης εξειδίκευσης και της γενικότερης τροποποίησης της παραγωγικής δραστηριότητας στο οικονομικό προσκήνιο εμφανίστηκαν νέες και ευέλικτες μορφές παραγωγής. Σε αρχικό τουλάχιστον στάδιο οι νέες αυτές μορφές παραγωγής χαρακτηρίζονταν από μια χωρική εγγύτητα με τα παλαιά κέντρα μαζικής παραγωγής. Τις τελευταίες όμως δεκαετίες αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους όλο και περισσότεροι βιομηχανικοί χώροι αλλάζοντας το τοπίο, εντός του οποίου λειτουργούν οι καπιταλιστικές δομές (Scott, 1988). Σημειώνεται λοιπόν μια θεωρητική σχέση που ενώνει από τη μια το νέο αναδυόμενο τοπίο που διαμορφώνεται στην εποχή της μετά μαζικής παραγωγής και του ευέλικτου τρόπου συσσώρευσης και από την άλλη την εμφάνιση νέων γεωγραφικών τάσεων που

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

σχετίζονται με την οργάνωση της παραγωγής (Lovering, 1990). Το υπόδειγμα των νέων βιομηχανικών χώρων θεμελιώθηκε ενώνοντας τη βιομηχανική οργάνωση και τη χωρική συγκέντρωση. Οι τάσεις της βιομηχανικής οργάνωσης για μια πιο ολοκληρωμένη οικονομία θεωρούνταν ότι θα οδηγήσει στη συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας σε ορισμένες περιοχές. Από την άλλη ανάλογες συγκεντρώσεις θεωρούνταν επίσης ότι θα συμβάλουν στη διάλυση της ολοκληρωμένης παραγωγής και στην αναδιάρθρωση του καταμερισμού της εργασίας. Αυτή η κυκλική διαδικασία αποδίδεται κατά κύριο λόγο στην επίδραση που ασκούν οι εξωτερικές οικονομίες (Lagendijk, 1998). Η διαφορά ανάμεσα στην μορφή του μαζικού τρόπου παραγωγής και των νέων ευέλικτων επιχειρησιακών μορφών έγκειται στο γεγονός ότι οι τελευταίες επιβιώνουν στηριζόμενες στην ικανότητα διαρκούς προσαρμοστικότητας ενώ οι πρώτες προσέγγιζαν τα θέματα της επιβίωσης μέσω μεθόδων και τρόπων που σχετίζονταν με τη διαρκή μείωση του κόστους παραγωγής.

Οι νέοι αυτοί βιομηχανικοί χώροι συντελούν στην αντιστροφή της επικρατούσας άποψης περί του κυρίαρχου ρόλου επί του σύγχρονου βιομηχανικού κόσμου των μεγάλων επιχειρήσεων. Στο νέο αυτό βιομηχανικό χώρο κυριαρχούν πυκνά δίκτυα συσχετιζόμενων παραγωγικών δραστηριοτήτων που ανήκουν σε μικρές ή μεγαλύτερες επιχειρήσεις. Ο καταμερισμός της εργασίας και η ευελιξία των δικτύων αυτών εκφράζουν τη γενικότερη δυναμικότητά τους (Walker, 1989). Η γεωγραφική συγκέντρωση των νέων βιομηχανικών χώρων προσδιορίζεται από τις κατάλληλες διασυνδέσεις στην αγορά εργασίας, στην προμηθευτική διαθεσιμότητα και τις τεχνολογικές αλληλεπιδράσεις. Η ικανοποίηση αυτών των συνθηκών με την ταυτόχρονη βελτίωση των συναλλαγών οδήγησε στα περιφερειακά δίκτυα παραγωγής (Pike et al., 2006).

Η ανάδυση των νέων βιομηχανικών χώρων και της γενικότερης τοπικής επιχειρηματικής δικτύωσης έδωσε ένα νέο νόημα στο χώρο. Ενώ στους παλιότερους τρόπους παραγωγής η χωρικότητα αντιμετωπιζόταν απλά ως ένα είδος σκηνικού εντός του οποίου διαδραματιζόνταν η οικονομική δραστηριότητα τώρα η χωρικότητα αποκτά ένα πιο καίριο ρόλο στην περιφερειακή οικονομική ανάλυση (Scott και Storper, 2003). Έτσι, οι περιφέρειες λαμβάνουν μέρος στις αναλύσεις ως ένα ενεργό τμήμα της αναπτυξιακής διαδικασίας που είναι ταυτόχρονα σε θέση να δημιουργήσει σχέσεις αιτιότητας. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονισθεί πως ο

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής ενδέχεται να λειτουργήσει ως άκρως χωρικά επιλεκτικός. Αυτό σημαίνει πως τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής μπορούν να δημιουργήσουν υψηλά συγκεντρωμένα κέντρα ανάπτυξης ευεργετώντας κάποιες περιφέρειες και αφήνοντας παράλληλα κάποιες άλλες πιο πίσω στην αναπτυξιακή πορεία. Τέλος, η θεωρία αυτή δεν είναι σε θέση να προβλέψει αν θα σημειωθεί, μέσω των νέων βιομηχανικών χώρων, μια ενδοπεριφερειακή ισορροπία. Μπορεί κανείς να υποθέσει πως , μέσω της ενθάρρυνσης και ανάπτυξης της πολυπλοκότητας και της διασποράς των τοπικών επιχειρηματικών δικτύων και των νέων βιομηχανικών κέντρων ανάπτυξης ότι θα προέκυπτε η πιθανότητα μείωσης της συνολικής χωρικής πόλωσης αλλά προκειμένου να απαντηθεί με απόλυτη βεβαιότητα η υπόθεση αυτή θα πρέπει να ακολουθήσει μία διεξοδικότερη μελέτη τόσο των τεχνολογικών και των οργανωτικών χαρακτηριστικών των νέων βιομηχανικών περιοχών όσο και των γενικότερων οικονομικών και πολιτικών συνθηκών που επικρατούν στις διάφορες περιφέρειες (Storper, 1990).

Εντός του πλαισίου των θεωριών της μετάβασης θα συναντήσουμε και τις **θεωρίες της ρύθμισης**, οι οποίες έχουν εξελιχθεί κυρίως μέσω της πολύπλευρης ανάλυσης που αφορά την ευρωπαϊκή πολιτική οικονομία. Μια από τις κεντρικότερες διαστάσεις αυτής της προσέγγισης είναι τα «καθεστώτα της συσσώρευσης» (“regimes of accumulation”) (Peck και Tickell, 1992). Τα «καθεστώτα της συσσώρευσης» περιγράφουν στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης εντός των οποίων η αναπαραγωγική διαδικασία βρίσκεται σε αρμονία. Η διαδικασία της συσσώρευσης δηλαδή δε θα επηρεάζεται από τις διάφορες κρίσεις που δημιουργούνται στο οικονομικό περιβάλλον. Για να ερμηνεύσει την καπιταλιστική αναπτυξιακή διαδικασία η προσέγγιση αυτή βασίζεται σε δύο κύριους παράγοντες, το σύστημα της συσσώρευσης και τη λειτουργία της κοινωνικής ρύθμισης.

Το σύστημα της συσσώρευσης αποτελεί το κυρίαρχο μοντέλο της οικονομικής ανάπτυξης. Τα στοιχεία που περιλαμβάνει αναφέρονται τόσο σε όρους παραγωγής όπως το επενδύσιμο κεφάλαιο, η κατανομή του κεφαλαίου εντός των διάφορων κλάδων παραγωγής όσο και σε όρους κατανάλωσης όπως οι ατομικές ή συλλογικές καταναλωτικές προτιμήσεις. Η λειτουργία της κοινωνικής ρύθμισης εγγυάται τη μεσοπρόθεσμη αναπαραγωγή του κυρίαρχου συστήματος συσσώρευσης μέσω της ομαλοποίησης των τάσεων που δημιουργεί η κρίση. Τα στοιχεία στα οποία

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

βασίζεται η λειτουργία της κοινωνικής ρύθμισης είναι οι συνήθειες, τα έθιμα, οι κοινωνικές νόρμες, οι κρατικοί νόμοι κ.α. (Brenner και Glick, 1991).

Οι θεωρίες της ρύθμισης αναπτύχθηκαν στην μετά εποχή του φορντισμού παρέχοντας ένα θεωρητικό πλαίσιο για την ερμηνεία και αξιολόγηση μιας πληθώρας οικονομικών και κοινωνικών πειραμάτων. Η βασική πρόταση των θεωριών ρύθμισης είναι πως προκειμένου να αντιληφθούμε πλήρως την καπιταλιστική αναπαραγωγή θα πρέπει να προηγηθεί μια γενικότερη κατανόηση του ευρύτερου θεσμικού και κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου λαμβάνει δράση η συσσώρευση (Tickell και Peck, 1995). Αυτός είναι ο λόγος που το καθεστώς της συσσώρευσης μπορεί να επιβιώσει εξαιτίας της λειτουργίας της κοινωνικής ρύθμισης.

Το σύγχρονο όμως καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής τα τελευταία χρόνια έχει να επιδείξει σημαντικές αλλαγές και τροποποιήσεις. Τα αποτελέσματα των εξελίξεων, που επιταχύνθηκαν μετά τις κρίσεις του 1970, είχαν ως αποτέλεσμα να μετακυλήσουν την κρίση και στη θεωρία της περιφερειακής ανάπτυξης. Οι παλιές μορφές χωρικής ανάπτυξης που συνδέονταν με το καθεστώς της συσσώρευσης του φορντισμού καθώς και με τη λειτουργία του κεϋνσιανού κράτους πρόνοιας δεν ήταν σε θέση πλέον να ερμηνεύσουν και να αξιολογήσουν τη νέα οικονομική πραγματικότητα (Scott, 1988). Εξαιτίας αυτών, οι θεωρίες της ρύθμισης επιδεικνύουν ιδιαίτερη σημασία για το οικονομικό και θεσμικό περιεχόμενο μικρότερης γεωγραφικής κλίμακας περιοχών. Πιο συγκεκριμένα, το σημαντικότερο ενδιαφέρον προσλαμβάνουν οι νέες βιομηχανικές περιοχές καθώς και η μορφή και πυκνότητα των διαφορετικών περιφερειακών θεσμικών επιπέδων σε σχέση με την αναπτυξιακή διαδικασία (Amin και Thrift, 1995).

Για τις θεωρίες της ρύθμισης η καπιταλιστική ανάπτυξη ρυθμίζεται κοινωνικά και θεσμικά μέσω της ρυθμιστικής σύνδεσης ανάμεσα σε οικονομικούς και μη οικονομικούς παράγοντες (Pike et al., 2006). Οι θεωρίες της ρύθμισης ασκούν μεγάλη επιρροή στην οικονομική γεωγραφία ιδίως τα τελευταία χρόνια εξαιτίας κυρίως της βασικής υπόθεσης που πραγματοποιούν και η οποία σχετίζεται με τη μετάβαση από το φορντισμό προς μια πιο ευέλικτη συσσώρευση. Σύμφωνα λοιπόν με αυτήν την υπόθεση οι διάφοροι ρυθμοί ανάπτυξης των εθνικών και περιφερειακών περιοχών εξαρτώνται από το βαθμό αλληλεπίδρασης ανάμεσα στην

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

οργάνωση της παραγωγής και των ρυθμιστικών θεσμικών και κοινωνικών δομών που υποστηρίζουν την οικονομική δραστηριότητα (Martin και Sunley, 1998).

Μέσω λοιπόν της υιοθέτησης των θεωριών της ρύθμισης η οικονομία βρίσκεται σε ένα σημείο εκκίνησης στο οποίο δεν παρουσιάζεται μια τάση προς μια αυτόματη ισορροπία, σύμφωνα με τους συμβατικούς οικονομολόγους, αλλά ούτε προς μια αναπόφευκτη κατάρρευση, σύμφωνα με τους μαρξιστές. Το σύστημα συσσώρευσης ή το σύνολο των σχέσεων που αναπτύσσεται ανάμεσα στην παραγωγή και στην κατανάλωση που αναδύονται στο προσκήνιο της οικονομικής δραστηριότητας διατηρούνται μέσω της λειτουργίας της ρύθμισης (mode of regulation) ή του συνόλου των κοινωνικών και θεσμικών παραγόντων που λειτουργούν υποστηρικτικά για την οικονομία επιφέροντας ένα βαθμό συνοχής και σταθερότητας του καθεστώτος της συσσώρευσης (Valler Pike et al., 2011). Οι θεωρίες ρύθμισης τέλος προσφέρουν πολιτικές που ωθούν την αναπτυξιακή διαδικασία εστιάζοντας στα τοπικά αποκεντρωμένα παραγωγικά δίκτυα, στις τοπικές οικονομίες συγκέντρωσης, στα τοπικά δίκτυα εμπιστοσύνης, συνεργασίας και ανταγωνισμού όπως επίσης και την τοπική ικανότητα προώθησης της κοινωνικής μάθησης ή προσαρμογής, καινοτομίας και επιχειρηματικότητας (Pike et al., 2006). Οι ρυθμιστικές δομές αρθρώνονται σε τοπικό επίπεδο και εστιάζουν τόσο στην ανταγωνιστικότητα όσο και στην καινοτομία (Jessop, 1995).

Η κριτική που αναπτύχθηκε γύρω από τις θεωρίες της μετάβασης αφορά την περιορισμένη ερμηνευτική τους ικανότητα και τις αδυναμίες γενίκευσής τους. Οι θεωρίες μετάβασης δεν είναι σε θέση να συλλάβουν την ποικιλομορφία και την πολυπλοκότητα της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης σε ένα τουλάχιστον ικανοποιητικό βαθμό. Οι θεωρίες αυτές αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση σε μακροοικονομικά δεδομένα. Τους ενδιαφέρει περισσότερο ο ρόλος των οικονομικών δομών και ιδιαίτερα το καπιταλιστικό περιβάλλον (Sheppard, 2008). Οι εξαγωγική δραστηριότητα πέρα από τα περιφερειακά όρια σαφώς και παίζει σημαντική ρόλο στην περιφερειακή ευημερία, αγνοούνται όμως κατά αυτόν τον τρόπο άλλοι βασικοί τομείς της οικονομικής δραστηριότητας, όπως ο τομέας της παροχής υπηρεσιών, ο χρηματοοικονομικός τομέας ή και ακόμα ο δημόσιος τομέας (Lovering, 1999).

Επιπλέον, οι θεωρίες της μετάβασης δεν μπόρεσαν να κατανοήσουν επαρκώς την έννοια του χώρου αναφορικά με τις διαδικασίες συγκέντρωσης και της μη

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ολοκληρωμένης παραγωγής. Ουσιαστικά δεν μπόρεσαν να δώσουν μια συστηματική απάντηση για τα αίτια που προκαλούν τη σύνδεση των χωρικών οικονομικών δραστηριοτήτων μέσα σε περιοχή ανάπτυξης. Το γεγονός αυτό αποδίδεται ενδεχομένως στην παραμέληση της συμπεριφοριστικής και κοινωνικής διάστασης της επιχειρησιακής ανάπτυξης (Legendijk, 1998).

Απέναντι σε αυτήν την κριτική, οι θεωρίες του νέου βιομηχανικού χώρου αντέδρασαν δίνοντας έμφαση σε παραμέτρους πέρα από το δίκτυο συνεργασίας, όπως σε κυβερνητικές δομές της χωρικής δραστηριότητας, στο πολιτισμό ή στους θεσμούς. Μια τέτοια προσπάθεια δίνεται μέσα από ένα είδος ταξινόμησης χωρικών παραγωγικών συστημάτων. Η μια πλευρά του συστήματος αποτελείται από διαφορετικά είδη κυβερνητικών δομών της χωρικής δραστηριότητας εντός της οποίας αναπτύσσεται το επιχειρηματικό δίκτυο (“ring”, “core-ring”, “core dominated”) και η άλλη πλευρά του συστήματος περιλαμβάνει την τυπολογία εκείνη που αντιπροσωπεύει τη χωρική και συνεργατική διάσταση των δικτύων ως συστήματος εισροών-εκροών («διασκορπισμένα», «συγκεντρωμένες μεγάλες επιχειρήσεις», «συγκεντρωμένες μικρές και μικρομεσαίες επιχειρήσεις») (Storper και Harrison, 1991).

Μια άλλη κριτική επικεντρώνεται στον τρόπο με τον οποίο διαρθρώνεται το περιφερειακό συνεργατικό δίκτυο. Ο ιστός των θεσμών που δρουν υποστηρικτικά για την επιβίωση του περιφερειακού συνεργατικού δικτύου ενδέχεται να διαβρωθεί και το γεγονός αυτό μπορεί να αποτελέσει την αιτία της αποδυνάμωσής του ή ακόμα και της διάλυσής του. Η σκέψη αυτή επιδιώκει να καταδείξει τη γενικότερη αδυναμία των θεωριών αναφορικά με τη μη ενσωμάτωση στη θεωρία μιας συστηματικότερης ανάλυσης των εννοιών της εμπιστοσύνης ή της σύμπραξης (Legendijk, 1998). Ένα άλλο μείζον θέμα που αντιμετωπίζει η θεωρία είναι η ανάγκη να εξετασθεί η περιφερειακότητα σε σχέση τόσο με διαφορετικού βαθμού κλίμακες όσο και με άλλα είδη οικονομικής οργάνωσης. Οι θεωρίες μετάβασης φαίνεται να επιδεικνύουν μια ιδιαίτερη προσήλωση στην πεποίθηση ότι η περιφέρεια έχει κατακτήσει κατά κάποιο τρόπο ένα νέο είδος διοικητικής αρχής ή ότι σύμφωνα με τη θεωρία μια πολιτική ουδέτερη ύπαρξη (MacLeod, 2001). Το γεγονός αυτό σταδιακά αρχίζει και αμφισβητείται από το γεγονός ότι η περιφερειακή κλίμακα είναι βαθιά συνυφασμένη με την αναδιάρθρωση του κράτους. Τα κράτος εξακολουθεί να αποτελεί σημαντικό πεδίο για την προώθηση και τη ρύθμιση της

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

κοινωνικής και χωρικής συνοχής. Αν και μια τροποποίηση των συνθηκών σε περιφερειακό επίπεδο αναμένεται να μην προκύψει ως το αποτέλεσμα ενεργειών του κράτους εντούτοις το κράτος καλείται μέσω της προώθησης κατάλληλων ενεργειών και πολιτικών να εδραιώσει και να αναπτύξει τα επιτεύγματα της περιφέρειας (Harrison, 2006).

Επιπλέον, οι θεωρίες μετάβασης μελετώντας και αναλύοντας την επιχείρηση, το οργανωσιακό επίπεδο των επιχειρήσεων και ένα περιορισμένο σύνολο επιτυχημένων παραδειγμάτων ή πρόσφατων εξελίξεων στη χωρική οργάνωση παραγωγής επιχειρούν να προβούν σε γενικεύσεις. Αυτή λοιπόν η περιγραφική γενίκευση που βασίζεται σε παρατηρήσεις κάποιων ιστορικών κοινωνικών δεν οδηγούν πάντα σε γενικές και έγκυρες προβλέψεις που μπορούν να εφαρμοστούν σε μια πληθώρα οικονομικών και κοινωνικών δεδομένων (Lovering, 1999). Τέλος, ιδιαίτερη κριτική έχει ασκηθεί σε θέματα που αφορούν τον τρόπο με τον οποίο ορίζεται η κλίμακα της περιφέρειας, η δυναμικότητα που χαρακτηρίζει τις μικρές μη κάθετα ολοκληρωμένες επιχειρήσεις, ο αντίκτυπος της δράσης τους στη γενικότερη οικονομική δραστηριότητα, ο ρόλος των μεγαλύτερων επιχειρήσεων (όπου στην εποχή της μαζικής παραγωγής κατείχαν κεντρική θέση) όπως επίσης η προσαρμοστική ικανότητα που επιδεικνύουν οι περιφέρειες αναφορικά με τις διάφορες εξωτερικές και εσωτερικές δυνάμεις που σχηματίζονται (Lovering, 1999).

Η Θεσμική – Κοινωνικοοικονομική Προσέγγιση

Η επιστήμη της περιφερειακής ανάπτυξης πέρα από την αναγνώριση τόσο των μηχανισμών που προκαλούν την οικονομική μεγέθυνση όσο και του ρόλου της χωρικότητας/τοπικότητας άρχισε σταδιακά να αντιλαμβάνεται, αποδίδοντας ιδιαίτερη έμφαση, στα ευρύτερα κοινωνικά και οικονομικά περιεχόμενα. Με άλλα λόγια η χωρική οικονομική μεταβολή άρχισε να συνδέεται με τη συνολική διαδικασία μεταμόρφωσης της καπιταλιστικής παραγωγής, των θεσμών και της αγοράς (Maskell και Malmberg, 1999). Η διαδικασία της μετατόπισης, αναφέρεται στη βιβλιογραφία ως «θεσμική στροφή» (“institutional turn”). Με τον όρο αυτό καταδεικνύεται η αυξημένη αναγνώριση στους κοινωνικούς θεσμούς και οι οποίοι είναι σε θέση να σχηματοποιήσουν την οικονομική δραστηριότητα. Σύμφωνα με τον Martin (1999), η θεσμική στροφή βασίζεται σε διάφορες πηγές. Ως μια τέτοια πηγή αναγνωρίζεται η υιοθέτηση εκ μέρους της οικονομικής γεωγραφίας της σχολής της ρύθμισης και κυρίως την κοινωνική ρύθμιση, τους κανόνες, τα έθιμα, τις κοινωνικές

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

νόρμες, συμβάσεις και παρεμβάσεις που μεσολαβούν και υποστηρίζουν την οικονομική παραγωγή, συσσώρευση και κατανάλωση. Όπως ειπώθηκε σε προηγούμενη ενότητα οι θεωρίες της ρύθμισης απέτυχαν να σχηματοποιήσουν σε ικανοποιητικό βαθμό μια θεωρητική βάση και η οποία θα ερμηνεύσει το πλαίσιο εκείνο εντός του οποίου λειτουργούν οι οικονομικοί μηχανισμοί. Παρόλα αυτά όμως, οι θεωρίες της ρύθμισης αποτέλεσαν ένα βασικό παράγοντα που οδήγησε την οικονομική γεωγραφία να ασχοληθεί με τις οικονομικές και κοινωνικές δομές που προσδιορίζουν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής (Walker, 1989).

Τα τελευταία επίσης χρόνια, η οικονομική γεωγραφία ενέταξε στις ακαδημαϊκές συζητήσεις της, πτυχές των κοινωνικών επιστημών. Πολλά από τα ερωτήματα που θέτει πλέον η οικονομική γεωγραφία τίθενται ενός δυικού πλαισίου του τύπου κοινωνίας/χώρου, πολιτισμικών δομών/επιχειρηματικής δράσης κ.α. Ουσιαστικά, ως μια δεύτερη πηγή αναγνωρίζεται η λεγόμενη «πολιτιστική στροφή» (“cultural turn”) (Cloke, 1997), η οποία συμβάλλει στην ένταξη της κοινωνιολογίας στην οικονομική επιστήμη, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στις ομοιότητες των δύο αυτών επιστημονικών κλάδων αναφορικά με τις κοινωνικές και πολιτιστικές δράσεις (Jessor και Oosterlynck, 2008). Επιπλέον, η σταδιακή αποστασιοποίηση της οικονομικής επιστήμης από την αμιγώς οικονομική προσέγγιση για την εξέταση αναπτυξιακών και μη, ζητημάτων και καταστάσεων με την παράλληλη απόδοση αυξημένης σημασίας σε κοινωνικές και πολιτιστικές διαδικασίες και θεσμούς, αναγνωρίζεται ως μια τρίτης πηγής δικαιολόγησης της θεσμικής στροφής σε αυτό που ονομάζεται θεσμικότητα/θεσμικές προσεγγίσεις (institutionalism) (Amin, 1999).

Η οικονομική επιστήμη έχει αποδεχθεί το γεγονός ότι στην οικονομική συμπεριφορά ενσωματώνονται τα δίκτυα των διαπροσωπικών σχέσεων και πως επηρεάζεται από θετικές ή αρνητικές πλευρές εννοιών όπως η αμοιβαιότητα, η εμπιστοσύνη, η συνεργασία κ.α. (Amin, 1999). Σύμφωνα με τον Thrift (2003), η «πολιτιστική στροφή» η οποία συμπυκνώνει ως όρος την παραπάνω πρόταση μπορεί να αποδοθεί πιο συγκεκριμένα σε τέσσερις βασικούς παράγοντες. Ο πρώτος συνδέεται με την αυξανόμενη κριτική στην οικονομική επιστήμη και ιδίως ο έντονος προβληματισμός της λογικής συνοχής του νεοκλασικού υποδείγματος ανάλυσης. Στο ίδιο πνεύμα της κριτικής, εντάσσεται ο δεύτερος παράγοντας, περί της κατασκευής της οικονομίας ως ενός συνόλου θεωρητικών προσεγγίσεων καθώς και της ιδιαίτερα της αδυναμίας στην πρόβλεψη. Αυτό σημαίνει ότι η οικονομία μπορεί

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

να αντιμετωπισθεί ως ένας τύπος ρητορικής κατάστασης, ούσα στην πράξη ανίκανη ή ισχυρά ανεπαρκής για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες για τις οποίες δημιουργήθηκε. Ο τρίτος παράγοντας σχετίζεται με κοινωνικές και πολιτιστικές διαστάσεις, οι οποίες εμφανίζονται όλο και συχνότερα στα οικονομικά υποδείγματα. Τέλος, ιδιαίτερο ρόλο προς την «πολιτιστική στροφή» φαίνεται να διαδραματίζει ο επιχειρηματικός κόσμος και ιδιαίτερα η εστίαση που πραγματοποιεί στην «νέα οικονομία». Το κλειδί της «νέας οικονομίας» είναι η γνώση και η μάθηση (εκπαίδευση), τα οποία μπορούν να οδηγήσουν στην ενίσχυση της καινοτομίας, της δημιουργικότητας, της καλλιέργειας ικανοτήτων και δεξιοτήτων ή ακόμα και της άρρητης γνώσης. Όλα τα προηγούμενα σε συνδυασμό με τις διάφορες επιπλοκές που έχουν λάβει χώρα στο θεσμικό υπόβαθρο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, ιδιαίτερα κατά την εποχή της μετάβασης σε νέα καθεστάτα μεταφορντικής οικονομικής συσσώρευσης, δικαιολογούν απολύτως τη θεσμική στροφή (Martin, 1999).

Στη βιβλιογραφία συναντώνται διάφοροι ορισμοί περί της θεσμικότητας/θεσμικής προσέγγισης. Σύμφωνα με τον Rutherford (1996), οι θεσμοί είναι μία ρύθμιση της συμπεριφοράς ή ένας κανόνας ο οποίος είναι κοινά αποδεκτός από τα μέλη ενός κοινωνικού συνόλου, που καθορίζει την συμπεριφορά μιας κατάστασης και που μπορεί να λαμβάνει να λαμβάνει τη μορφή ενός αυτοεποπτευόμενου κανόνα ή ενός κανόνα που εποπτεύεται από μια εξωτερική αρχή. Ο Rutherford (1996), θεωρεί επίσης σημαντική τη διάκριση γενικών κοινωνικών κανόνων (θεσμικό περιβάλλον) και συγκεκριμένων οργανωτικών τύπων (θεσμικές ρυθμίσεις) όπου μαζί αποτελούν το θεσμικό καθεστώς της κοινωνίας. Οι οργανωτικοί τύποι πολλές φορές θεωρούνται ένα σύνολο κανόνων που μπορούν να έχουν ισχύ μόνο σε εσωτερικό επίπεδο. Το θεσμικό περιβάλλον αναφέρεται τόσο σε ανεπίσημα συστήματα κοινωνικών συμβάσεων, συνηθειών, εθίμων, κοινωνικών νορμών όπως συνήθειες τρόποι συλλογικής συμπεριφοράς ή καταναλωτικών προτύπων όσο και σε επίσημες δομές κανόνων και ρυθμίσεων όπως νόμοι-κανόνες για τον ανταγωνισμό, τις χρηματικές συναλλαγές, το εμπόριο, τις συμβάσεις εργασίας, εταιρικές διοικήσεις ή άλλων θεμάτων που σχετίζονται με την πρόνοια ή την κοινωνική ευημερία. Η θεσμική ρύθμιση χρησιμοποιείται με σκοπό να αποδοθούν οι οργανωτικές μορφές οι οποίες αποτελούν απόρροια του θεσμικού περιβάλλοντος. Τέτοιες οργανωτικές μορφές θεωρούνται οι αγορές, οι επιχειρήσεις, τα εργατικά σωματεία, η τοπική αυτοδιοίκηση, οι ρυθμιστικοί φορείς, το κράτος πρόνοιας κ.α..

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ο North (1994, 1990), θεωρεί τους θεσμούς ως τα όρια που έχουν κατασκευαστεί από τα μέλη ενός κοινωνικού συνόλου και ως στόχο έχουν να οριοθετήσουν τις ατομικές αλληλοεπιδράσεις και τη γενικότερη κοινωνική δομή. Οι θεσμοί εκπορεύονται από την επίσημη σκοπιά της κοινωνικής κατασκευής όπως γενικοί κανόνες, νόμοι και σύνταγμα καθώς και από την ανεπίσημη όπως συμπεριφοριστικές νόρμες, κοινωνικές συμβάσεις, αυτοεπιβαλλόμενοι κώδικες συμπεριφοράς και δεοντολογίας. Οι δύο πλευρές αυτές, που αναλαμβάνουν μέσω των θεσμών την οριοθέτηση της κοινωνικής συμπεριφοράς προσδιορίζουν τη δομή και το πλέγμα των κινήτρων και της διάρθρωσης της κοινωνίας και της οικονομίας.

Η «θεσμική στροφή» που πραγματοποιήθηκε έχει ως στόχο να εξυπηρετήσει διάφορους λόγους και σκοπούς που σχετίζονται με θεωρητικούς και εμπειρικούς παράγοντες όπως επίσης και με παράγοντες που σχετίζονται με τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Σύμφωνα με τον Jessor (2001), η «θεσμική στροφή» διακρίνεται σε τρία είδη, τη θεματική, τη μεθοδολογική και την οντολογική. Η περίπτωση της θεματικής στροφής μπορεί να ερμηνευτεί τόσο μέσω μιας ατομικιστικής προσέγγισης όσο και μιας περισσότερο ολιστικής. Η ατομικιστική προσέγγιση προσπαθεί να ερμηνεύσει τη θεσμικότητα ως προς την ερμηνευτική της δύναμη και επίδραση στην ατομική συμπεριφορά ενώ η ολιστική προσέγγιση αποδίδει ιδιαίτερη έμφαση σε ευρύτερες πολιτιστικές ή κοινωνικές δυναμικές μέσω των οποίων ερμηνεύονται τα φαινόμενα της αλληλεπίδρασης σε ένα γενικευμένο επίπεδο. Μια θεματική στροφή της θεσμικότητας μπορεί να εντοπιστεί σε θεσμικές κρίσεις όπως η εποχή με τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η ανάδυση υπερεθνικών οργανισμών (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση) κ.α. Η μεθοδολογική στροφή της θεσμικότητας μπορεί να λάβει διάφορες μορφές που συνδέονται με το μεσολαβητικό ρόλο που επιτελεί η θεσμική στροφή σε σχέση με οντολογικές αντινομίες, επιστημολογικούς δυισμούς και μεθοδολογικά διλήμματα της κοινωνικής επιστήμης. Στις οντολογικές αντινομίες μπορεί να ενταχθεί για παράδειγμα η διαφορά ανάμεσα στην ολιστική και στην ατομικιστική προσέγγιση. Αναφορικά με τη μεθοδολογική θεσμική στροφή λεχθεί διατυπωθεί ο ισχυρισμός ότι η θεσμική προσέγγιση θα μπορούσε να λειτουργήσει κατά τρόπο συνδυαστικό με τα εμπειρικά δεδομένα έτσι ώστε να αναπτυχθούν γενικές θεωρίες. Τέλος η θεματική στροφή μπορεί να αποτελέσει αφετηρία για την επίλυση μεθοδολογικών διλημάτων. Για παράδειγμα, οι θεσμοί μπορεί να θεωρηθεί ότι μεσολαβούν και διορθώνουν διάφορα προβλήματα που σχετίζονται με τη χωρικότητα, την κλιμάκωση του καταμερισμού της εργασίας ή ότι

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

συμβάλλουν στη δομική σχηματοποίηση πολλών δυναμικών (οικονομικών, κοινωνικών, πολιτιστικών). Τέλος, η οντολογική στροφή, που αποτελεί τον πιο ριζοσπαστικός τύπο θεσμικής στροφής εστιάζει στην παραδοχή ότι οι θεσμοί αποτελούν τους πρωταρχικούς άξονες της συλλογικής ζωής και της κοινωνικής τάξης.

Μέσω της γενικότερης θεσμικής στροφής η οικονομική δραστηριότητα και ειδικότερα η τοπική και περιφερειακή ανάπτυξη μπορεί να προσεγγισθεί με ένα διαφορετικό πρίσμα. Η έννοια της θεσμικής πυκνότητας (institutional thickness) κατέχει κεντρικό ρόλο στη συζήτηση της περιφερειακής ανάπτυξης, τονίζοντας τους θεσμικούς, κοινωνικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που προσδιορίζουν τη βιώσιμη οικονομική επιτυχία. Η θεσμική πυκνότητα προσφέρει τη βάση για τη δημιουργία ενός ενοποιημένου συστήματος του ανήκειν σε μια περιφέρεια κυρίως μέσω του περιφερειακού κοινωνικού κεφαλαίου. Συνεπώς, ο θεσμικός παράγοντας σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αγνοηθεί μιας και σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό η περιφερειακή αναπτυξιακή τροχιά βασίζεται τόσο στις οικονομικές δομές όσο και στα θεσμικά όργανα (Fuchs και Sharira, 2005).

Μαζί με τη θεσμικότητα στις συγκεκριμένες προσεγγίσεις θα συναντήσουμε και την έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου, ως βασικού παράγοντα ερμηνείας των αναπτυξιακών εξελίξεων. Ο βαθμός, για παράδειγμα, ισχύος ενός κοινωνικού δικτύου σχετίζεται θετικά με οικονομικές και μη καταστάσεις (Keeble κ.α., 1999). Το κοινωνικό κεφάλαιο προσεγγίζεται ως ένα δίκτυο κοινωνικών σχέσεων, δραστηριοτήτων που λειτουργεί κατά τρόπο ενωτικό συλλογικοποιώντας τα άτομα σε μια κοινωνική ομάδα που διέπεται από ορισμένους κανόνες και βασίζεται σε ορισμένες ικανότητες όπως η εμπιστοσύνη, που είναι απαραίτητα στοιχεία για την επιβίωση καθώς και την μελλοντική επίτευξη των στόχων που θέτει (Farr, 2004). Ο Putnam (2001), προβαίνει στη διάκριση του κοινωνικού κεφαλαίου σε δύο κατηγορίες, αυτή της σύνδεσης (bonding) και της γεφύρωσης (bridging). Το συνδεδεμένο κοινωνικό κεφάλαιο αντιπροσωπεύει το αποκλειστικό σύνολο των σχέσεων ομάδων ειδικών συμφερόντων, όπως οικογένειες, ομάδες εθνοτικών χαρακτηριστικών κ.α. Από την άλλη το γεφυρωτικό κοινωνικό κεφάλαιο χρησιμοποιείται τυπικά σε καταστάσεις αλληλεγγύης ή συναδελφικότητας. Οι Cooke κ.α. (2005), επιβεβαιώνουν επιπλέον τη θετική σχέση του κοινωνικού κεφαλαίου με την καινοτομία και πλήθος άλλων μελετών καταδεικνύουν τη θετική

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

επίδραση του σε άλλες οικονομικές ή μη καταστάσεις (π.χ. ανθρώπινο κεφάλαιο, υγεία, ανισότητα, κ.α.) (Coleman, 1988; Putnam, 2001).

Επέκταση Νεοκλασικών Οικονομικών

Η ενδογενής θεωρία

Η νεοκλασική θεωρία και ιδιαίτερα ο τρόπος με τον οποίο προσπαθεί να ερμηνεύσει τα αίτια της μακροχρόνιας οικονομικής μεγέθυνσης οδήγησε στο να δημιουργηθούν προστριβές με την παραδοσιακή θεωρία μεγέθυνσης. Η παραδοσιακή θεωρία μεγέθυνσης εστιάζει στη δυναμική διαδικασία κατά την οποία ο λόγος κεφαλαίου εργασίας προσεγγίζει τα μακροχρόνια επίπεδα ισορροπίας, θεωρώντας ότι σημειώνονται εγγενή χαρακτηριστικά στην οικονομία που είναι σε θέση να προκαλέσουν την οικονομική μεγέθυνση για παρατεταμένες χρονικές περιόδους. Αν στο οικονομικό περιβάλλον δε σημειωθούν εξαιρετικής σημασίας σοκ ή κάποιου άλλου είδους μεταβολές (π.χ. τεχνολογική μεταβολή), έννοιες δηλαδή που δεν ερμηνεύονται επαρκώς από τη νεοκλασική θεωρία, τότε όλες οι οικονομίες θα συγκλίνουν προς μια μηδενική μεγέθυνση.

Οι μεταβολές του εισοδήματος θεωρούνται μόνο προσωρινές μεταβολές που σχετίζονται είτε με μεταβολές στο τεχνολογικό επίπεδο είτε με βραχυπρόθεσμες εξισορροπητικές διαδικασίες (Todaro και Smith, 2012). Όταν μάλιστα οι αλλαγές αυτές στο εισόδημα δεν μπορούν να αποδοθούν σε βραχυπρόθεσμες μεταβολές του κεφαλαίου ή της εργασίας τότε αποδίδονται σε ένα άλλο παράγοντα που είναι γνωστός ως το κατάλοιπο του Solow (Solow's residual) (Stern, 1991). Με άλλα λόγια η νεοκλασική θεωρία αποδίδει την οικονομική μεγέθυνση σε εξωγενής ή εξωτερικούς παράγοντες. Με αυτόν τον τρόπο η τεχνολογική πρόοδος παρουσιάζεται ως ανεξάρτητη των αποφάσεων των οικονομικών δρώντων όπως επίσης δεν είναι σε θέση, σύμφωνα με το εννοιολογικό πλαίσιο που προσφέρει η θεωρία, να ερμηνεύσει τις διαφορές των οικονομιών εκείνων που χαρακτηρίζονται από παρόμοιο τεχνολογικό επίπεδο. Επιπλέον, σύμφωνα με τους Lucas (1988) και Romer (1994) οι διεθνείς μισθολογικές διαφορές και η διαδικασία της μετανάστευσης είναι δύσκολο να συμβιβαστούν με τη νεοκλασική θεωρία. Αν όλες οι οικονομίες χαρακτηρίζονταν από το ίδιο τεχνολογικό επίπεδο οι εξειδικευμένοι εργάτες που διαθέτουν υψηλό ανθρώπινο κεφάλαιο δε θα μετακινούνταν από λιγότερο σε περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές, όπου το ανθρώπινο κεφάλαιο

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

βρίσκεται σε αφθονία, ούτε βεβαίως κάποιος που μετακινείται από μία υπανάπτυκτη περιοχή προς μία αναπτυσσόμενη θα αποκομίσει μεγαλύτερα μισθολογικά οφέλη. Τις ίδιες αδυναμίες και περιορισμούς εντοπίζουν και οι Barro και Sala-i-Martin (1992) και οι Barro, Mankiw και Sala-i-Martin (1995) οι οποίοι παρατήρησαν πως σύμφωνα με τη βασική παραδοχή της νεοκλασική θεωρίας των φθίνουσων αποδόσεων κλίμακας του κεφαλαίου θα έπρεπε να σημειώνονται σημαντικές διεθνείς/διαπεριφερειακές μετακινήσεις του κεφαλαίου από τις ανεπτυγμένες περιοχές (οι οποίες διαθέτουν υψηλούς λόγους κεφαλαίου εργασίας) προς τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές (οι οποίες διαθέτουν χαμηλούς λόγους κεφαλαίου εργασίας). Σύμφωνα με τη νεοκλασική σχολή οι μετακινήσεις αυτές θα είχαν ως αποτέλεσμα την ενδυνάμωση της σύγκλισης ανάμεσα στις χώρες/περιφέρειες, κάτι ανάλογο όμως δεν παρατηρείται στη πράξη. Στην ουσία, οι συχνές ανωμαλίες που παρατηρούνται στις κεφαλαιακές ροές του αναπτυσσόμενου κόσμου αποτελούν μια από τις βασικές αιτίες για τη μετατόπιση του ενδιαφέροντος από τη νεοκλασική θεωρία σε μια νέα θεωρία.

Όλες λοιπόν αυτές οι δυστοκίες και η γενικότερη ανικανοποίητη ως προς τις ερμηνευτικές δυνατότητες που γεννιούνται από την παραπάνω συζήτηση οδήγησε στην προώθηση των ενδογενών θεωριών της μεγέθυνσης οι οποίες κινούνται πέρα και έξω από τη συμβατική νεοκλασική θεωρία αντιμετωπίζοντας ως ενδογενείς εκείνους τους παράγοντες που εμπλέκονται στην παραγωγική διαδικασία και που είναι σε θέση να προωθήσουν την αναπτυξιακή διαδικασία, όπως την πληθυσμιακή ανάπτυξη, τους ρυθμούς αποταμίευσης, το ανθρώπινο κεφάλαιο, την τεχνολογική μεταβολή, όλους δηλαδή τους παράγοντες που η νεοκλασική θεωρία τους αντιμετώπιζε ως εξωγενείς (Martin και Sunley, 1998).

Σύμφωνα λοιπόν με την ενδογενή θεωρία της ανάπτυξης οι διακυμάνσεις του εισοδήματος προσδιορίζονται από το ίδιο το παραγωγικό σύστημα και όχι από δυνάμεις που λειτουργούν έξω από αυτό. Ενώ η νεοκλασική θεωρία αντιμετωπίζει τις διαταραχές ως φυσική εξέλιξη της μακροχρόνιας ισορροπίας το βασικό κίνητρο της ενδογενούς θεωρίας είναι να ερμηνεύσει τα διάφορα επίπεδα μεγέθυνσης που σημειώνονται στις διάφορες περιοχές. Στον πυρήνα των υποδειγμάτων της ενδογενούς μεγέθυνσης βρίσκεται η πρόταση ότι οι επενδύσεις, οι οποίες στοχεύουν τόσο στο ανθρώπινο όσο και στο φυσικό κεφάλαιο, και η προώθηση νέων παραγωγικών διαδικασιών και προϊόντων μέσω της ανάπτυξης της έρευνας

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

συνδέονται στενά με τη μεγέθυνση χωρίς να περιορίζονται από το καθεστώς των φθίνουσων αποδόσεων (Crafts, 1997). Οι ενδογενείς θεωρίες επιχειρούν να εισάγουν να εισάγουν αύξουσες αποδόσεις στη νεοκλασική συνάρτηση παραγωγής για να προσδιορίσουν τους μακροχρόνιους ρυθμούς μεγέθυνσης σε ένα υπόδειγμα με ενδογενοποιημένους παράγοντες (Martin και Sunley, 1998).

Τα ενδογενή υποδείγματα μεγέθυνσης μοιράζονται ωστόσο κάποιες ομοιότητες με τα αντίστοιχα υποδείγματα της νεοκλασικής θεωρίας διατηρώντας τη διαφοροποίηση των αρχικών βασικών υποθέσεων και των συμπερασμάτων στα οποία καταλήγουν. Βασικό προσδιοριστικό στοιχείο των υποδειγμάτων είναι η δημιουργία και η συσσώρευση της γνώσης. Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως στα νεοκλασικά υποδείγματα απουσίαζε ο παράγοντας της γνώσης αλλά σε αυτά τα υποδείγματα απουσίαζε μια συμπαγής και ισχυρή θεωρία που να μπορεί να εξηγήσει τη διαδικασία της συσσώρευσης της γνώσης. Η νεοκλασική θεωρία προσέγγιζε την έννοια της γνώσης θεωρώντας την ως ένα αμιγώς δημόσιο αγαθό. Αντίθετα η ενδογενής θεωρία ενδογενοποιεί τη γνώση μέσω των επενδύσεων γεγονός που επιτρέπει τη δημιουργία των αύξουσων αποδόσεων, οι οποίες αποτυπώνονται με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, οι οποίες και τελικώς προσδιορίζουν το μακροχρόνιο σημείο ισορροπίας (Roberts και Setterfield, 2010). Η απόρριψη της υπόθεσης των φθίνουσων αποδόσεων της νεοκλασικής θεωρίας εντοπίζεται και στην περίπτωση των κεφαλαιακών επενδύσεων. Ιδιαίτερη σημασία επίσης αποδίδεται από τα ενδογενή υποδείγματα ανάπτυξης στο ρόλο των εξωτερικότητας προκειμένου να προσδιοριστεί ο ρυθμός απόδοσης των κεφαλαιακών επενδύσεων (Todaro και Smith, 2012).

Σύμφωνα με τον Crafts (1996) υπάρχουν δύο είδη ενδογενών θεωριών της ανάπτυξης, τα υποδείγματα των ενδογενούς διευρυμένου κεφαλαίου και τα υποδείγματα της ενδογενούς καινοτομίας. Η πρώτη κατηγορία μπορεί να διασπαστεί σε δύο υποκατηγορίες με την πρώτη να αναφέρεται στη δημιουργία των εξωτερικότητων μέσω των κεφαλαιακών επενδύσεων και με τη δεύτερη να αναφέρεται στο ρόλο του ανθρώπινου κεφαλαίου και στη συσχέτιση της τεχνολογικής μεταβολής με τη διάχυση της γνώσης (“knowledge spillovers”) και της μάθησης που προέρχεται από την εμπειρία (“learning by doing”). Η δεύτερη κατηγορία, αυτής της ενδογενούς ανάπτυξης, δίνει έμφαση στις αποδόσεις των

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

τεχνολογικών βελτιώσεων οι οποίες προέρχονται από σκόπιμες και μελετημένες κινήσεις των επιχειρηματιών.

Πιο συγκεκριμένα, ο Romer (1994,1991,1986) ισχυρίζεται πως με την ενδογενοποίηση της τεχνολογίας η μεγέθυνση μπορεί να αναλυθεί πληρέστερα παρέχοντας εναλλακτικές λύσεις σε σχέση με το αδιέξοδο στο οποίο καταλήγει η νεοκλασική θεωρία. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στα αποτελέσματα της τεχνολογικής διάχυσης (“technological spillovers”) που συναντιούνται στη διαδικασία βιομηχανοποίησης της οικονομίας. Σε πρακτικό επίπεδο η διαφορά του του τεχνολογικού επιπέδου σημαίνει πως η διαδικασία της σύγκλισης ανάμεσα στις λιγότερο και στις περισσότερο ανεπτυγμένες περιοχές εξαρτάται από το ρυθμό της διάχυσης της γνώσης (E. Wayne Nafziger, 2006).

Κοινό χαρακτηριστικό των θεωριών της ενδογενούς μεγέθυνσης αποτελεί η πεποίθηση πως η καινοτομία, η τεχνολογική μεταβολή και γενικά όποια νέα ιδέα ενσωματωθεί στην παραγωγική διαδικασία και που είναι σε θέση να συμβάλει στην αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας και του κεφαλαίου θεωρούνται ως μηχανισμοί προώθησης της μεγέθυνσης. Από τους πρώτους που συνέδεσε την καινοτομία με την οικονομική ανάπτυξη ασκώντας ταυτόχρονη μεγάλη επιρροή στη διαμόρφωση της οικονομικής σκέψης ήταν ο Schumpeter (2003). Σύμφωνα με αυτόν η παραδοσιακή οικονομική σκέψη σε σχέση με την οικονομική ανάπτυξη περιοριζόταν εξαιτίας κυρίως της μη ένταξης της καινοτομίας στα υποδείγματα της γενικής ισορροπίας. Η καινοτομία περιγράφεται ως μία διαδικασία «δημιουργικής καταστροφής» (“creative destruction”), κατά την οποία οι επιχειρήσεις βρίσκονται σε μία συνεχή και αδιάκοπη αναζήτηση νέων τρόπων άσκησης της επιχειρηματικότητάς τους με την ίδια την καινοτομία να αποτελεί «αντικείμενο» διεκδίκησης άσκησης μονοπωλιακού ελέγχου. Ενώ στη νεοκλασική θεωρία η τεχνολογία θεωρείται ένα παγκόσμιο δημόσιο αγαθό τα νέα οικονομικά της μεγέθυνσης θεωρούν πως το σημαντικότερο ρόλο στη διαμόρφωση του τεχνολογικού επιπέδου διαδραματίζουν οι κρατικές πολιτικές. Στη νεοκλασική σκέψη οι υπεύθυνοι δημιουργίας της καινοτομίας δεν εισπράττουν κέρδη από τις ανακαλύψεις και τις νέες ιδέες ενώ στη νέα οικονομική σκέψη της μεγέθυνσης κάνει λόγο για προσωρινό έστω μονοπωλιακό έλεγχο των καινοτομιών. Τα άτομα και οι επιχειρήσεις μπορούν να ελέγχουν τις ροές γνώσης, να συστήνουν διπλώματα ευρεσιτεχνίας και γενικά να επιβάλουν τιμές στη χρήση των νέων ιδεών.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Εντός του πλαισίου τη συμπετεριανής σκέψης εντάσσεται η μάθηση από την εμπειρία (“learning by doing”) του Arrow (1962). Στην περίπτωση αυτή η καινοτομία ενσωματώνεται στο υπόδειγμα ως μείωση του κόστους παραγωγής εξαιτίας μια προηγούμενης αντίστοιχης επένδυσης της επιχείρησης. Η άποψη αυτή του Arrow αποτέλεσε έναυσμα για τη θεωρία που ανέπτυξε ο Romer (1986), ο οποίος ενέταξε στη συνάρτηση παραγωγής μαζί με τις υπόλοιπες εισροές αυτή του ανθρώπινου κεφαλαίου. Σύμφωνα με το υπόδειγμά του το προϊόν αυξάνεται αναλογικά περισσότερο με τη βελτίωση της γνώσης. Η παραγόμενη γνώση δημιουργεί θετικές εξωτερικές οικονομίες για όλες τις επιχειρήσεις. Ο Barro (1991) ανέπτυξε ένα ενδογενές υπόδειγμα μεγέθυνσης στο οποίο ενσωματώνει τη δημόσια χρηματοδότηση. Σ’ αυτό το υπόδειγμα σημειώνεται μία μη γραμμική σχέση ανάμεσα στις δημόσιες επενδύσεις και στην ιδιωτική παραγωγή. Η αύξηση των δημοσίων δαπανών οδηγεί στην αύξηση της οριακής παραγωγικότητας του κεφαλαίου και της εργασίας, όταν λαμβάνεται υπόψη ένας χαμηλός λόγος δημόσιων επενδύσεων προς τη συνολική παραγωγή. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή αυξάνεται ο λόγος αυτός μέσω της αύξησης της φορολογίας για τη χρηματοδότηση των δημοσίων επενδύσεων τότε σημειώνεται πτωτική πορεία στους ρυθμούς μεγέθυνσης

Στο ευρύτερο πλαίσιο της θεωρίας αυτής συναντάμε μία εναλλακτική στρατηγική ανάπτυξης αυτή από «τα κάτω προς τα πάνω» (“bottom-up development”) στην οποία συνδέονται οι έννοιες της ενδογενούς, ολοκληρωμένη, τοπική και διάχυτη ανάπτυξη (Λαγός, 2007). Η εναλλακτική αυτή πολιτική αντιπαρατίθεται στην προηγούμενη κυρίαρχη επιστημονική σκέψη προηγούμενων χρονικών περιόδων, αυτή της «ανάπτυξης από τα επάνω» (“top-down development”). Σύμφωνα με την τελευταία, μέτρα τα οποία θα εξασφάλιζαν τη μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων όπως η αναδιανομή του εισοδήματος, η αύξηση της απασχόλησης, η προσέλκυση επενδύσεων, αποτελούσαν τη βασική αρμοδιότητα της κεντρικής εξουσίας (Novy et al., 2009). Το βασικό χαρακτηριστικό της εναλλακτικής πολιτικής είναι η δυναμική ενεργοποίηση των τοπικών φορέων, η ενδυνάμωση της συνεργασίας και δικτύωσης περιοχών που μοιράζονται κοινά προβλήματα και η εκμετάλλευση των παραγωγικών δυνάμεων των ίδιων των περιφερειών (Πολύζος, 2011; Λαγός, 2007). Στο ευρύτερο πλαίσιο της ενδογενούς θεωρίας συναντιούνται πολλά πρότυπα πολιτικών, πέρα από το πρότυπο της ανάπτυξης από «τα κάτω προς τα πάνω», τα οποία με τη σειρά τους επιχειρούν να αναλύσουν τις πτυχές της

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

αναπτυξιακής διαδικασίας καθώς και να αποτελέσουν βάση της ανάπτυξης και του σχεδιασμού της τοπικής και περιφερειακής αναπτυξιακής πολιτικής.

Η νέα οικονομική γεωγραφία

Η νέα οικονομική γεωγραφία (ΝΟΓ) δημιουργήθηκε, σε ένα αρχικό τουλάχιστον επίπεδο, εντός ενός πλαισίου νεοκλασικής οικονομικής σκέψης, έχοντας ως βασική επιδίωξη την εφαρμογή αυστηρών θεωρητικών, αναλυτικών μεθόδων και τεχνικών στην οικονομία του χώρου. Βασικός εκπρόσωπος της συγκεκριμένης προσέγγισης θεωρείται ο Krugman ο οποίος ανήκει στους οικονομολόγους εκείνους που αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια του χώρου διατυπώνοντας μάλιστα την άποψη πως ενώ για ένα πολύ μεγάλο τμήμα της ακαδημαϊκής καριέρας του μελέτησε την οικονομική γεωγραφία δεν μπόρεσε να συλλάβει σε πλήρη βαθμό την τη σημασία της.

Η συγκεκριμένη προσέγγιση θεωρεί πως η καλύτερη κατανόηση της οικονομικής γεωγραφία μπορεί να προέλθει μέσω της σύγκρισης του νεοκλασικού μοντέλου, του συγκριτικού πλεονεκτήματος και της εξειδίκευσης. Συνεπώς η ΝΟΓ ταυτίζεται με τη θεωρία του εμπορίου και σε ένα πολύ μεγάλο βαθμό με τις αύξουσες αποδόσεις κλίμακας χρησιμοποιώντας υποδείγματα γενικής ισορροπίας με ενσωμάτωση οικονομικών κλίμακας, ατελείς μορφές αγοράς και διαφοροποίηση προϊόντων. Από την άλλη θα πρέπει να επισημανθεί η ιδιαίτερη μνεία που πραγματοποιεί η προσέγγιση στις έννοιες του μεταφορικού κόστους, του κόστους συναλλαγών, στη χωρική κατανομή των παραγωγικών συντελεστών, προβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο την πολυπλοκότητα της οικονομικής γεωγραφίας μέσω της ανάδειξης της γεωγραφικής κατανομής των χωρικών οικονομικών δραστηριοτήτων.

Στη συγκεκριμένη λοιπόν προσέγγιση πραγματοποιείται ένας συγκερασμός παραδοσιακών χωρικών θεωρήσεων καθώς και νέων που προέρχονται κατά βάση από τη θεωρία του διεθνούς εμπορίου. Σύμφωνα με τις νεοκλασικές προσεγγίσεις το διεθνές εμπόριο μπορεί να ωφελήσει περιοχές οι οποίες εξειδικεύονται σε βιομηχανίες για τις οποίες διαθέτουν συγκριτικό πλεονέκτημα (π.χ. εξαιρετικής ποιότητας πρώτων υλών, φθηνό εργατικό δυναμικό κ.α.). Η ΝΟΓ από την άλλη θεωρεί πως η περιφερειακή εξειδίκευση και η συγκέντρωση οικονομικών δραστηριοτήτων μπορεί να επηρεάσει αλλά και να επηρεαστεί από το διεθνές εμπόριο. Για παράδειγμα με την αποδέσμευση της βασικής υπόθεσης του

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

νεοκλασικού υποδείγματος περί της ύπαρξης τέλει ανταγωνισμού και της υιοθέτησης της ανάλυσης επί μιας βάσης ατελούς ανταγωνισμού, τότε η αυξημένη εξειδίκευση θεωρείται παράγωγος κατάσταση της αυξουσών αποδόσεων κλίμακας και όχι της εκμετάλλευσης των διαφοροποιημένων εθνικών παραγωγικών συντελεστών και πόρων. Η έννοια της τοπικότητας στην συγκεκριμένη προσέγγιση έχει πολύ μεγαλύτερη σημασία σε σχέση με το εθνικό ή διεθνές επίπεδο μιας και εκεί μπορούν κατά κανόνα να δημιουργηθούν οι θετικές εξωτερικότητες (εξειδικευμένη αγορά εργασίας, μεταφορά τεχνογνωσίας κ.α.) οι οποίες θεωρούνται κινητήρια δύναμη των αυξουσών αποδόσεων κλίμακας. Ουσιαστικά η παραπάνω πρόταση ερμηνεύσης των χωρικών συγκεντρώσεων αποτελεί βασική θεώρηση των παραδοσιακών αστικών οικονομικών. Η ανάδειξη όμως των εννοιών του μεταφορικού κόστους ή του κόστους συναλλαγών, που συνθέτουν την έννοια της απόστασης, η ΝΟΓ έρχεται να συμπληρώσει τις θεωρήσεις των παραδοσιακών αστικών οικονομικών.

Η συμπληρωματική και ανανεωμένη συνεισφορά στην γεωγραφική οικονομική συγκέντρωση πραγματοποιείται μέσω της ανάδειξης και επεξήγησης των κεντρομόλων και φυγόκεντρων δυνάμεων, που αποτελούν βασικά θεωρητικά και εμπειρικά αντικείμενα της προσέγγισης. Αντίθετα με την νεοκλασική προσέγγιση το κεφάλαιο, η εργασία, η τεχνολογία και άλλοι παράμετροι που επηρεάζουν την μεγέθυνση δεν χαρακτηρίζονται από τέλεια κινητικότητα αλλά συγκεντρώνονται χωρικά δρώντας μέσα σε ένα πλαίσιο ανάλυσης των δύο δυνάμεων που παρατέθηκαν παραπάνω. Στις κεντρομόλες δυνάμεις ανήκουν οι εσωτερικές οικονομίες κλίμακας μιας οικονομικής παραγωγικής μονάδας. Οι εσωτερικές οικονομίες κλίμακας μπορεί να εντοπιστούν για παράδειγμα στην παραγωγική διαδικασία μέσω της μείωσης του σταθερού κόστους. Οι οικονομίες της συσπείρωσης και οι οικονομίες της αστικοποίησης αποτελούν βασικές κατηγορίες των εξωτερικών οικονομικών που με τη σειρά τους αποτελούν τμήμα των κεντρομόλων δυνάμεων. Με τις οικονομίες της συσπείρωσης αναφερόμαστε στις μεγάλες αγορές ενός παραγωγικού/επιχειρηματικού κλάδου, στη μείωση της χωρικής απόστασης τόσο ανάμεσα σε παραγωγούς και προμηθευτές όσο και σε παραγωγούς και προσφορά εξειδικευμένης εργασίας. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να τονιστεί πως οι οικονομίες συσπείρωσης είναι εξωτερικές για την μεμονωμένη επιχείρηση και εσωτερικές για τον συγκεκριμένο κλάδο με τις οικονομίες αστικοποίησης να θεωρούνται τελείως εξωτερικές για τις μεμονωμένες επιχειρήσεις

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

και να διαχέονται συνολικά στην αναφερόμενη αστική περιοχή (στο σύνολο δηλαδή των οικονομικών κλάδων). Οι κεντρομόλες δυνάμεις αυτές μεταφράζονται σε όρους οικονομικής και περιφερειακής ανάπτυξης με την οικονομική μεγέθυνση που είναι σε θέση να προκαλέσουν. Για παράδειγμα το μέγεθος του βιομηχανικού τομέα μιας περιφέρειας συνδέεται με αυξημένες πωλήσεις, αμοιβές παραγωγικών συντελεστών καθώς και μέγεθος και αξία καταναλωτικών αγαθών. Από την άλλη όμως, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, μαζί με τις κεντρομόλες αναπτύσσονται φυγόκεντρες δυνάμεις, οι οποίες είναι σε θέση να προκαλέσουν απορρύθμιση της οικονομικής και περιφερειακής συγκέντρωσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων δυνάμεων αποτελούν οι αμιγώς χωρικά προσδιορισμένοι παραγωγικοί συντελεστές όπως η γη, οι πρώτες ύλες ή οι εργαζόμενοι (όταν χαρακτηρίζονται από χαμηλή κινητικότητα).

Οι φυγόκεντρες δυνάμεις συνδέονται με τους συγκεκριμένους παραγωγικούς συντελεστές μέσω της αύξησης των τιμών τους εξαιτίας της αυξανόμενης χωρικής συγκέντρωσης παραγωγικών διαδικασιών. Επιπροσθέτως, η χωρική συγκέντρωση συνδέεται με αρνητικές εξωτερικές οικονομίες. Ως τέτοιες αντιμετωπίζονται ένα μεγάλο πλήθος αρνητικών καταστάσεων οι οποίες καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα, από δυσμενείς περιβαλλοντικές επιπτώσεις ή τη δημιουργία εντονότερης κυκλοφοριακής συμφόρησης έως φαινόμενα αυξημένων ανισοτήτων και φτώχειας. Σε όρους πάλι οικονομικής και περιφερειακής ανάπτυξης οι αρνητικές επιπτώσεις που προκαλούνται μέσω των φυγόκεντρων δυνάμεων στην οικονομική μεγέθυνση εντοπίζονται στον ανταγωνισμό των τιμών. Ο ανταγωνισμός αυτός θα εντείνεται με την αύξηση του ποσοστού του περιφερειακού βιομηχανικού τομέα με αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η επίτευξη μιας τιμής που θα είναι ικανή ώστε να καλυφτεί το κόστος παραγωγής. Αυτό με τη σειρά του θα προκαλεί πιέσεις μείωσης των τιμών των παραγωγικών συντελεστών. Σε κάθε περίπτωση τοπ αποτέλεσμα ανάμεσα στις δύο αυτές αντίθετες δυνάμεις κρίνεται μέσω των συνθηκών που επικρατούν στην περιφερειακή οικονομία καθώς και στο βαθμό ολοκλήρωσης της περιφερειακής οικονομίας. Για παράδειγμα, στην περίπτωση που απουσιάζει ο υψηλός βαθμός οικονομικής ολοκλήρωσης, δηλαδή σημειώνονται δυσχέρειες στις εμπορικές συναλλαγές (βλ. δασμούς κ.α.), τότε προκαλείται αύξηση του εμπορικού κόστους (οι συναλλαγές επιβαρύνονται από τους δασμούς) με πιθανό αποτέλεσμα την υψηλή διασπορά της παραγωγικής δραστηριότητας. Από την άλλη το μεταφορικό κόστος μέσω της παρουσίας ισχυρής οικονομικής ολοκλήρωσης δύναται να μειωθεί

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

καθώς σχηματίζεται το πρότυπο του κέντρου περιφέρειας (τα κεντρικά σημεία συγκεντρώνουν τόσο πληθυσμό όσο και οικονομική δραστηριότητα ενώ τα περιφερειακά σημεία δέχονται απώλεια εισοδήματος). Το εμπορικό κόστος με τη σειρά του μπορεί να επηρεαστεί άμεσα από το βαθμό της οικονομικής ολοκλήρωσης. Σε αυτήν την περίπτωση, οι δύο αυτές έννοιες συνδέονται κατά τρόπο αντίστροφο. Όσο μεγαλύτερος ο βαθμός ολοκλήρωσης τόσο περιορίζεται το εμπορικό κόστος με την γεωγραφική συγκέντρωση να μην αποτελεί κατάλληλη επιλογή και να σημειώνεται παράλληλα διάχυση μετακίνηση της παραγωγικής δραστηριότητας προς διάφορα γεωγραφικά σημεία.

Τέλος, θα πρέπει να επισημανθεί πως η γνωστότερη κριτική που έχει διατυπωθεί για τη συγκεκριμένη προσέγγιση είναι η παραμέληση από την ανάλυσή της όλων εκείνων των πραγματικών γεγονότων, ιστορικών εξελίξεων, κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων, βασικών δηλαδή παραμέτρων ερμηνείας της τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης. Επιπλέον, κριτική διατυπώθηκε αναφορικά με τον τρόπο χρησιμοποίησης στην ανάλυση της έννοιας του χώρου, ο οποίος από βασικός κινητήριος μοχλός αντιμετωπίζεται ένα ετεροπροσδιορισμένο δεδομένο. Με την ανάδειξη απλοποιημένων υποθέσεων, αναγκαίων για την κατασκευή μαθηματικών υποδειγμάτων, δε λαμβάνεται υπόψη, τουλάχιστον στην πλήρη έκτασή τους, οι πιθανές εξωτερικότητες, οι οποίες και κατέχουν κεντρικό ρόλο στην οικονομική μεγέθυνση.

Το πρότυπο του Porter

Η έννοια της συγκέντρωσης/ομαδοποίησης των επιχειρήσεων (επιχειρηματικά/βιομηχανικά συμπλέγματα – clusters) μαζί με την έννοια του συγκριτικού πλεονεκτήματος μπορούν να εντοπισθούν σε ένα μεγάλο πλήθος γενικευμένων ιδεών που αυτές με τη σειρά τους διαρθρώνονται σε μία ευρεία κλίμακα βιβλιογραφικών αναφορών. Το αναπτυξιακό πρότυπο υπό τη συγκεκριμένη οπτική συλλαμβάνεται επί της βάσης του ενισχυμένου ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος βιομηχανιών και επιχειρήσεων, της ομαδοποίησης αυτών και των εθνικών οικονομιών στα πλαίσια της διεθνούς αγοράς.

Το παραπάνω πρότυπο, με μια πρώτη ματιά, παραπέμπει στις προσεγγίσεις των βιομηχανικών περιοχών (industrial districts) και στις πιο πρόσφατες αναλύσεις της περιφερειακής ανάπτυξης, αυτές των περιοχών γνώσης (learning regions) ή των

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

περιοχών καινοτομίας (innovative milieu), κοινό χαρακτηριστικό των οποίων αποτελεί η ιδιαίτερη σημασία που αποδίδεται σε διακριτές γεωγραφικές λεπτομέρειες στις οποίες λειτουργούν οι επιχειρήσεις ενός κλάδου τόσο ως προς τα χαρακτηριστικά παραγωγής όσο και ως προς τις διαδικασίες κυκλοφορίας της γνώσης. Μία συζήτηση που αρχίζει και αποκτά περισσότερη σημασία, δεδομένου των έντονων βιβλιογραφικών αναφορών περί της οικονομίας της γνώσης (learning economy) και της άρρητης ανάγκης, όπως αυτή διαμορφώνεται στα συγκεκριμένα πλαίσια σκέψης, περί της μετατροπής των πόλεων και των περιοχών σε παγκόσμια ανταγωνιστικά κέντρα καινοτομίας.

Για τον Porter, κύριο εκπρόσωπο της συγκεκριμένης θεωρητικής και εμπειρικής ανάλυσης, η ομαδοποίηση των επιχειρήσεων ορίζεται ως οι γεωγραφικές συγκεντρώσεις αλληλοσυνδεμένων επιχειρήσεων, δικτύων εξειδικευμένων προμηθευτών, ύπαρξη συσχετιζόμενων επιχειρηματικών και βιομηχανικών κλάδων καθώς και αντίστοιχου υποστηρικτικού θεσμικού πλαισίου (βλ. πανεπιστήμια, συλλογικότητες κ.α.). Η σχηματική απεικόνιση μιας πετυχημένης ομαδοποίησης προσφέρεται μέσω του μεταφορικού παραδείγματος των τεσσάρων πλευρών ενός διαμαντιού. Σύμφωνα λοιπόν με τον Porter, οι τέσσερις εκείνες δυνάμεις που οδηγούν στην επιτυχημένη ομαδοποίηση και στην ενίσχυση του πλεονεκτήματος είναι οι αυξανόμενες ροές πληροφόρησης που αναπτύσσονται ανάμεσα σε συσχετιζόμενες (συγγενικές ή υποστηρικτικές) επιχειρήσεις, η βελτίωση της αντίληψης της αγοράς εκ μέρους των επιχειρήσεων εξαιτίας της παράλληλης συγκέντρωσης αντίστοιχων πελατών, η δημιουργία και ενίσχυση της καινοτομίας εξαιτίας του αυξανόμενου ανταγωνισμού των επιχειρήσεων καθώς και η εκμετάλλευση τοπικών παραγόντων (π.χ. παρουσία εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού). Σε όλα αυτά θα πρέπει να προστεθεί η παράμετρος του θεμελιακού υποβάθρου της συγκεκριμένης προσέγγισης το οποίο σχετίζεται με τον κοινωνικό ιστό.

Σύμφωνα πάλι με το Porter, η επιτυχία της ομαδοποίησης εξαρτάται από το κοινωνικό πλαίσιο το οποίο μπορεί αφενός να αποτελέσει ισχυρό συνθετικό ιστό και αφετέρου να συνεισφέρει αποφασιστικά στη διαδικασία παραγωγής της αξίας. Αναφορικά με την έννοια του συγκριτικού πλεονεκτήματος και της επιχειρηματικής ομαδοποίησης, η συγκεκριμένη προσέγγιση αντιπαραβάλλει την συσχέτιση του με την ελεύθερη διακίνηση της πληροφορίας, την κατανόηση της προστιθέμενης αξίας

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

των συναλλαγών, την αναγνώριση της σημασίας του από κοινού σχηματισμού ιεραρχημένων στόχων, της διεύρυνσης της επιχειρηματικής λειτουργικότητας με την ενσωμάτωση στη διαδικασία λήψης αποφάσεων λοιπών συγγενών δρώντων και οργανισμών καθώς και την υψηλή αξιολόγηση της διάθεσης προς βελτίωση ως βασικού επιχειρηματικού κινήτρου.

Η αναγνώριση του κοινού συμφέροντος, η ανάπτυξη της αίσθησης της αλληλεξάρτησης καθώς και ο ενισχυμένος ρόλος των κοινών δικτύων συμβάλλουν στην ενίσχυση του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος. Αυτό σημαίνει πως το ανταγωνιστικό πλεονέκτημα δεν μπορεί να δημιουργηθεί και να συντηρηθεί αποκλειστικώς και μόνον μέσω ενεργειών στρατηγικού επιχειρηματικού σχεδιασμού ή επέκτασης επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, ιδίως όταν επιτυχημένες επιχειρήσεις ενός κλάδου συγκεντρώνονται σε ορισμένες τοποθεσίες μιας εθνικής οικονομίας. Στην ουσία, οι γεωγραφικές αυτές συγκεντρώσεις, που αποτελούν τις επιχειρηματικές ομαδοποιήσεις (clusters) μπορούν να θεωρηθούν ως οι πλέον εθνικά ανταγωνιστικές βιομηχανίες. Μέσω των κοινών και συμπληρωματικών χαρακτηριστικών τους είναι σε θέση να δημιουργήσουν τοπικές εξωτερικότητες καθώς και ενίσχυση της λειτουργικής συμπεριφοράς τους (παραγωγικότητα, εμπόριο) όσο και του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος. μέσα από όλα αυτά παρατηρούμε πως η συγκεκριμένη προσέγγιση, σε θεωρητικό επίπεδο, εφάπτεται με την νεοκλασική προσέγγιση καθώς και με τα οικονομικά της γεωγραφίας, διατηρώντας όμως διακριτές αποστάσεις.

Ο Porter, ενώ αναπτύσσει την έννοια του ανταγωνιστικού πλεονεκτήματος με σκοπό να τη χρησιμοποιήσει ως ερμηνευτικό μηχανισμό της δυναμικής της γεωγραφικής συγκέντρωσης και παράλληλα ως μοχλό ανάπτυξης (αύξηση της παραγωγικότητας και της ανταγωνιστικότητας) το τοποθετεί στις χωρικές εξωτερικότητες και στις διαχύσεις των συμπλεγμάτων και όχι στους αρχικούς φυσικού πόρους (παραγωγικούς συντελεστές) της ρικαρντιανής σκέψης. Η αντίληψη της έννοιας της γεωγραφικής συγκέντρωσης του Porter έχει προσελκύσει το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των κύκλων χάραξης πολιτικών. Οι πολιτικές που έχουν ως αφετηρία την συγκεκριμένη προσέγγιση ταυτίζουν τη γεωγραφική συγκέντρωση με την ανάπτυξη της παραγωγικότητας και της καινοτομίας. Αντιμετωπίζουν κατά αυτόν τον τρόπο ως δυνητική πηγή δημιουργίας θετικών αποτελεσμάτων και την εφαρμόζουν ως βασικό άξονα πολιτικής της περιφερειακής ανάπτυξης. Η επιλογή

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

αυτή δικαιολογεί το γεγονός της υιοθέτησης και χρήσης του θεωρητικού πλαισίου του Porter για την καταγραφή, χαρτογράφηση και επιλογή πολιτικών κινήσεων που ως στόχο έχουν την ενδυνάμωση των ομαδοποιημένων επιχειρήσεων, έχοντας ως βασικό γνώμονα πως μέσω των ενεργειών αυτών θα επιτευχθεί ενίσχυση της περιφερειακής και εθνικής παραγωγικότητας και ανταγωνιστικότητας. Η αντιπροσωπευτικότερη ίσως περίπτωση ταύτισης της ενισχυμένης ανταγωνιστικότητας αποτελεί η περίπτωση των περιφερειακών συστημάτων καινοτομίας.

Το τελευταίο μαζί με άλλα κομβικά σημεία της προσέγγισης συγκεντρώνουν την κριτική διάθεση ακαδημαϊκών και λοιπών κύκλων. Για παράδειγμα, αντικείμενο προβληματισμού και κριτικής αποτελεί, ιδίως στον κύκλο των γεωγράφων η προφανής γεωγραφική ασάφεια, αναφορικά με την έλλειψη συγκεκριμένου χωρικού προσδιορισμού των ορίων ενός επιχειρηματικού/βιομηχανικού συμπλέγματος. Επιπλέον, επιστρέφοντας στα «πρότυπα», κατά τη σχετική βιβλιογραφία, συμπλέγματα (βλ. Silicon Valley) και ιδίως ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζονται σε αναλύσεις ως ελαστικά θεωρητικά και εμπειρικά πρότυπα καθώς και το ιδιαίτερο σύγχρονο ενδιαφέρον ως προς την αντιμετώπισή τους ως βασική συνιστώσα της αναπτυξιακής διαδικασίας προκαλεί διχογνωμίες και έντονο προβληματισμό. Η κυριότερη πτυχή αυτού του ύφους της κριτικής εντοπίζεται στην αμφισβήτηση των βαθμίδων επιτυχίας ανάλογων προτύπων καθώς και της σχετικής αντιμετώπισής τους με μία διάθεση πλήρους αντικειμενοποίησης και απεξάρτησης από άλλες σημαντικές πτυχές της αναπτυξιακής διαδικασίας (βλ. ιδιαίτερα χωρικά χαρακτηριστικά, πολιτισμικό/κοινωνικό πλαίσιο κ.α.).

Η συγκεκριμένη κριτική μπορεί να γενικευτεί πέρα από τα «επιτυχημένα πρότυπα συμπλέγματα» σε περισσότερο εγγενείς προβληματικές καταστάσεις της προσέγγισης. Για παράδειγμα, εξαιτίας της «χαλαρής» έννοιας του συμπλέγματος, δεν καθίσταται σαφές ή τουλάχιστον δεν μπορεί να υποστηριχτεί με αρκετή σαφήνεια ο τρόπος σύνδεσης της χωρητικότητας με την ανταγωνιστικότητα, η οποία και εξαρτάται από ένα πλήθος αλληλένδετων παραγόντων (ανθρώπινο και κοινωνικό κεφάλαιο, οικονομική δομή, δαπάνες για έρευνα και ανάπτυξη, επενδύσεις, υποδομές κ.α.). Η κριτική αυτή από την άλλη μπορεί να λάβει μεγαλύτερη σημασία αν ληφθεί υπόψη η άποψη εκείνη, η οποία ισχυρίζεται ότι η περιφερειακή ανάπτυξη δεν ταυτίζεται αποκλειστικά με την ανταγωνιστικότητα. Η

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

διατήρηση υψηλών επιπέδων ανταγωνιστικότητας, για παράδειγμα, είναι σε θέση να προκαλούν αρνητικές επιπτώσεις σε ένα πλήθος μεταβλητών που θεωρούνται ως προμετωπίδα της πρόσφατης αναπτυξιακής συζήτησης (π.χ. ανεργία, υποαπασχόληση, ανισότητα, κοινωνικός αποκλεισμός κ.α.).

Η προσέγγιση του περιβάλλοντος

Η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης τις τελευταίες δεκαετίες έχει ενταχθεί με δυναμικό τρόπο σε διεπιστημονικές συζητήσεις σε παγκόσμιο επίπεδο. Για αυτόν τον λόγο η έννοια σηματοδοτείται ποικιλοτρόπως ανάλογα με τον επιστημονικό κλάδο που την χρησιμοποιεί (οικονομία, περιβάλλον, κοινωνία). Ο ορισμός ο οποίος συναντάται συχνότερα στη βιβλιογραφία είναι αυτός της Παγκόσμιας Επιτροπής Περιβάλλοντος και Ανάπτυξης – Επιτροπή Brundtland (1987), σύμφωνα με την οποία «η ανάπτυξη ορίζεται ως εξασφάλιση των αναγκών της σημερινής γενιάς χωρίς να τίθεται υπό αμφισβήτηση η αντίστοιχη ικανοποίηση των μελλοντικών γενιών».

Η ενσωμάτωση της παραμέτρου του περιβάλλοντος στην αναπτυξιακή συζήτηση υπάγεται στη λογική της επέκτασης της έννοιας της ανάπτυξης από τις αμιγώς οικονομοκεντρικές προσεγγίσεις στις ολοκληρωμένες (ολιστικές) προσεγγίσεις. Το περιβάλλον ως μια από τις σημαντικές συνιστώσες δε θα μπορούσε να αγνοηθεί από την πρόσφατη αναπτυξιακή συζήτηση, μιας και η κατάσταση του οποίου επηρεάζει άμεσα την ποιότητα της ζωής, τόσο των σημερινών όσο και των μελλοντικών γενιών. Από το 1970 ξεκίνησε η σταδιακή συνειδητοποίηση του αντίκτυπου της οικονομικής μεγέθυνσης στο φυσικό περιβάλλον, τόσο σε επίπεδο διεθνών οργανισμών όσο σε επίπεδο ακαδημαϊκών, πολιτικών, κοινωνικών/συλλογικών, ατομικών πρωτοβουλιών. Ο αντίκτυπος αυτός μάλιστα σε μεθοδολογικό επίπεδο επιχειρήθηκε να ενσωματωθεί σε σύνθετους δείκτες ανάπτυξης με σκοπό αφενός να ποσοτικοποιηθεί όσο και να αναδειχθεί η σημασία του. Χαρακτηριστικά μπορούν να αναφερθούν ο Δείκτης της Γνήσια Προόδου (Genuine Progress Indicator), το περιβαλλοντικά κατάλληλα προσαρμοσμένο εγχώριο προϊόν και η γενικότερη «πρασινοποίηση» των εθνικών λογαριασμών. Επιπλέον ο στόχος του MDG εστιάζει στο περιβάλλον υπό την έννοια της βιωσιμότητας.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Η έννοια του περιβάλλοντος και πιο συγκεκριμένα η έννοια της βιωσιμότητας έχει ενταχθεί και στη βιβλιογραφία της οικονομικής περιφερειακής ανάλυσης. Υπό το πρίσμα της περιφερειακής ανάλυσης ο κεντρικός άξονας που συνδέει τις έννοιες της περιφερειακής με την βιώσιμη ανάπτυξη είναι οι περιορισμοί που ανακύπτουν βάσει των περιβαλλοντικών πόρων. Σύμφωνα με τους σημειώνονται δύο κεντρικές τάσεις αναφορικά με την ενσωμάτωση της παραμέτρου του περιβάλλοντος στην περιφερειακή αναπτυξιακή συζήτηση. Η μία σχετίζεται με την αναγνώριση του γεγονότος πως σε πολλά από τα περιφερειακά προβλήματα ενυπάρχει η διάσταση του περιβαλλοντικού περιορισμού και η δεύτερη πως η αποτελεσματική διαχείριση των ανανεώσιμων πηγών και η ρύθμιση των περιβαλλοντικών εξωτερικοτήτων δεν μπορούν να αναλυθούν απουσία της χωρικής διάστασης. Η ανάδειξη του περιβάλλοντος από την άλλη έχει προκαλέσει τη δημιουργία διάφορων ρευμάτων σκέψης, τα οποία μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε δύο βασικές ομάδες, σε αυτές που ανήκουν στις περισσότερο ασθενείς αναλύσεις βιωσιμότητας και στις περισσότερο ισχυρές.

Η συμβατική σκέψη σχετικά με την βιώσιμη ανάπτυξη έχει εστιάσει στο «περιβάλλον της αγοράς» (“market environmentalism”) και στη συνέχιση της οικονομικής μεγέθυνσης, προσαρμοσμένη κατά τέτοιο τρόπο ώστε η ικανότητα του πλανήτη τόσο ως προς την παροχή πρώτων υλών όσο και ως προς την απορρόφηση περιβαλλοντικών ζημιών να μην δεχθεί κείρια πλήγματα. Λύσεις και πολιτικές που εντάσσονται σε αυτήν την λογική είναι η περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση (τόσο εκ μέρους της οικονομικής δραστηριότητας όσο και εκ μέρους του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου) ή ανάλογη αντιμετώπιση στην κατανάλωση (“green consumerism”) και τα αποτελεσματικότερα συστήματα παραγωγικών διαδικασιών, τα οποία θα έχουν, ανάμεσα στα άλλα, ως κύριο χαρακτηριστικό τους τη διάθεση περιορισμών των παραγόμενων αποβλήτων. Ανάλογες λύσεις και πολιτικές καθώς και η διατύπωση και η εφαρμογή ανάλογων πλαισίων σκέψης απαιτούν έναν οικολογικό εκσυγχρονισμό (“ecological modernization”). Ο εκσυγχρονισμός αυτός θα σχετίζεται από τη μια με την υιοθέτηση ορθολογικών και κατάλληλων τεχνικών λύσεων στα περιβαλλοντικά προβλήματα και από την άλλη στη δημιουργία περισσότερο αποτελεσματικών θεσμών για τον έλεγχο και διατήρηση της βιωσιμότητας. Προκειμένου να επιτευχθεί το πλαίσιο αυτό απαιτείται ουσιαστικά ανάπτυξη και ενίσχυση της διαδραστικότητας του δημόσιου και ιδιωτικού τομέα,

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ισχυρός κρατικός ελεγκτικός μηχανισμός, αυτορρύθμιση επιχειρηματικών δράσεων και ισχυρές θεσμικού χαρακτήρα πρωτοβουλιών και δράσεων.

Η «ασθενής» αυτή προσέγγιση της βιωσιμότητας αντιμετωπίζει δυσχέρειες στην επίτευξη της κυρίως εξαιτίας της εξασθένησης του ρόλου και της θέσης του κράτους (παγκοσμιοποίηση, διεθνές εμπόριο), των άκαμπτων καπιταλιστικών δομών και της αδυναμίας του ρόλου και του αδύναμου ρόλου των κοινωνικών συλλογικοτήτων στην προβολή και διεκδίκηση των απόψεών τους. Η βιώσιμη ανάπτυξη ως στόχος βρίθει αμφισημιών εξαιτίας κυρίως του συμβιβασμού της εντός δύο ακραίων αναπτυξιακών προτύπων, την βραχυπρόθεσμη απόλυτη ανάπτυξη και τη μακροπρόθεσμη βιώσιμη ανάπτυξη. Οι νεοφιλελεύθερες και απόλυτες καπιταλιστικές δομές, οι οποίες εντοπίζονται πλέον σε παγκόσμιο επίπεδο εμποδίζουν την επιδίωξη της βιώσιμης ανάπτυξης. Για αυτό το λόγο η ομάδα σκέψης της «ασθενής» βιώσιμης ανάπτυξης προωθεί την έννοια της βιωσιμότητας (π.χ. μέσω τεχνολογικών λύσεων και πρακτικών) χωρίς να απειλείται η φύση της υπάρχουσας οικονομικής οργάνωσης. Από την άλλη ο «ισχυρός» τύπος της βιώσιμης ανάπτυξης, ο οποίος συνδέεται με ριζοσπαστικότερες κοινωνικές και οικονομικές απόψεις (πολιτική οικολογία) αντιπαρατίθεται με τις προκλήσεις της καπιταλιστικής οργάνωσης. Σε αυτόν τον τύπο της βιωσιμότητας κεντρικό ζήτημα αποτελεί η μείωση της ζήτησης και της κατανάλωσης πόρων που μπορούν να προκαλέσουν αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Σε διάφορες μορφές αυτού του τύπου η ευημερία δεν εκλαμβάνεται με ποσοτικούς πόρους και προωθεί την άποψη της προσαρμογής των ανθρώπινων αναγκών στην πεπερασμένη φύση του περιβάλλοντος.

Ο κύριος όγκος της βιβλιογραφίας της περιφερειακής ανάπτυξης που ασχολείται με την βιώσιμη ανάπτυξη εντοπίζεται στην πρώτη ομάδα σκέψης, με αυτή δηλαδή της «ασθενής» βιωσιμότητας. Η υιοθέτηση της λογικής του οικολογικού εκσυγχρονισμού επηρεάζει την περιφερειακή αναπτυξιακή σκέψη μέσω της ρύθμισης της αγοράς κατά τέτοια τρόπο ώστε να επιλεχθούν φιλικότερες περιβαλλοντικές πολιτικές, να προτιμηθεί η χρήση ανανεώσιμων πόρων όπως επίσης τη χάραξη περισσότερων εξειδικευμένων περιβαλλοντικών πολιτικών (π.χ. εκμετάλλευση βιομηχανικών αποβλήτων εντός κοντινών χωρικών αποστάσεων). Οι περισσότερο «ισχυρές» μορφές βιωσιμότητας έχουν επηρεάσει τα κινήματα των πολιτών (grassroots), δημιουργώντας κοινωνικούς οργανισμούς με ανάλογη

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ατζέντα. Και οι δύο παραπάνω εκδοχές της προσέγγισης της βιωσιμότητας έχουν δεχθεί κριτική ανάλυση, η οποία έχει διαμορφωθεί σύμφωνα με τα επιχειρήματα που προβάλλει η κάθε πλευρά. Ως εκ τούτου, η περιορισμένη έμφαση που αποδίδεται στο ρόλο του περιβάλλοντος εκ μέρους της «ασθενούς βιωσιμότητας», συγκεντρώνει ένα τμήμα της κριτικής αυτής. Η ουσία της κριτικής αυτής έγκειται στο γεγονός πως η διάσταση του περιβάλλοντος, υπό τη συγκεκριμένη οπτική, δεν μπορεί να ενσωματωθεί με την πλήρη έννοια και έκταση στις διευρυμένες αναπτυξιακές συζητήσεις. Σε κάθε περίπτωση και ανεξαρτήτως του τύπου της βιωσιμότητας, η εμπειρία έχει δείξει πως η σχέση των πραγματικών περιφερειακών αναγκών ως προς τη βιωσιμότητα και οι αντίστοιχες πράξεις και δράσεις που έχουν αναπτυχθεί έχουν αποδείξει την έως τώρα άκρως περιορισμένη αντιμετώπιση του προβλήματος.

Η οπτική της μετά-ανάπτυξης

Η έννοια της ανάπτυξης εντός αυτού του ρεύματος συλλαμβάνεται κατά ένα τρόπο τελείως διαφορετικό από όλα όσα παρατέθηκαν έως στιγμής. Οι οπαδοί της συγκεκριμένης προσέγγισης απορρίπτουν τη δυτικοκεντρική έννοια της ανάπτυξης και σε καμία περίπτωση δεν την ταυτίζουν με ένα είδος αθώας φυσικότητας, η οποία λίγο έως πολύ σιωπηλά ενυπάρχει σε πολλές εκ των προσεγγίσεων. Σύμφωνα με την προσέγγιση της μετα-ανάπτυξης το αναπτυξιακό πρότυπο έτσι όπως αυτό διαμορφώθηκε στον πλούσιο Βορρά ή Δύση, όχι μόνο δεν είναι σε θέση να αποτελέσει πρότυπο για τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές αλλά μπορεί να επιφέρει δυσμενείς επιπτώσεις.

Ένας από τους βασικούς εκπροσώπους του συγκεκριμένου ρεύματος ο Escobar (1995), διατύπωσε την άποψη πως τα πραγματικά αποτελέσματα τα οποία έχει να επιδείξει η ακολουθούμενη αναπτυξιακή διαδικασία, στην πλειοψηφία των κρατών, είναι η αύξηση της έλλειψης των βασικών αγαθών, η επιδείνωση των μακροοικονομικών μεγεθών (αύξηση χρεών και ελλειμμάτων) καθώς και η διόγκωση κοινωνικών προβλημάτων (περιθωριοποίηση ατόμων και κοινωνικών ομάδων μέσω της αύξησης των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων και ενδυνάμωση του φαινομένου της φτώχειας). Πάλι σύμφωνα με τον ίδιο, το αναπτυξιακό πρότυπο που υιοθετήθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο έχει αποτύχει οικτρά και πως μέσω οικονομικών, κοινωνικών, πολιτισμικών ή οικολογικών πειραμάτων θα πρέπει να ανακαλυφθούν και να παραχθούν νέοι

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

εναλλακτικοί αναπτυξιακοί δίοδοι, οι οποίοι θα επιτρέπουν την καλύτερευση των κοινωνικών συνθηκών. Στην ουσία η προσέγγιση αυτή δε στέκεται κριτικά απέναντι στα σύγχρονα αναπτυξιακά ρεύματα μόνο ως προς το αν οι αναπτυσσόμενες χώρες ή περιφέρειες μπορούν να αναπτυχθούν, είτε βασιζόμενοι σε πολιτικές που εκπορεύονται από την κεντρική διοίκηση ή μέσω πολιτικών κατάλληλα προσαρμοσμένων ως προς τις ανάγκες τις αγορές, αλλά αν θα πρέπει να αναπτυχθούν.

Με άλλα λόγια, απορρίπτει την εγγενή δυτικοποίηση της αναπτυξιακή διαδικασία και προτείνει την υποστήριξη κοινωνικών κινήματων με την παράλληλη διατύπωση εναλλακτικών λύσεων οι οποίες θα ομογενοποιούν την αναπτυξιακή συζήτηση στις ανάγκες των κοινωνικών. Αβέβαιο παραμένει αν τα κοινωνικά κινήματα, έτσι όπως αυτά εισέρχονται στο συγκεκριμένο αναπτυξιακό ρεύμα, προβαίνουν στην ολοκληρωτική απόρριψη του σύγχρονου αναπτυξιακού προτύπου. Μπορεί για παράδειγμα, να παρουσιάζεται έντονος προβληματισμός ως προς την δυτικοκεντρική προσέγγιση, την επέκταση της παραγωγής, της μείζονος αξιολόγησης του καταναλωτικού προτύπου και της ατομικής συμπεριφοράς αλλά παραμένει υπό αμφισβήτηση στο αν απορρίπτεται με την ίδια ευκολία η επέκταση των βασικών αναγκών, η ενίσχυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ή η αξία της πολιτικής συμμετοχής. Η παραπάνω έλλειψη ομοφωνίας είναι αυτή που οδηγεί στο συμπέρασμα πως το συγκεκριμένο αναπτυξιακό ρεύμα σκέψης δεν μπορεί να διεξαχθεί εκτός της συμβατικής αναπτυξιακής συζήτησης αλλά εντός αυτής, ή έστω στις παρυφές της. Πέρα από τη βασική απόρριψη του παραδοσιακού αναπτυξιακού προτύπου, της άσκησης εξουσίας δηλαδή των ανεπτυγμένων στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές, ως τον κεντρικό πυρήνα της συγκεκριμένη προσέγγισης, το μετα-αναπτυξιακό ρεύμα κινείται ανάμεσα σε διάφορες πτυχές καλύπτοντας και ενώνοντας διάφορες άλλες συγγενείς έννοιες, όπως αυτή την αντι-ανάπτυξης και των θεωριών της εξάρτησης.

Σύμφωνα με τη συμβατική σκέψη της ανάπτυξης, η καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης θα προέρθει μέσω της σύνδεσης με αποτελεσματικότερα συστήματα παραγωγής και διακυβέρνησης. Η μετάθεση εξουσιών εκ μέρους του ατόμου σε «ειδικούς» και εξωτερικές αφηρημένες έννοιες (κράτος, χρηματοοικονομικό σύστημα), απορρίπτεται από την αντι-αναπτυξιακή σκέψη. Η συμβατική έννοια της ανάπτυξης, στα πλαίσια της συγκεκριμένης σκέψης, ταυτίζεται με βίαιες και

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

απάνθρωπες διαδικασίες. Από την άλλη οι θεωρίες της εξάρτησης έχουν ως κύριο στόχο την ανάλυση της υπανάπτυξης των χωρών του Νότου μέσω της αλληλεξάρτησης με τις χώρες του Βορρά. Η εξάρτηση αυτή βέβαια δεν εξαντλείται, αποκλειστικά σε οικονομικές διαδράσεις (προηγμένα τεχνολογικά προϊόντα) αλλά και σε πολιτικές (μοντέλα πολιτικής διοίκησης) και σε κοινωνικές (κοινωνικοπολιτιστικές νόρμες) διαδράσεις.

Σε πολύ μεγάλο βαθμό, η θεωρία της εξάρτησης βασίζεται στο έργο του Frank που σύμφωνα με τον οποίο η ανάπτυξη και η υπανάπτυξη θεωρούνται αντίθετες πλευρές του ίδιου νομίσματος και αποτελούν αποτέλεσμα των αντιθέσεων του καπιταλιστικού συστήματος της ανάπτυξης. Σύμφωνα με τους ισχυρισμούς της σχολής της εξάρτησης οι ανεπτυγμένες/ισχυρές χώρες (πυρήνας) είναι σε θέση να εκμεταλλευτούν και να χρησιμοποιήσουν με τέτοιο τρόπο τις δυνάμεις τους προκειμένου να μην επιτευχθεί ισορροπημένη ανάπτυξη (υπόδειγμα πυρήνα – περιφέρειας).

Το μετά-δομικό πλαίσιο (post-structuralistic) στο οποίο υπάγεται η μετά-αναπτυξιακή συζήτηση υποστηρίζει επίσης πως η συμβατική έννοια της ανάπτυξης συμβάλλει στην αποικιακή κληρονομιά, της διατήρησης δηλαδή των άνισων σχέσεων μεταξύ του ανεπτυγμένου και αναπτυσσόμενου κόσμου. Βασικό μέριμνα της μετά-αναπτυξιακής συζήτησης είναι η ενθάρρυνση των περιφερειών κατά τέτοιο τρόπο ώστε να αναζητήσουν οι ίδιες απαντήσεις στα κεντρικά αναπτυξιακά ερωτήματα. Από το 1990 και μετά έχουν αναδυθεί διάφορες περιπτώσεις που συνδέονται με αντικαπιταλιστικές δομές και με καταστάσεις που προσιδιάζουν στα κοινωνικά οικονομικά (community economics), βάση των οποίων αποτελεί το μετά-αναπτυξιακό ρεύμα. Χαρακτηριστικά μπορούν να αναφερθούν ανάλογες κινήσεις που στοχεύουν στη διατύπωση εναλλακτικών οικονομικών πολιτικών προσανατολισμένων στις κοινωνικές ανάγκες, όπως κοινωνικές επιχειρήσεις ή ενδιάμεσες αγορές εργασίας, αγαθών και υπηρεσιών. Ο φιλοσοφικός ιδεαλισμός με τον καλύπτεται η μετά-αναπτυξιακή συζήτηση αποτελεί μία από τις βασικές κριτικές που έχουν διατυπωθεί. Ο ιδεαλισμός αυτός δεν επιτρέπει στους θιασώτες της συγκεκριμένης προσέγγισης να αντιληφθούν σε βάθος εκείνες τις παραμέτρους και να σχηματίσουν μια όσον το δυνατό πληρέστερη εικόνα για εκείνους τους μηχανισμούς που συνδέονται στενά με την περιφερειακή ανάπτυξη.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Βιβλιογραφία

- Agnew, J.A., Livingstone, D.N., 2011. The SAGE handbook of geographical knowledge.
- Amin, A., 1999. An institutionalist perspective on regional economic development. *Int. J. Urban Reg. Res.* 23, 365–378.
- Amin, A., Thrift, N., 1995. *Globalization, Institutions, and Regional Development in Europe* (OUP Catalogue). Oxford University Press.
- Aoyama, Y., Murphy, J.T., Hanson, S., 2011. *Key concepts in economic geography*. SAGE, Los Angeles, Calif.; London.
- Armstrong, H., Taylor, J., 2000. *Regional economics and policy*.
- Arrow, K.J., 1962. The economic implications of learning by doing. *Rev. Econ. Stud.* 155–173.
- Barro, R.J., 1991. Government Spending in a Simple Model of Endogenous Growth (Working Paper No. 2588). National Bureau of Economic Research.
- Barro, R.J., Mankiw, N.G., Sala-i-Martin, X., 1995. Capital Mobility in Neoclassical Models of Growth (Working Paper No. 4206). National Bureau of Economic Research.
- Barro, R.J., Sala-i-Martin, X., 1992. Convergence. *J. Polit. Econ.* 100, 223–251. doi:10.2307/2138606
- Bergh, J.C.J.M. van den, 2009. The GDP paradox. *J. Econ. Psychol.* 30, 117–135. doi:10.1016/j.joep.2008.12.001
- Bilen, G., 2007. Reviewing the Incisive Influences of the Theories on Regional Economics. Available SSRN 1344317.
- Black, R., White, H., 2004. *Targeting Development Critical perspectives on the Millennium Development Goals*. Routledge.
- Brenner, R., Glick, M., 1991. The Regulation Approach: Theory and History. *New Left Rev.* 1, 188.
- Browne, S., Weiss, T.G., 2014. *Post-2015 UN Development: Making Change Happen?* Routledge.
- Chant, S.H., Mcllwaine, C., 2009. *Geographies of development in the 21st century: an introduction to the global South*. Edward Elgar Publishing, Cheltenham, UK; Northampton, MA.
- Clark, D., 2002. *Visions of Development: A Study of Human Values*. Edward Elgar Publishing.
- Clark, G.L., Gertler, M.S., Feldman, M.P., 2003. *The Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford University Press.
- Cloke, P., 1997. Country backwater to virtual village? Rural studies and “the cultural turn”. *J. Rural Stud.* 13, 367–375. doi:10.1016/S0743-0167(97)00053-3
- Cobb, C., Halstead, T., Rowe, J., 1995. If the GDP is up, why is America down? *Atl.-BOSTON-* 276, 59–79.
- Coleman, J.S., 1988. Social Capital in the Creation of Human Capital. *Am. J. Sociol.* 94, S95–S120. doi:10.2307/2780243

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Cooke, P., Clifton, N., Oleaga, M., 2005. Social capital, firm embeddedness and regional development. *Reg. Stud.* 39, 1065–1077. doi:10.1080/00343400500328065
- Costanza, R., Hart, M., Posner, S., Talberth, J., 2009. Beyond GDP: The need for new measures of progress. *Pardee Pap.* 4, 46.
- Crafts, N., 1996. “Post-neoclassical Endogenous Growth Theory”: What Are Its Policy Implications? *Oxf. Rev. Econ. Policy* 12, 30–47.
- Crocco, M., Cavalcante, A., Barra, C., 2006. The behavior of liquidity preference of banks and public and regional development: the case of Brazil. *J. Post Keynes. Econ.* 28, 217–240.
- Dawkins, C.J., 2003. Regional Development Theory: Conceptual Foundations, Classic Works, and Recent Developments. *J. Plan. Lit.* 18, 131–172. doi:10.1177/0885412203254706
- Desai, M., 2001. Amartya Sen’s Contribution to Development Economics. *Oxf. Dev. Stud.* 29, 213–223. doi:10.1080/13600810120088831
- Desai, V., Potter, R.B., 2006. Doing development research. SAGE, London.
- Dixon, R., Thirlwall, A.P., 1975. A Model of Regional Growth-Rate Differences on Kaldorian Lines. *Oxf. Econ. Pap.* 27, 201–214. doi:10.2307/2662337
- Drèze, J., Sen, A.K., 2002. *India: Development and Participation*. Oxford University Press.
- Dunford, M., Perrons, D., 1994. Regional inequality, regimes of accumulation and economic development in contemporary Europe. *Trans. Inst. Br. Geogr.* 19, 163–182.
- Evans, A., 2013. *Delivering the Post-2015 Development Agenda: Options for a New Global Partnership*.
- Farr, J., 2004. Social Capital A Conceptual History. *Polit. Theory* 32, 6–33. doi:10.1177/0090591703254978
- Finger, J.M., 1975. A new view of the product cycle theory. *Weltwirtschaftliches Arch.* 111, 79–99. doi:10.1007/BF02696361
- Friedmann, J., 1963. Regional Economic Policy for Developing Areas. *Pap. Reg. Sci.* 11, 41–61. doi:10.1111/j.1435-5597.1963.tb01889.x
- Fuchs, G., Shapira, P., 2005. *Rethinking regional innovation and change path dependency or regional breakthrough*. Springer, New York.
- Fujita, N., 2007. Myrdal’s Theory of Cumulative Causation. *Evol. Institutional Econ. Rev.* 3, 275–283.
- Golley, J., 2002. Regional patterns of industrial development during China’s economic transition. *Econ. Transit.* 10, 761–801. doi:10.1111/1468-0351.t01-1-00133
- Hansen, N.M., 1967. Development pole theory in a regional context. *Kyklos* 20, 709–727.
- Harrison, J., 2006. Re-reading the new regionalism: A sympathetic critique. *Space Polity* 10, 21–46. doi:10.1080/13562570600796754
- Harvey, D., 1987. Flexible Accumulation Through Urbanization: Reflections on “post-Modernism” in the American City. *Antipode* 19, 260–286. doi:10.1111/j.1467-8330.1987.tb00375.x

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Hettne, B., 2009. Thinking about development. Zed Books; Distributed in the USA exclusively by Palgrave Macmillan, London; New York; New York.
- Higgins, B.H., Higgins, B., Savoie, D.J., 1997. Regional Development Theories & Theirs Application. Transaction Publishers.
- Hirst, P., Zeitlin, J., 1991. Flexible specialization versus post-Fordism: theory, evidence and policy implications. *Econ. Soc.* 20, 5–9. doi:10.1080/03085149100000001
- Jessop, B., 1995. The regulation approach, governance and post-Fordism: alternative perspectives on economic and political change? *Econ. Soc.* 24, 307–333. doi:10.1080/03085149500000013
- Jessop, B., 2001. Institutional re(turns) and the strategic - relational approach. *Environ. Plan. A* 33, 1213–1235. doi:10.1068/a32183
- Jessop, B., Oosterlynck, S., 2008. Cultural political economy: On making the cultural turn without falling into soft economic sociology. *Geoforum* 39, 1155–1169. doi:10.1016/j.geoforum.2006.12.008
- Keeble, D., Lawson, C., Moore, B., Wilkinson, F., 1999. Collective Learning Processes, Networking and “Institutional Thickness” in the Cambridge Region. *Reg. Stud.* 33, 319–332. doi:10.1080/713693557
- Kitson, M., Martin, R., Tyler, P., 2004. Regional Competitiveness: An Elusive yet Key Concept? *Reg. Stud.* 38, 991–999. doi:10.1080/0034340042000320816
- Kreps, D.M., Wallis, K.F., 1997. *Advances in Economics and Econometrics: Theory and Applications*: Seventh World Congress. Cambridge University Press.
- Lagendijk, A., 1998. Will new regionalism survive? Tracing dominant concepts in economic geography. *Cent. Urban Reg. Dev. Stud. Univ. Newctle. Tyne Mimeo.*
- Lovering, J., 1990. Fordism’s unknown successor: a comment on Scott’s theory of flexible accumulation and the re-emergence of regional economies. *Int. J. Urban Reg. Res.* 14, 159–174. doi:10.1111/j.1468-2427.1990.tb00825.x
- Lovering, J., 1999. Theory Led by Policy: The Inadequacies of the “New Regionalism” (Illustrated from the Case of Wales). *Int. J. Urban Reg. Res.* 23, 379–395. doi:10.1111/1468-2427.00202
- Lucas, R.E., 1988. On the mechanics of economic development. *J. Monet. Econ.* 22, 3–42. doi:10.1016/0304-3932(88)90168-7
- MacCallum, D., 2009. *Social Innovation and Territorial Development.* Ashgate Publishing, Ltd.
- MacLeod, G., 2001. New Regionalism Reconsidered: Globalization and the Remaking of Political Economic Space. *Int. J. Urban Reg. Res.* 25, 804–829. doi:10.1111/1468-2427.00345
- Markusen, A.R., Lee, Y.S., Digiovanna, S., 1999. *Second tier cities: rapid growth beyond the metropolis.* U of Minnesota Press.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Martin, R., 1989. The reorganisation of regional theory: Alternative perspectives on the changing capitalist space economy. *Geoforum* 20, 187–201. doi:10.1016/0016-7185(89)90039-0
- Martin, R., 1999. Critical survey. The new “geographical turn” in economics: some critical reflections. *Camb. J. Econ.* 23, 65–91. doi:10.1093/cje/23.1.65
- Martin, R., Sunley, P., 1996. Paul Krugman’s geographical economics and its implications for regional development theory: a critical assessment. *Econ. Geogr.* 259–292.
- Martin, R., Sunley, P., 1998. Slow Convergence? The New Endogenous Growth Theory and Regional Development*. *Econ. Geogr.* 74, 201–227. doi:10.1111/j.1944-8287.1998.tb00113.x
- Maskell, P., Malmberg, A., 1999. The Competitiveness of Firms and Regions “Ubiquitification” and the Importance of Localized Learning. *Eur. Urban Reg. Stud.* 6, 9–25. doi:10.1177/096977649900600102
- Massey, D., 1979. In what sense a regional problem? *Reg. Stud.* 13, 233–243. doi:10.1080/09595237900185191
- McCann, P., 2002. Αστική και Περιφερειακή Οικονομική.
- Morgan, K., 1997. The Learning Region: Institutions, Innovation and Regional Renewal. *Reg. Stud.* 31, 491–503. doi:10.1080/00343409750132289
- Nafziger, E.W., 2006. Economic development. Cambridge University Press, Cambridge; New York.
- Nafziger, E.W., 2006. Economic development. Cambridge Univ. Press, Cambridge [u.a.
- Nallari, R., Yusuf, S., Griffith, B., Bhattacharya, R., 2011. *Frontiers in Development Policy: A Primer on Emerging Issues*. The World Bank.
- Nederveen Pieterse, J., 2010. *Development theory deconstructions/reconstructions*. SAGE, Los Angeles; London.
- Nijkamp, P., Poot, J., 1998. Spatial perspectives on new theories of economic growth. *Ann. Reg. Sci.* 32, 7–37.
- North, D.C., 1955. Location theory and regional economic growth. *J. Polit. Econ.* 63, 243–258.
- North, D.C., 1990. *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press.
- North, D.C., 1994. Economic Performance Through Time. *Am. Econ. Rev.* 84, 359–368.
- Nussbaum, M., Sen, A., 1993. *The Quality of Life*. Clarendon Press.
- Peck, J.A., Tickell, A., 1992. Local modes of social regulation? Regulation theory, thatcherism and uneven development. *Geoforum* 23, 347–363. doi:10.1016/0016-7185(92)90047-8
- Pike, A., Rodríguez-Pose, A., Tomaney, J., 2006. *Local and Regional Development*. Routledge.
- Pike, A., Rodríguez-Pose, A., Tomaney, J., 2011. *Handbook of local and regional development*. Routledge, London; New York.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Piketty, T., Saez, E., 2003. Income Inequality in the United States, 1913–1998. Q. J. Econ. 118, 1–41. doi:10.1162/00335530360535135
- Power, M., 2003. Rethinking development geographies. Routledge, London; New York.
- Putnam, R., 2001. Social capital: Measurement and consequences. Can. J. Policy Res. 2, 41–51.
- Putnam, R.D., 2001. Bowling Alone. Simon and Schuster.
- Romer, P., 1991. Endogenous Technological Change (Working Paper No. 3210). National Bureau of Economic Research.
- Romer, P.M., 1986. Increasing Returns and Long-Run Growth. J. Polit. Econ. 94, 1002–1037. doi:10.2307/1833190
- Romer, P.M., 1994. The Origins of Endogenous Growth. J. Econ. Perspect. 8, 3–22.
- Rostow, W.W., 1990. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto. Cambridge University Press.
- Rutherford, M., 1996. Institutions in Economics: The Old and the New Institutionalism. Cambridge University Press.
- Sala-i-martin, X., Barro, R.J., 1995. technological Diffusion, Convergence and Growth (Paper No. 735). Yale - Economic Growth Center.
- Sardadvar, S., 2011. Neoclassical Growth Theory and Standard Models, in: Economic Growth in the Regions of Europe. Physica-Verlag HD, Heidelberg, pp. 9–22.
- Saxenian, A., 1990. Regional Networks and the Resurgence of Silicon Valley. Calif. Manage. Rev. 33, 89–112. doi:10.1126/science.264.5165.1614
- Schumpeter, J.A., 2003. Capitalism, Socialism and Democracy. Taylor & Francis.
- Scott, A. j., 1988. Flexible production systems and regional development: the rise of new industrial spaces in North America and western Europe*. Int. J. Urban Reg. Res. 12, 171–186. doi:10.1111/j.1468-2427.1988.tb00448.x
- Scott, A., Storper, M., 2003. Regions, globalization, development. Reg. Stud. 37, 549–578.
- Scott, A.J., 1986. Industrial Organization and Location: Division of Labor, the Firm, and Spatial Process. Econ. Geogr. 62, 215–231. doi:10.2307/144006
- Scott, A.J., 2004. A Perspective of Economic Geography. J. Econ. Geogr. 4, 479–499. doi:10.1093/jnlecg/lbh038
- Scott, A.J., Storper, M., 1990. Regional development reconsidered. Lewis Center for Regional Policy Studies, University of California Los Angeles.
- Scott, A.J., Storper, M., 2007. Regions, Globalization, Development. Reg. Stud. 41, S191–S205. doi:10.1080/0034340032000108697
- Sen, A., 2011. Development as Freedom. Knopf Doubleday Publishing Group.
- Sen, A.K., 1995. Inequality Reexamined. Harvard University Press.
- Serra, N., Stiglitz, J.E., 2008. The Washington Consensus Reconsidered: Towards a New Global Governance. Initiative for Policy Dialogue.
- Setterfield, M., 2010. Handbook of Alternative Theories of Economic Growth. Edward Elgar Publishing.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Sheppard, E., 2008. A Companion to Economic Geography. John Wiley & Sons.
- Stern, N., 1991. The Determinants of Growth. *Econ. J.* 101, 122–133. doi:10.2307/2233847
- Storper, M., 1985. Oligopoly and the Product Cycle: Essentialism in Economic Geography. *Econ. Geogr.* 61, 260–282. doi:10.2307/143561
- Storper, M., 1990. Industrialization and the regional question in the third world: lessons of postimperialism; prospects of post-Fordism¹. *Int. J. Urban Reg. Res.* 14, 423–444. doi:10.1111/j.1468-2427.1990.tb00149.x
- Storper, M., 1995. The Resurgence of Regional Economies, Ten Years Later The Region as a Nexus of Untraded Interdependencies. *Eur. Urban Reg. Stud.* 2, 191–221. doi:10.1177/096977649500200301
- Storper, M., 1997. The regional world: territorial development in a global economy. Guilford Press.
- Storper, M., Harrison, B., 1991. Flexibility, hierarchy and regional development: The changing structure of industrial production systems and their forms of governance in the 1990s. *Res. Policy* 20, 407–422. doi:10.1016/0048-7333(91)90066-Y
- Sumner, A., Tribe, M.A., 2008. International development studies theories and methods in research and practice. Sage, London; Thousand Oaks, Calif.
- Taylor, M., 1986. The product-cycle model: a critique. *Environ. Plan. A* 18, 751–761. doi:10.1068/a180751
- Terluin, I.J., 2003. Differences in economic development in rural regions of advanced countries: an overview and critical analysis of theories. *J. Rural Stud.* 19, 327–344. doi:10.1016/S0743-0167(02)00071-2
- Thomas, M.D., 1975. Growth Pole Theory, Technological Change, and Regional Economic Growth. *Pap. Reg. Sci.* 34, 3–25. doi:10.1111/j.1435-5597.1975.tb00932.x
- Tickell, A., Peck, J.A., 1995. Social regulation after Fordism: regulation theory, neo-liberalism and the global-local nexus. *Econ. Soc.* 24, 357–386. doi:10.1080/03085149500000015
- Todaro, M.P., Smith, S.C., 2012. Economic development. Addison-Wesley, Boston, Mass. [u.a.
- Walker, R., 1989. A requiem for corporate geography: new directions in industrial organization, the production of place and the uneven development. *Geogr. Ann. Ser. B Hum. Geogr.* 43–68.
- Willis, K., 2005. Theories and practices of development. Routledge, London; New York.
- Λαγός, Δ., 2007. Θεωρίες Περιφερειακής Οικονομικής Ανάπτυξης, 1η Έκδοση. ed. Κριτική, Αθήνα.
- Λαμπριανίδης, Λ., 2012. Οικονομική γεωγραφία, στοιχεία θεωρίας και εμπειρικά παραδείγματα, 2η Έκδοση. ed. Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα.
- Πολύζος, Σ., 2011. ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ, 1η Έκδοση. ed. Κριτική, Αθήνα.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση(Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Χωρική οργάνωση και ανθρώπινο κεφάλαιο

ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 3 - Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Ανδρικοπούλου Ελένη, Θωΐδου Ελισάβετ, Καυκαλάς Γρηγόρης και Σδουκόπουλος Αλέξανδρος

ΜΕΡΟΣ Α: Οργάνωση του χώρου και η γεωγραφία του ανθρώπινου δυναμικού

1. Εισαγωγή: αντικείμενο και διάρθρωση του κεφαλαίου

Το παρόν κεφάλαιο διερευνά την υπόθεση ότι η χωρική οργάνωση αποτελεί βασική συνιστώσα της διαφοροποίησης των χαρακτηριστικών του ανθρώπινου δυναμικού των διαφόρων περιοχών. Οι χωρικές διαφοροποιήσεις εξετάζονται συνήθως με βάση εδαφικές ενότητες που αντιστοιχούν στις διοικητικές περιοχές, όπως είναι οι περιφέρειες (NUTS2) και οι περιφερειακές ενότητες (NUTS3), στις οποίες διαιρείται ο εθνικός και ο ευρωπαϊκός χώρος. Το κεφάλαιο επιδιώκει να δείξει ότι πέραν αυτών των συμβατικών διαιρέσεων, οι οποίες έχουν επικρατήσει λόγω και του γεγονότος ότι αποτελούν βάση αναφοράς των στατιστικών δεδομένων, υπάρχουν κρίσιμες διαφοροποιήσεις των βασικών χαρακτηριστικών του ανθρώπινου δυναμικού που αναδεικνύονται όταν αναλυθούν σε διαφορετικές εδαφικές ενότητες οι οποίες αντανακλούν τις πραγματικές χωρο-λειτουργικές σχέσεις που προκύπτουν από τον τρόπο που είναι χωρικά κατανομημένος ο πληθυσμός και οι ανθρωπογενείς δραστηριότητες.

Το αντικείμενο συνεπώς αυτού του κεφαλαίου είναι να παρουσιάσει τις θεωρητικές προσεγγίσεις και τα μεθοδολογικά εργαλεία για τον προσδιορισμό των εδαφικών ενότητων στις οποίες θα εξεταστεί η σχέση της χωρικής οργάνωσης με το ανθρώπινο δυναμικό προκειμένου να ελεγχθεί η καταλληλότητα των θεωριών και μεθόδων με βάση τα εμπειρικά δεδομένα. Ειδικότερα, η ερευνητική υπόθεση που εξετάζεται είναι ότι οι διαφορετικές εδαφικές ενότητες παρουσιάζουν διαφορετικά χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού σε αντιστοιχία με τα χαρακτηριστικά της χωρικής τους οργάνωσης, ανάλογα δηλαδή με το αν περιλαμβάνουν ένα πυκνό οικιστικό δίκτυο, αν διαθέτουν σημαντικούς αστικούς οικισμούς, αν κυριαρχούνται από μια σημαντική μητροπολιτική περιοχή ή αν περιέχουν κυρίως μικρά αστικά κέντρα και αγροτικούς οικισμούς.

Το κεφάλαιο περιλαμβάνει τρεις κύριες ενότητες. Στην πρώτη ενότητα παρουσιάζεται το θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο της συζήτησης για τη σχέση του χώρου με το ανθρώπινο δυναμικό. Ειδικότερα παρουσιάζονται οι βασικές θεωρητικές έννοιες και

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

προσεγγίσεις σχετικά με τον τρόπο διαμόρφωσης της χωρικής οργάνωσης που αναφέρονται στο σχηματισμό των τοπικών αγορών εργασίας (ζώνη καθημερινών μετακινήσεων εργασίας και Λειτουργικές Αστικές Περιοχές). Στη δεύτερη, ενότητα, εξετάζεται διεξοδικά η έννοια της πολυκεντρικότητας ως αναλυτικό εργαλείο περιγραφής της χωρικής οργάνωσης και σχεδιασμού της χωρικής ανάπτυξης και καταγράφονται οι χωρικές τυπολογίες και οι σχετικοί ορισμοί των χωρικών ενοτήτων στον ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο. Στην τρίτη ενότητα επιχειρείται ο έλεγχος της ερευνητικής υπόθεσης για τη σχέση του χώρου με το ανθρώπινο δυναμικό, με εμπειρικό πεδίο εφαρμογής την περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας.

Στα συμπεράσματα, τέλος, συγκεντρώνονται τα αποτελέσματα της έρευνας πεδίου και γίνονται ορισμένες διαπιστώσεις για τη σχέση της μορφής οργάνωσης του χώρου με τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού.

2. Θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο: Αστικές περιοχές και τοπικές αγορές εργασίας

Από την πλευρά της πολιτικής οικονομίας, ο Neil Smith (1984/2008, σσ.181-183) υποστηρίζει ότι η κινητήρια δύναμη του αστικού συστήματος είναι η δυναμική της παραγωγής και τα γεωγραφικά όρια της αστικής κλίμακας είναι πρωταρχικά προσδιορισμένα από την τοπική αγορά εργασίας και τα όρια της καθημερινής μετακίνησης. Με την ανάπτυξη της πόλης υπάρχει μια συστηματική διαφοροποίηση μεταξύ του τόπου εργασίας και του τόπου κατοικίας, μεταξύ του τόπου παραγωγής και του τόπου αναπαραγωγής. Το κόστος της μετακίνησης για εργασία είναι μία συνιστώσα της εργατικής δύναμης, μια συνιστώσα που έχει κρίσιμη σημασία για τη γεωγραφική έκφραση της αξίας της εργατικής δύναμης. Έτσι, τα γεωγραφικά όρια των καθημερινών αγορών εργασίας εκφράζουν τη χωρική ολοκλήρωση στην αστική κλίμακα. Η επέκταση του αστικού χώρου δεν είναι απλώς θέμα αυξημένης συγκεντροποίησης των παραγωγικών δυνάμεων ή επέκταση της κλίμακας στην οποία επιτελείται το καθημερινό σύστημα ανταλλαγής συγκεκριμένων μορφών εργασίας αλλά θα πρέπει να ερμηνευθεί, γενικότερα, ως επέκταση της γεωγραφικής εμβέλειας της καθημερινής αγοράς εργασίας. Σύμφωνα με την κριτική προσέγγιση του Smith:

- η κινητήρια δύναμη του αστικού συστήματος είναι η δυναμική της παραγωγής
- η έκταση της αστικής κλίμακας ορίζεται από τη χωρική έκταση των αγορών εργασίας
- οι μετακινήσεις είναι μετακινήσεις για εργασία.

Οι κλίμακες του χώρου έχουν ιδιαίτερη σημασία για το πώς εμφανίζονται και ποιο κύριο χαρακτήρα έχουν τα φαινόμενα κατανομής της χωρικής ανάπτυξης και οι χωρικές διαφοροποιήσεις. Οι κλίμακες του χώρου έχουν υλική βάση με την έννοια ότι παράγονται

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

κοινωνικά και έχουν πραγματικές συνέπειες για την κοινωνική ζωή. Σύμφωνα με την προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας (Smith 1984/2008, σσ.181-196):

- η *αστική κλίμακα* είναι η κλίμακα της αστικής αγοράς εργασίας, η κλίμακα της καθημερινής μετακίνησης,
- η *εθνική κλίμακα* είναι το επίπεδο της οργάνωσης της οικονομίας μέσω της πολιτικής και της ρύθμισης της συσσώρευσης του κεφαλαίου, και
- η *παγκόσμια κλίμακα* είναι το επίπεδο λειτουργίας των διεθνικών επιχειρήσεων και μέσω αυτών της διεθνοποίησης του τρόπου παραγωγής που στηρίζεται στη μισθωτή εργασία.

Η αστική κλίμακα ειδικότερα προσδιορίζεται από τα τοπικά ή καθημερινά αστικά συστήματα. Αυτά αναπαριστούν το χώρο ζωής του αστικού πληθυσμού και αναπτύσσονται μέχρι την γειτονική εκείνη περιοχή που φθάνει η επιρροή του κάθε αστικού κέντρου. Στο τοπικό επίπεδο του καθημερινού αστικού συστήματος, οι συνδέσεις ανάμεσα στο κέντρο και τη γύρω περιοχή αφορούν την καθημερινή μετακίνηση για εργασία, την αγορά αγαθών, την πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες αλλά και τις κοινωνικές σχέσεις (Bourne, 1975, σ.14).

Η έννοια της αγοράς εργασίας χρησιμοποιείται ήδη από το 1960 για να περιγράψει τα καθημερινά αστικά συστήματα όπως αυτά αντανακλώνται από τις μετακινήσεις για εργασία. Η γεωγραφική οριοθέτηση της αγοράς εργασίας προσδιορίζεται αφενός από την πλευρά της ζήτησης (δηλαδή των εργοδοτών) ως περιοχή στρατολόγησης εργαζομένων και αφετέρου, από την πλευρά της προσφοράς (δηλαδή των εργαζομένων) ως περιοχή αναζήτησης εργασίας. Στο βαθμό που οι δυο περιοχές, δηλαδή της ζήτησης από την πλευρά των εργοδοτών και της προσφοράς από την πλευρά των εργαζομένων, συμπίπτουν, οι αγορές εργασίας οριοθετούνται χωρικά και αποκτούν χαρακτηριστικά σχετικής αυτάρκειας. Από την άποψη αυτή μπορεί κανείς να αναφέρεται σε τοπικές αγορές εργασίας με βάση την εμβέλεια της 'μετακίνησης για εργασία'.

Οι Martin και Morrison (2003) εκτιμούν ότι στην πράξη δεν παρατηρούνται συχνά και για μεγάλη διάρκεια τέτοιες συμπτώσεις και συνεπώς τα όρια των αγορών εργασίας παραμένουν διάχυτα και διαφοροποιημένα ανάλογα με τμήματα της αγοράς εργασίας, π.χ. επίπεδο ειδίκευσης, φύλο, επίπεδο αμοιβής, κλπ. Επιπλέον, τονίζεται ότι όλες οι παράμετροι προσδιορισμού των γεωγραφικών ορίων των τοπικών αγορών εργασίας μεταβάλλονται συνεχώς. Για παράδειγμα η απόσταση της μετακίνησης για εργασία μεταβάλλεται μεταξύ άλλων ανάλογα με το δίκτυο δρόμων, τα μέσα μεταφοράς και την οργάνωση των περιοχών κατοικίας. Υπό αυτήν την έννοια, η αγορά εργασίας αποτελεί ένα γεωγραφικό πλαίσιο μελέτης των αστικών φαινομένων, του οποίου όμως τα όρια μεταβάλλονται δυναμικά στο πέρασμα του χρόνου.

Η αγορά εργασίας περιγράφεται και από τον όρο της Λειτουργικής Αστικής Περιοχής (ΛΑΠ) που αποτελείται από τον κεντρικό αστικό πυρήνα και τις γειτονικές περιοχές των οποίων ο

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

πληθυσμός μετακινείται καθημερινά στον πυρήνα για εργασία. Τα συνηθέστερα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για την οριοθέτηση της ΛΑΠ είναι η πυκνότητα, το μέγεθος του πληθυσμού και των θέσεων απασχόλησης, η χρονοαπόσταση από το οικονομικό κέντρο και κυρίως το ποσοστό του οικονομικά ενεργού πληθυσμού που μεταβαίνει καθημερινά από τη γύρω περιοχή στον κεντρικό αστικό πυρήνα για εργασία (Antikainen, 2005).

Η έννοια της αγοράς εργασίας ή της ΛΑΠ αντανακλά τη διεύρυνση της ζώνης μετάβασης από τον αστικό πυρήνα στις λυιές αστικές και τις αγροτικές περιοχές λόγω της γρήγορης ανάπτυξης, της εξάπλωσης του τρόπου αστικής ζωής και της αστικής διάχυσης. Η δυσκολία διάκρισης μεταξύ του αστικού και του αγροτικού μετατοπίζει το ενδιαφέρον από την πόλη σε μια ευρύτερη χωρο-λειτουργική ενότητα, τη ΛΑΠ.

3. Οργάνωση του χώρου, πολυκεντρικότητα και χωρικές τυπολογίες

3.1. Η πολυκεντρική χωρική οργάνωση

Η έννοια της πολυκεντρικότητας ή της πολυκεντρικής χωρικής οργάνωσης αποτελεί την πιο πρόσφατη θεώρηση για τη μελέτη της οργάνωσης του χώρου. Πρόδρομος θεωρείται η θεωρία των κεντρικών τόπων του Christaller που θέτει το ζήτημα της ιεραρχημένης κατανομής των πόλεων. Απόκτησε όμως ιδιαίτερη σημασία και διαδόθηκε ως βασική αρχή χωρικής οργάνωσης και διαχείρισης της ανάπτυξης σε ευρωπαϊκό επίπεδο, αρχικά με το Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου (ΕΕ 1999) και στη συνέχεια με την Εδαφική Ατζέντα που ακολούθησε (ΕΕ 2007). Η αρχή της πολυκεντρικότητας προβάλλεται ως εναλλακτική χωρική οργάνωση στην υπάρχουσα μορφή κέντρου-περιφέρειας, όπου μια κεντρική περιοχή του ευρωπαϊκού χώρου το γνωστό Πεντάγωνο, αποτελούμενο από τις πόλεις Λονδίνο-Παρίσι-Μιλάνο-Μόναχο-Αμβούργο, αποτελεί την πιο αστικοποιημένη και αναπτυγμένη περιοχή της Ευρώπης, εντείνοντας τις ανισότητες με τον υπόλοιπο ευρωπαϊκό χώρο. Η πολυκεντρικότητα προβάλλεται ως η λύση που προωθεί την ανάπτυξη και άλλων κέντρων στον ευρωπαϊκό χώρο συμβάλλοντας έτσι στην ισόρροπη και βιώσιμη χωρική ανάπτυξη.

Η πολυκεντρικότητα θεωρείται ότι συνδέεται με την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης. Ειδικότερα, όσον αφορά την οικονομική διάσταση της βιωσιμότητας, η πολυκεντρικότητα εκτιμάται ότι βελτιώνει το οικονομικό κλίμα μιας περιοχής μέσω της αύξησης της οικονομικής ανταγωνιστικότητας των κέντρων της που προωθείται από την ανάπτυξη εξειδικευμένων και συμπληρωματικών λειτουργιών. Όσον αφορά την περιβαλλοντική διάσταση, θεωρείται ότι διασφαλίζει τους περιβαλλοντικούς στόχους αποτρέποντας την αστική διάχυση στη μεγάλη κλίμακα (Bailey και Turok, 2001), αφού προωθεί την ανάπτυξη σε υπάρχουσες πόλεις/οικισμούς. Όσον αφορά την κοινωνική διάσταση, είναι συμβατή με την κοινωνική συνοχή ως απόρροια της μείωσης των οικονομικών ανισοτήτων αλλά και της ισόρροπης προσβασιμότητας στο χώρο σε υπηρεσίες και άλλες λειτουργίες.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Βασικό χαρακτηριστικό της πολυκεντρικότητας είναι ότι αποτελεί έννοια με διττή υπόσταση. Συνιστά αναλυτικό εργαλείο που χρησιμοποιείται για να περιγράψει την εσωτερική οργάνωση μιας περιοχής ή ενός αστικού συστήματος και ταυτόχρονα αποτελεί στόχο και εργαλείο πολιτικής καθώς χρησιμοποιείται για το σχεδιασμό της χωρικής ανάπτυξης μιας περιοχής (Davoudi, 2003). Ένα κύριο χαρακτηριστικό της πολυκεντρικότητας είναι ότι αποτελεί έννοια πολυεπίπεδη. Είναι αναγνωρίσιμη σε πολλαπλά χωρικά επίπεδα από το τοπικό ως το ευρωπαϊκό ανάλογα με την κλίμακα παρατήρησης του αστικού συστήματος. Έτσι, μπορεί να αναφέρεται α) στο επίπεδο της πόλης (ή ενδοαστικό επίπεδο), δηλαδή σε μια συνεχή δομημένη περιοχή, β) στο δια-αστικό ή ενδοπεριφερειακό επίπεδο, το οποίο καλύπτει μια ευρύτερη χωρική ενότητα η οποία περιλαμβάνει όχι μόνο πόλεις αλλά και ελεύθερες εκτάσεις γης μεταξύ αυτών (χαρακτηριστικά παραδείγματα Πολυκεντρικών Αστικών Περιοχών είναι η περιοχή Ράντσαντ στην Ολλανδία, η περιοχή Ρήνου-Ρουρ στη Γερμανία και το Φλαμανδικό Διαμάντι στο Βέλγιο), και γ) στο εθνικό/ευρωπαϊκό επίπεδο.

Η χρήση της πολυκεντρικότητας ως εργαλείο πολιτικής για τη χωρική ανάπτυξη χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, καθώς η πολυκεντρικότητα είναι δυνατό να λειτουργεί αντιφατικά στα διαφορετικά χωρικά επίπεδα. Για παράδειγμα, η επίτευξη της πολυκεντρικότητας στο εθνικό επίπεδο μπορεί να συνεπάγεται μονοκεντρικότητα στο περιφερειακό επίπεδο. Αλλά και η ισχυροποίηση των δευτερευόντων κέντρων με σκοπό τη λειτουργία τους ως αντίβαρο στον κύριο εθνικό πόλο αυξάνει τις ανισότητες μεταξύ αυτών και των μικρότερων πόλεων. Εντούτοις, ο κίνδυνος αύξησης των χωρικών ανισοτήτων μπορεί να αμβλυνθεί εφόσον η πολυκεντρική ανάπτυξη αποτελεί ταυτόχρονο στόχο για όλα τα χωρικά επίπεδα, που μπορεί να έχει ως τελικό αποτέλεσμα την ισοκατανομή των κέντρων ανάλογα με τη σημαντικότητά τους, και κατ' επέκταση μια περισσότερο ισόρροπη χωρική ανάπτυξη (Γεμεντζή, 2011, σ.93,103).

Η ετυμολογική προέλευση της πολυκεντρικότητας στηρίζεται στην ύπαρξη πολλών κέντρων σε μια περιοχή έναντι της ανάπτυξης που συγκεντρώνεται σε ένα κέντρο. Κατ' επέκταση, η λογική της πολυκεντρικής οργάνωσης στηρίζεται στην έννοια των κέντρων που συγκροτούν και οργανώνουν το οικιστικό δίκτυο. Επομένως, το περιεχόμενο των κέντρων, δηλαδή το μέγεθος και τα χαρακτηριστικά τους, όπως αυτό προσδιορίζεται κάθε φορά αποτελεί κρίσιμο στοιχείο για τον προσδιορισμό της πολυκεντρικότητας. Οι διαφοροποιήσεις του μεγέθους των κέντρων αλλά και ποιοτικά χαρακτηριστικά, όπως η ύπαρξη σπάνιων υπηρεσιών που έχουν μεγάλη ζώνη επιρροής, ορίζουν τους πόλους του δικτύου οικισμών και βοηθούν στην ιεράρχησή τους (βλ. σχετικά Αγγελίδης, 2000, σ.92).

Σύμφωνα με τον ορισμό της πολυκεντρικότητας (Kloosterman και Lambregts, 2001 σσ.718-719; Kloosterman και Musterd, 2001, σ.628; ESPON, 2003, σ.15), μια περιοχή είναι πολυκεντρική όταν:

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

1. αποτελείται από περισσότερες από δύο πόλεις που είναι ιστορικά ανεξάρτητες και βρίσκονται σε κοντινή απόσταση μεταξύ τους
2. στερείται μιας κυρίαρχης πόλης σε πολιτικό, οικονομικό, πολιτιστικό ή άλλο επίπεδο και, αντίθετα, τείνει να αποτελείται από ένα μικρό αριθμό από μεγαλύτερες πόλεις που δε διαφέρουν τόσο πολύ μεταξύ τους με όρους μεγέθους ή συνολικής οικονομικής σημασίας και έναν μεγαλύτερο αριθμό από μικρότερες πόλεις
3. οι πόλεις δεν είναι μόνο χωρικά διακριτές, αλλά αποτελούν επίσης ανεξάρτητες διοικητικά οντότητες
4. οι πόλεις έχουν λειτουργικές σχέσεις και είναι συμπληρωματικές μεταξύ τους.

Η αναγνώριση και η μέτρηση της πολυκεντρικότητας σε μια περιοχή βασίζεται στη διερεύνηση τριών διαστάσεων: α) του μεγέθους των κέντρων, β) της χωρικής τους θέσης, και γ) της συνδεσιμότητας μεταξύ των κέντρων. Οι διαστάσεις αυτές περιγράφουν τη μορφολογική και λειτουργική πολυκεντρικότητα και αποτελούν τους δύο βασικούς τύπους πολυκεντρικότητας (ESPON, 2005, σσ.60-61).

Ως κέντρο μπορεί να θεωρηθεί οποιαδήποτε συγκέντρωση ανθρώπινης δραστηριότητας, με κυρίαρχες τον πληθυσμό και τις θέσεις απασχόλησης. Το κέντρο μπορεί ακόμα να προσδιορίζεται από δείκτες οικονομικής σημασίας, όπως είναι το ΑΕΠ, αλλά και από κάποια λειτουργική εξειδίκευση. Η εξειδίκευση των κέντρων μπορεί να βασίζεται στις αστικές λειτουργίες τους, για παράδειγμα αν μια περιοχή λειτουργεί ως κέντρο αγοράς, κέντρο εργασίας, κέντρο εφοδιασμού, με την έννοια της κάλυψης των βασικών αγαθών, διοικητικο-πολιτικό κέντρο ή ως οικιστικός υποδοχέας. Άλλη εξειδίκευση μπορεί να αφορά ειδικότερα στο λειτουργικό διαχωρισμό της εργασίας ως κέντρο εμπορίου, μεταφορών, χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών, υπηρεσιών προς παραγωγούς κ.ά. ή την εξειδίκευση σε άλλες λειτουργίες, όπως ο πολιτισμός ή ο τουρισμός. Με βάση το πώς ορίζεται κάθε φορά η κεντρικότητα χρησιμοποιούνται και οι ανάλογοι δείκτες, οι οποίοι προσδιορίζουν το μέγεθος των κέντρων και αναφέρονται συνήθως στη λειτουργική πολυκεντρικότητα.

Η χωρική θέση, δηλαδή η ανάλυση της χωρικής οργάνωσης και της κατανομής των κέντρων σε μια συγκεκριμένη περιοχή, περιγράφει με σαφήνεια τη μορφολογική πολυκεντρικότητα. Αυτή προσδιορίζεται από το μέγεθος, την έκταση, το συνολικό αριθμό των κέντρων και τις μεταξύ τους αποστάσεις. Μια ομοιόμορφη κατανομή όπου όλα τα κέντρα βρίσκονται σε σχετικά ίσες αποστάσεις μεταξύ τους αποτελεί σαφή ένδειξη για την ύπαρξη ενός πολυκεντρικού αστικού συστήματος, αντίθετα με τη συγκέντρωση των κέντρων σε ένα μόνον τμήμα της υπό μελέτη περιοχής.

Η συνδεσιμότητα αναφέρεται στις αλληλεξαρτήσεις και τις σχέσεις μεταξύ των κέντρων και προσδιορίζει τη λειτουργική πολυκεντρικότητα. Αυτές οι αλληλεξαρτήσεις καθορίζονται από τις πολλαπλές ροές, φυσικές και άυλες. Οι φυσικές ροές αναφέρονται στις μετακινήσεις του πληθυσμού για εργασία, που αποτελεί και το πιο συνηθισμένο κριτήριο

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

μέτρησης, αλλά και σε μετακινήσεις που οφείλονται σε δραστηριότητες, αναψυχής ή κατανάλωσης, στις οικονομικές συναλλαγές, τις ανταλλαγές πόρων και αγαθών. Στις άυλες ροές περιλαμβάνονται οι ροές πληροφορίας και επικοινωνίας (όπως οι τηλεφωνικές συνδιαλέξεις ή η ηλεκτρονική αλληλογραφία) καθώς και η ανταλλαγή ιδεών. Ακόμα και η συνεργασία, η οποία μπορεί να είναι θεσμική και πολιτική, και να αφορά στην αντιμετώπιση κοινών προβλημάτων και την ανάπτυξη συνεργιών μεταξύ των πόλεων είναι ένα κριτήριο για την ενδεχόμενη αλληλεξάρτηση.

Γενικά, οι μέθοδοι μέτρησης της πολυκεντρικότητας είναι αρκετά ευέλικτοι και εξαρτώνται από το χωρικό επίπεδο στο οποίο μελετάται η πολυκεντρικότητα. Για παράδειγμα οι άυλες ροές και η συνεργασία που προσδιορίζουν τη συνδεσιμότητα λαμβάνονται υπόψη, συνήθως, στα μεγαλύτερα χωρικά επίπεδα, όπως το εθνικό ή το ευρωπαϊκό. Αντίθετα, στα κατώτερα χωρικά επίπεδα η συνδεσιμότητα προσδιορίζεται από τις καθημερινές μετακινήσεις για εργασία.

3.2. Χωρικές τυπολογίες και κριτήρια οριοθέτησης

Η μελέτη της οργάνωσης του χώρου προϋποθέτει την αναγνώριση εδαφικών (χωρικών) ενοτήτων, οι οποίες εντοπίζονται και προσδιορίζονται βάσει ομοειδών χαρακτηριστικών. Τα χαρακτηριστικά αυτά ποικίλουν καθώς δύναται να αναφέρονται:

α) Στη *γεωμορφολογία και τις δομικές ιδιότητες του χώρου*. Οι δομικές ιδιότητες αντιστοιχούν στα φυσικά χαρακτηριστικά του χώρου, τα οποία είναι σχετικά σταθερά στο πέρασμα του χρόνου, όπως οι καλύψεις γης που έχουν διαμορφωθεί από την ανθρώπινη παρέμβαση.

β) Στις *λειτουργικές ιδιότητες του χώρου*. Αυτές σχετίζονται με την πραγματική χρήση του φυσικού και δομημένου περιβάλλοντος που μπορεί να έχει ποικίλες μορφές παραγωγής, κατανάλωσης, επικοινωνίας. Οι λειτουργικές ιδιότητες σχετίζονται με τις συγκεντρώσεις πληθυσμού και παραγωγικών δραστηριοτήτων αλλά και τις ροές που αφορούν σε μετακινήσεις πληθυσμού, εμπορευμάτων κ.ά.

γ) Στα *διοικητικά ή πολιτικά όρια*, που αντιστοιχούν στα διαφορετικά επίπεδα διακυβέρνησης των εδαφικών ενοτήτων.

Μια συστηματική και συγκεντρωτική ταξινόμηση των τυπολογιών περιοχών που βασίζεται στην επισκόπηση 56 υπαρχουσών τυπολογιών περιοχών που έχουν γίνει από ευρωπαϊκούς και διεθνείς φορείς και οργανισμούς στα πλαίσια μελετών σχετικών με την Ευρωπαϊκή χωρική ανάπτυξη, δίνεται στη μελέτη ESPON Typology Compilation (ESPON, 2009). Η μελέτη καταλήγει σε οχτώ ομοιογενείς τυπολογίες περιοχών: Αστικές/μητροπολιτικές περιοχές, Αγροτικές περιοχές, Διασυνοριακές περιοχές, Ορεινές περιοχές, Νησιώτικες περιοχές, Παράκτιες περιοχές, Αραιοκατοικημένες Περιοχές, Περιοχές Βιομηχανικής Μετάβασης.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Στον **Πίνακα 1** γίνεται ομαδοποίηση των κριτηρίων που χρησιμοποιούνται για την ταξινόμηση των περιοχών σε τυπολογίες σε τρεις κατηγορίες: α) φυσικά, β) λειτουργικά, γ) διοικητικά/πολιτικά κριτήρια. Οι αστικές/μητροπολιτικές και αγροτικές περιοχές ορίζονται κυρίως με λειτουργικά κριτήρια, ως εδαφικές ενότητες που περιέχουν συγκεντρώσεις πληθυσμού και δραστηριοτήτων. Συχνά, για την οριοθέτησή τους χρησιμοποιείται συμπληρωματικά και το κριτήριο των καλύψεων γης που αφορά στα φυσικά χαρακτηριστικά τους. Οι ορεινές, νησιωτικές και παράκτιες περιοχές ορίζονται με γεωγραφικά κριτήρια, ως εδαφικές ενότητες που έχουν κοινά φυσικά χαρακτηριστικά. Για τις ορεινές περιοχές τα συνήθη κριτήρια αφορούν στο υψόμετρο ή/και την κλίση του εδάφους, οι τιμές των οποίων διαφέρουν ανάλογα με την προσέγγιση. Οι παράκτιες περιοχές οριοθετούνται με βάση την απόσταση από την ακτογραμμή ή τη γειτνίαση με τη θάλασσα. Επικουρικά χρησιμοποιούνται και τα κριτήρια του πληθυσμού ή των παραγωγικών δραστηριοτήτων. Τα νησιά ορίζονται βάσει του στατιστικού ορισμού της Eurostat, σύμφωνα με τον οποίο το νησί πρέπει να έχει έκταση τουλάχιστον ενός τ.χλμ, να είναι τουλάχιστον σε απόσταση ενός χλμ. από τη στεριά, να έχει μόνιμο πληθυσμό τουλάχιστον πενήντα κατοίκων, να μην έχει μόνιμη σύνδεση με τη στεριά και να μη στεγάζει ευρωπαϊκή πρωτεύουσα. Οι διασυνοριακές περιοχές ορίζονται συνήθως με πολιτικά ή διοικητικά κριτήρια με βάση την ένταξή τους σε κάποιο πλαίσιο διασυνοριακής συνεργασίας ή τα οριοθετημένα σύνορα μεταξύ των κρατών και την απόστασή τους από αυτά. Οι Αραιοκατοικημένες Περιοχές οριοθετούνται βάσει του κριτηρίου της πληθυσμιακής πυκνότητας, ενώ πιο σπάνια χρησιμοποιείται και το κριτήριο του πληθυσμού που ζει σε απόσταση πενήντα χλμ. από ένα συγκεκριμένο τόπο. Για τις Περιοχές Βιομηχανικής Μετάβασης χρησιμοποιήθηκε ένα ειδικό κριτήριο που αφορά στην ύπαρξη παλιών και εγκαταλελειμμένων ορυχείων, το οποίο εντάσσεται στο κριτήριο των καλύψεων γης. Ωστόσο, επειδή αυτό το κριτήριο θεωρήθηκε ότι δεν ανταποκρίνεται στις σημερινές περιοχές βιομηχανικής μετάβασης της Ευρώπης, προτάθηκε μια νέα μεθοδολογία που χρησιμοποιεί τα κριτήρια της συμμετοχής των κλάδων της βιομηχανίας στο συνολικό ΑΕΠ και της απασχόλησης στη βιομηχανία.

Πίνακας 1: Τυπολογίες περιοχών και κριτήρια οριοθέτησης τους

Κριτήρια οριοθέτησης τυπολογιών περιοχών		
Φυσικά	Λειτουργικά (Συγκεντρώσεις και Ροές)	Διοικητικά/ Πολιτικά

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Τυπολογίες περιοχών	Γεωμορφολογία	Καλύψεις Γης	Πληθυσμός/ Πυκνότητα πληθυσμού	Αστικές λειτουργίες/ Παραγωγικές δραστηριότητες	Απόσταση/ Χρονοαπόσταση	Διοικητικά όρια/ Πολιτικές διαιρέσεις
Αστικές/μητροπολιτικές		X	X	X		
Αγροτικές		X	X	X	X	
Διασυνοριακές						X
Ορεινές	X					
Νησιώτικες	X		X			
Παράκτιες	X		X	X		
Αραιοκατοικημένες			X		X	
Περιοχές Βιομηχανικής Μετάβασης		X		X		

Πηγή: επεξεργασία των συγγραφέων

Σημειώνεται πως οι ορισμοί αφορούν την οριοθέτηση των περιοχών σε ευρωπαϊκό επίπεδο και κατ' επέκταση τα κριτήρια μπορεί να προσαρμόζονται ανάλογα με τη γεωγραφική κλίμακα μελέτης. Επίσης, είναι δυνατό να υπάρχει αλληλοεπικάλυψη των τυπολογιών περιοχών, με την έννοια ότι μια εδαφική ενότητα μπορεί να εντάσσεται σε περισσότερες από μία κατηγορίες, για παράδειγμα να είναι παράκτια αστική περιοχή.

Από τις παραπάνω τυπολογίες περιοχών, αυτές που χρησιμοποιούνται συνηθέστερα για την περιγραφή της οργάνωσης του χώρου και εν γένει τη χωρική ανάλυση, είναι οι αστικές/μητροπολιτικές περιοχές και κατ' επέκταση οι αγροτικές περιοχές. Για το λόγο αυτό επιλέγεται να μελετηθούν αναλυτικότερα. Παρακάτω, στον **Πίνακα 2**, παρουσιάζονται τα ειδικότερα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον προσδιορισμό και την οριοθέτηση των αστικών/μητροπολιτικών περιοχών, τα οποία αναλύονται λεπτομερώς στη συνέχεια (3.3), καθώς και αυτά που χρησιμοποιούνται για την ταξινόμηση των αστικών/μητροπολιτικών περιοχών με βάση το μέγεθος και τη σημασία τους για το αστικό σύστημα. Για όλα τα κριτήρια αναφέρεται η κατώτερη εδαφική στατιστική μονάδα στην οποία αυτά εφαρμόζονται κάθε φορά.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Πίνακας 2: Ειδικότερες τυπολογίες αστικών/μητροπολιτικών περιοχών και κριτήρια προσδιορισμού τους

Πηγή	Ειδικότερες τυπολογίες περιοχών	Γεωγραφική κλίμακα	Καλύψεις γης	Πυκνότητα πληθυσμού (κατ./τ.χλμ.)	Πληθυσμός	Αστικές /οικονομικές λειτουργίες
Eurostat regional yearbook (2013)	Ευρύτερες Αστικές Ζώνες	LAU-2		X	X	X 15% των απασχολουμένων μετακινείται καθημερινά στο αστικό κέντρο για
ΕΕΑ (2007)	Αστικές Μορφολογικές Ζώνες	25 ha	συνέχεια του αστικού ιστού (απόσταση			
	Περιοχές εκτός Αστικών Μορφολογικών		ασυνέχεια του αστικού ιστού			
Eurostat (2004)	πυκνοκατοικημένες περιοχές	LAU-2		>500.	X	X
	ενδιάμεσες περιοχές			100-500		
	αραιοκατοικημένες περιοχές			<100		
ESPON 1.4.3 (2007)	Μητροπολιτικές ΛΑΠ	LAU-2 με πυκνότητα >650 κατ./τ.χλμ.			>500.000	
	Μεγάλες ΛΑΠ				>250.000	
	Μεσαίες ΛΑΠ				>100.000	
	Μικρές ΛΑΠ				<100.000	
ESPON 1.1.1 (2005)	MEGAs	ΛΑΠ			X	Λήψη αποφάσεων Διοίκηση Μεταφορές Γνώση Πολιτισμός/ Τουρισμός
ESPON 1.4.3 (2007)	Διεθνικές / εθνικές ΛΑΠ				X	
	Περιφερειακές/ τοπικές ΛΑΠ				X	

Πηγή: επεξεργασία των συγγραφέων

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες δύο είναι τα πρωταρχικά ποιοτικά κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον διαχωρισμό των αστικών περιοχών από τις αγροτικές. Το πρώτο κριτήριο είναι μορφολογικό και αφορά στη συνέχεια ή μη του αστικού ιστού, βάσει της οποίας ορίζεται η συνεχής δομημένη περιοχή. Το δεύτερο κριτήριο αφορά ένα ελάχιστο όριο πληθυσμιακού μεγέθους που αποτελεί το 'κατώφλι' για τον ορισμό των αστικών περιοχών. Οι τιμές των κριτηρίων αυτών διαφοροποιούνται ανάλογα με τη χώρα μελέτης. Άλλα κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον καθορισμό των αστικών περιοχών είναι η πληθυσμιακή πυκνότητα και ο αστικός ή οικονομικός τους ρόλος.

Σε αρκετές τυπολογίες οι αστικές/μητροπολιτικές περιοχές ταυτίζονται με τις ΛΑΠ, που συνιστούν στην πραγματικότητα τις αγορές εργασίας που πολώνονται γύρω από έναν αστικό πυρήνα. Οι τυπολογίες αυτές χρησιμοποιούν ορισμένα κριτήρια για να ταξινομήσουν τις ΛΑΠ στο αστικό σύστημα ανάλογα με τη σημασία τους, για παράδειγμα μητροπολιτικές, μεγάλες, μεσαίες και μικρές ΛΑΠ ή MEGAs, διεθνικές/εθνικές και περιφερειακές/τοπικές ΛΑΠ. Αναφέρονται, δηλαδή, σε μια εσωτερική τυπολόγηση του μεγέθους και της σημασίας των αστικών περιοχών και όχι στην ίδια την οριοθέτησή τους. Εντούτοις, η τυπολόγηση αυτή είναι σημαντική γιατί ιεραρχεί τα κέντρα του οικιστικού δικτύου ανάλογα με το μέγεθός τους ή το ρόλο τους και επιτρέπει τη χρήση της έννοιας της πολυκεντρικότητας ως μεθοδολογικό εργαλείο ανάλυσης της χωρικής οργάνωσης.

3.3. Οριοθετήσεις εδαφικών ενότητων

Η οριοθέτηση της ΛΑΠ αποτελεί μια διακριτή τυπολογία καθορισμού των αστικών περιοχών. Η ΛΑΠ περιλαμβάνει, εκτός από τον πυρήνα, ένα σύνολο γειτονικών χωρικών ενότητων που –αν και με όρους πληθυσμιακούς μπορεί να έχουν αγροτικά χαρακτηριστικά– αποτελούν στην ουσία τις προαστιακές περιοχές του πυρήνα, καθώς ένα σημαντικό ποσοστό των απασχολούμενων αυτών των περιοχών μετακινείται καθημερινά στον πυρήνα για εργασία. Ο προσδιορισμός των ορίων των ΛΑΠ σε κάθε χώρα ποικίλει σε σημαντικό βαθμό ανάλογα με τα ειδικότερα κριτήρια και τις τιμές τους που επιλέγεται να χρησιμοποιηθούν (Antikainen, 2005). Ωστόσο, ένας ενιαίος ορισμός της ΛΑΠ δίνεται από την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία (Eurostat regional yearbook, 2013), παρότι αυτή χρησιμοποιεί τον όρο Ευρύτερη Αστική Ζώνη. Σύμφωνα με τον ορισμό, η Ευρύτερη Αστική Ζώνη αποτελείται από την πόλη και τη ζώνη των καθημερινών μετακινήσεων. Ειδικότερα, η πόλη προσδιορίζεται βάσει της παρουσίας του 'αστικού κέντρου', το οποίο συνιστά μια νέα χωρική έννοια που βασίζεται στην υψηλή πληθυσμιακή πυκνότητα των στοιχειωδών χωρικών οντοτήτων (κυψελών) που προκύπτουν από τον διαχωρισμό του χώρου σε κάναβο. Το αστικό κέντρο ορίζεται από τις συνεχόμενες χωρικά κυψέλες, η καθεμία από τις οποίες έχει πυκνότητα μεγαλύτερη από χίλιους πεντακόσιους κατοίκους/τ.χλμ. και τουλάχιστον πενήντα χιλιάδες κατοίκους. Όλες οι διοικητικές ενότητες επιπέδου LAU-2, των οποίων τουλάχιστον το ήμισυ του πληθυσμού τους κατοικεί μέσα στο αστικό κέντρο ορίζουν την πόλη. Η ζώνη των καθημερινών μετακινήσεων ορίζεται από τις διοικητικές

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ενότητες επιπέδου LAU-2, από τις οποίες τουλάχιστον το 15% των απασχολουμένων εργάζεται στην πόλη. Οι LAU-2 ενότητες, που περικλείονται από τις προαναφερθείσες διοικητικές ενότητες επιπέδου LAU-2, αποτελούν μέρος της ζώνης των καθημερινών μετακινήσεων ακόμα κι αν δεν πληρούν το κριτήριο του 15%, ενώ αυτές που δεν παρουσιάζουν χωρική συνέχεια εξαιρούνται της ζώνης των καθημερινών μετακινήσεων.

Ένας άλλος ορισμός δίνεται από τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Περιβάλλοντος (ΕΕΑ, 2011) για το διαχωρισμό των αστικών και αγροτικών περιοχών. Αυτός χρησιμοποιεί το μορφολογικό κριτήριο της απόστασης μεταξύ των δομημένων περιοχών. Με βάση αυτό οι περιοχές διακρίνονται σε Αστικές Μορφολογικές Ζώνες και Περιοχές εκτός Αστικών Μορφολογικών Ζωνών. Οι Αστικές Μορφολογικές Ζώνες ταυτίζονται με τις δομημένες περιοχές που απέχουν λιγότερο από διακόσια μέτρα μεταξύ τους. Αυτές συνιστούν σε πολλές προσεγγίσεις και τυπολογίες οριοθέτησης του πυρήνα ή του αστικού κέντρου της ΛΑΠ. Το κριτήριο αυτό δεν εφαρμόζεται σε υπάρχουσες διοικητικές μονάδες, αλλά στις εδαφικές ενότητες των είκοσι πέντε εκταρίων. Κι αυτό γιατί μία αξιόπιστη και επίκαιρη εφαρμογή του δεν πραγματοποιείται μέσω στατιστικών στοιχείων, αλλά μέσω δορυφορικής διερεύνησης της μεταβολής της αστικής επιφάνειας και των καλύψεων γης.

Οι αγροτικές περιοχές στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ορίζονται σε συνάρτηση με τις αστικές περιοχές. Στον ευρωπαϊκό χώρο δεν υπάρχει κάποια ενιαία αναγνωρισμένη προσέγγιση προσδιορισμού των αγροτικών περιοχών. Υπάρχουν αρκετές τυπολογίες και οριοθετήσεις των αγροτικών περιοχών που βασίζονται στη διαβάθμιση του αστικού-αγροτικού. Τα συνηθέστερα κριτήρια που χρησιμοποιούνται είναι οι καλύψεις γης (αστικός ιστός, αγροτική γη, τεχνητές ή φυσικές επιφάνειες κ.ά.), η πληθυσμιακή πυκνότητα και το μέγεθος του πληθυσμού, οι παραγωγικές δραστηριότητες (με έμφαση στον πρωτογενή τομέα) και η θέση, όσον αφορά κυρίως την απόσταση ή χρονοαπόσταση από τα αστικά κέντρα. Σε μια πιο συνοπτική θεώρηση, οι αγροτικές περιοχές αναγνωρίζονται ως το υπόλοιπο των αστικών περιοχών. Έτσι, ως αγροτικές θεωρούνται όλες οι περιοχές που δεν κατατάσσονται στις αστικές. Η εδαφική στατιστική μονάδα NUTS 3, που αντιστοιχεί στο διοικητικό επίπεδο της σημερινής Περιφερειακής Ενότητας, επιλέγεται για τη γεωγραφική εφαρμογή των κριτηρίων, διότι σε αυτήν είναι συνήθως διαθέσιμα τα στατιστικά στοιχεία που απαιτούνται για τον ορισμό των αγροτικών περιοχών σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Στην περίπτωση προσδιορισμού με βάση την απόσταση χρησιμοποιείται η κατώτερη εδαφική στατιστική μονάδα επιπέδου LAU-2 (πρώην NUTS 5).

Συνοψίζοντας, οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις προσδιορισμού και οριοθέτησης των εδαφικών ενοτήτων βασίζονται σε συνδυασμούς διαφορετικών παραγόντων. Η πολλαπλότητα των κριτηρίων επιτρέπει την επεξεργασία και την κατασκευή νέων μεθοδολογιών για την ταξινόμηση και οριοθέτηση των διαφόρων τύπων περιοχών. Ωστόσο, υπάρχουν ορισμένα βασικά κριτήρια που διατηρούνται σε πολλές τυπολογίες, όπως το μέγεθος του πληθυσμού που χρησιμοποιείται για τη διάκριση των αστικών και αγροτικών

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

περιοχών, παρά το γεγονός ότι η τιμή του μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με την πηγή προέλευσης της κάθε τυπολογίας.

Οι τυπολογίες των περιοχών αποτελούν εργαλείο χωρικής ανάλυσης και συγκριτικής αξιολόγησης διαφόρων φαινομένων που άπτονται του χώρου, αλλά και εργαλείο για την εφαρμογή των εκάστοτε πολιτικών χωρικής ανάπτυξης. Σε κάθε περίπτωση είναι σημαντικό η προτεινόμενη μεθοδολογία για τον προσδιορισμό και την οριοθέτηση των εδαφικών ενοτήτων να είναι απλή, να βασίζεται σε στοιχεία που είναι διαθέσιμα και αξιόπιστα και να εφαρμόζεται στο κατάλληλο γεωγραφικό επίπεδο.

Η διαφοροποίηση των κριτήριων που χρησιμοποιούνται για τις τυπολογίες των εδαφικών ενοτήτων καταδεικνύει την ευελιξία στην επιλογή μεθόδου οριοθέτησης των αστικών και αγροτικών περιοχών. Η εφαρμογή των κριτηρίων που χρησιμοποιούνται για την οριοθέτηση των αστικών και αγροτικών περιοχών στον ευρωπαϊκό χώρο δεν κρίνεται απόλυτα κατάλληλη για την οριοθέτηση των αντίστοιχων περιοχών στον ελληνικό χώρο. Κι αυτό γιατί το ελληνικό αστικό σύστημα διαφοροποιείται σημαντικά από τα ευρωπαϊκά αστικά συστήματα όσον αφορά κυρίως το πληθυσμιακό μέγεθος των πόλεων. Έτσι, για τον καθορισμό των αστικών και αγροτικών περιοχών στον ελληνικό χώρο χρειάζεται να προσαρμοστούν τα ποιοτικά και τα ποσοτικά όρια των κριτηρίων στα χαρακτηριστικά του ελληνικού αστικού συστήματος. Ακόμη, κρίσιμο στοιχείο αποτελεί η εδαφική μονάδα στην οποία θα εφαρμοστούν τα επιλεγμένα κριτήρια. Η μικρότερη εδαφική μονάδα εφαρμογής του κριτηρίου επιτρέπει και την ακριβέστερη οριοθέτηση των περιοχών. Ωστόσο, απαραίτητη προϋπόθεση για την επιλογή της εδαφικής μονάδας είναι η διαθεσιμότητα των στατιστικών ή άλλα στοιχεία.

Η ΕΛ.ΣΤΑΤ. ταξινομεί τις περιοχές σε αστικές και αγροτικές χρησιμοποιώντας ως μοναδικό κριτήριο το πληθυσμιακό μέγεθος. Βάσει της απογραφής του 2001, αναγνωρίζεται ως κατώτερο χωρικό επίπεδο στο οποίο μπορεί γίνει η διάκριση αστικού-αγροτικού το Δημοτικό ή Κοινοτικό Διαμέρισμα, όπως αυτό προσδιορίζεται στο Σχέδιο Καποδίστρια (Ν. 2539/97). Μετά την εφαρμογή του Προγράμματος Καλλικράτη (Ν. 3852/2010), το Δημοτικό ή Κοινοτικό Διαμέρισμα ταυτίζεται με τη σημερινή Δημοτική ή Τοπική Κοινότητα. Έτσι, σύμφωνα με τον ορισμό της ΕΛ.ΣΤΑΤ. του 2011:

- *Αστική Περιοχή* χαρακτηρίζεται κάθε Δημοτική ή Τοπική Κοινότητα της οποίας ο πολυπληθέστερος οικισμός έχει 2000 κατοίκους και άνω.
- *Αγροτική Περιοχή* χαρακτηρίζεται κάθε Δημοτική ή Τοπική Κοινότητα της οποίας ο πολυπληθέστερος οικισμός έχει λιγότερους από 2000 κατοίκους.

Αυτή η μεθοδολογία ορισμού των αστικών και αγροτικών περιοχών παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι χρησιμοποιεί την κατώτερη εδαφική στατιστική μονάδα της Δημοτικής ή Τοπικής Κοινότητας. Ωστόσο, οι παραπάνω ορισμοί αποκλίνουν σημαντικά από αυτούς που υπάρχουν στον ευρωπαϊκό χώρο, όσον αφορά κυρίως την ποιοτική διάσταση του

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

καθορισμού των αστικών περιοχών βάσει της έννοιας της αγοράς εργασίας ή της ΛΑΠ. Αλλά και η επιλογή του ποσοτικού ορίου των δύο χιλιάδων κατοίκων που αποτελεί το κατώφλι για την οριοθέτηση αστικών περιοχών παρουσιάζει κάποια μορφή «αυθαιρεσίας».

Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας, κρίθηκε περισσότερο κατάλληλο να προσδιοριστούν οι αστικές περιοχές με βάση την έννοια των Λειτουργικών Αστικών Περιοχών. Έχοντας ως αναφορά τον ορισμό που δίνεται από την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία, πρέπει να επαναπροσδιοριστεί ο ορισμός του πυρήνα ή του 'αστικού κέντρου' της αστικής περιοχής, ώστε αυτός να αντιστοιχεί και να προσαρμόζεται στα ελληνικά δεδομένα λαμβάνοντας υπόψη τη διαθεσιμότητα και αξιοπιστία των απαιτούμενων στοιχείων.

Στην Ελλάδα το μορφολογικό κριτήριο για την οριοθέτηση του αστικού πυρήνα δίνεται έμμεσα από τον στατιστικό ορισμό των Πολεοδομικών Συγκροτημάτων (ΠΣ). Η ΕΛ.ΣΤΑΤ. σε παλιότερη απογραφή πληθυσμού (ΕΣΥΕ, 1984: XVII) ορίζει τα ΠΣ ως «...ομάδα συνεχόμενων δήμων ή κοινοτήτων, που ο πολυπληθέστερος οικισμός ενός δήμου έχει πληθυσμό 10.000 κατοίκους και άνω και προς τον οποίο γειτνιάζουν, σε απόσταση μικρότερη των 200μ., οι κατοικίες του πολυπληθέστερου οικισμού των άλλων δήμων ή κοινοτήτων, ώστε να θεωρούνται ως ένα ενιαίο σύνολο, ως μία πόλη».

Ο ορισμός αυτός χρησιμοποιεί ένα συνδυασμό πληθυσμιακών, διοικητικών και μορφολογικών κριτηρίων για να προσδιορίσει πιο συγκεκριμένα την «πόλη». Κατ' επέκταση, το κριτήριο της συνέχειας του αστικού ιστού, όπως αυτή προσδιορίζεται με μέγιστη απόσταση τα διακόσια μέτρα. μεταξύ των κτιρίων, και αυτό του ελάχιστου πληθυσμιακού μεγέθους των δέκα χιλιάδων κατοίκων μπορούν να θεωρηθούν τα δύο απαραίτητα κριτήρια για τον χαρακτηρισμό μιας Δημοτικής Ενότητας (πρώην Καποδιστριακού Δήμου) ως αστικού κέντρου (βλ. σχετικά ESPON, 2006).

4. Εμπειρική εφαρμογή στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας

Στο τρίτο μέρος του κεφαλαίου παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της εμπειρικής εφαρμογής στην περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας. Η εμπειρική εφαρμογή προϋποθέτει τον προσδιορισμό των εδαφικών ενότητων οι οποίες αποτελούν την κατάλληλη χωρική βάση αναφοράς για τη διερεύνηση της σχέσης χωρικής οργάνωσης και ανθρώπινου δυναμικού.

Σύμφωνα με τη θεωρητική και μεθοδολογική ανάλυση που προηγήθηκε οι εδαφικές ενότητες που θα χρησιμοποιηθούν στην εμπειρική διερεύνηση προσδιορίζονται με βάση τη διάκρισή τους σε αστικές και μη αστικές περιοχές και περιλαμβάνουν: α) τις ενιαίες εδαφικές ενότητες των Λειτουργικών Αστικών Περιοχών, β) τις εδαφικές ενότητες που περιέχουν σημαντικά αστικά κέντρα, και γ) τις λοιπές εδαφικές ενότητες με μικρά αστικά κέντρα και αγροτικούς οικισμούς.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Εκτός από τις τρεις αυτές κατηγορίες εδαφικών ενοτήτων, η εμπειρική διερεύνηση χρησιμοποιεί ως βάση αναφοράς και τη συμβατική διαφοροποίηση με βάση τα διοικητικά όρια των περιφερειακών ενοτήτων (NUTS3) για τις οποίες υπάρχουν σειρές στατιστικών δεδομένων που δεν είναι συνήθως διαθέσιμες στις προηγούμενες κατηγορίες.

Προκειμένου να ενισχυθεί η συμβατότητα των παρατηρήσεων και συμπερασμάτων επιχειρείται η σύνθεση των δυο βάσεων αναφοράς με τον χαρακτηρισμό των διοικητικών ενοτήτων ανάλογα με τη σχετική παρουσία των τριών τύπων εδαφικών ενοτήτων που προκύπτουν με βάση τις μετακινήσεις κατοικίας-εργασίας μέσα σε κάθε Περιφερειακή Ενότητα.

4.1. Ο προσδιορισμός εδαφικών ενοτήτων

Λαμβάνοντας υπόψη την ταύτιση των αστικών περιοχών με τις ΛΑΠ ή τις Ευρύτερες Αστικές Ζώνες, όπως ονομάζονται από την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία, και συνθέτοντας τα μορφολογικά, λειτουργικά και διοικητικά κριτήρια, όπως παρουσιάστηκαν στην ανάλυση που προηγήθηκε προτείνεται η παρακάτω μεθοδολογία οριοθέτησης των εδαφικών ενοτήτων με βάση τις μετακινήσεις κατοικίας-εργασίας.

Η προσέγγιση βασίζεται στην ανάλυση στο επίπεδο της Δημοτικής Ενότητας (LAU- 2), καθώς αυτή είναι η μικρότερη γεωγραφική μονάδα στην οποία είναι διαθέσιμα τα στοιχεία των ημερήσιων μετακινήσεων με σκοπό την εργασία. Τα στοιχεία που χρησιμοποιούνται προέρχονται από τις Απογραφές πληθυσμού 2001 και 2011 της ΕΛ.ΣΤΑΤ. και είναι τα εξής: α) Μόνιμος πληθυσμός, β) Απασχολούμενοι κατά τόπο μόνιμης διαμονής και ένδειξη τόπου εργασίας, γ) Απασχολούμενοι εκτός της Δημοτικής Ενότητας μόνιμης διανομής κατά Δημοτική Ενότητα εργασίας. Οι Δημοτικές Ενότητες του 2011 αντιστοιχούν με τους (Καποδιστριακούς) Δήμους του 2001.

Οι τύποι των εδαφικών ενοτήτων προκύπτουν ως εξής:

Αστικά κέντρα: είναι οι Δημοτικές Ενότητες οι οποίες έχουν εντός των ορίων τους έναν τουλάχιστον οικισμό με συνεχή αστικό ιστό και ελάχιστο μέγεθος δέκα χιλιάδες κατοίκους.

Λειτουργική Αστική Περιοχή (ΛΑΠ): είναι η περιοχή που αποτελείται από τον Αστικό Πυρήνα και τη Ζώνη Καθημερινών Μετακινήσεων. Στο πλαίσιο της ΛΑΠ διακρίνονται:

- **Αστικός Πυρήνας:** είναι είτε ένα **Αστικό Κέντρο** σύμφωνα με τον προηγούμενο ορισμό είτε ένα **Πολοδομικό Συγκρότημα** σύμφωνα με τον ορισμό των ΠΣ της ΕΛ.ΣΤΑΤ.
- **Ζώνη Καθημερινών Μετακινήσεων:** είναι η περιοχή που περιλαμβάνει το σύνολο εκείνων των Δημοτικών Ενοτήτων, από τις οποίες ποσοστό που υπερβαίνει το 15% των απασχολούμενων μεταβαίνει καθημερινά στον αστικό πυρήνα για εργασία και, επιπλέον, εμφανίζουν χωρική συνέχεια μεταξύ τους και με τον αστικό πυρήνα.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

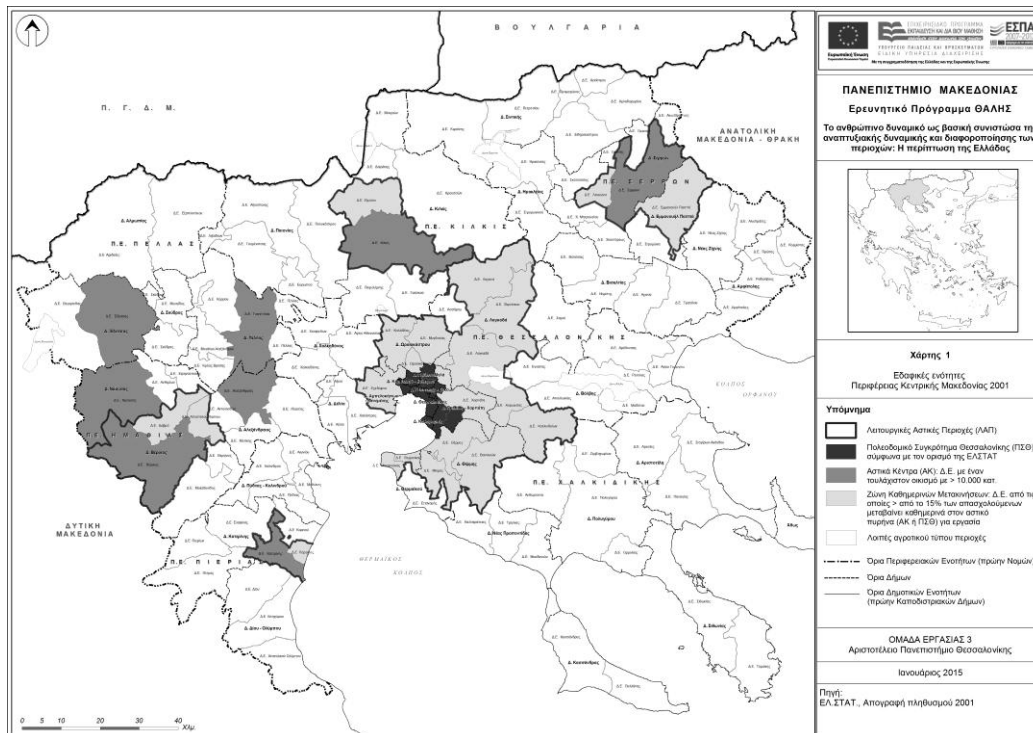
Λοιπές αγροτικού τύπου περιοχές: είναι οι Δημοτικές Ενότητες οι οποίες δεν είναι Αστικά κέντρα (δεν έχουν εντός των ορίων τους οικισμό με ελάχιστο μέγεθος δέκα χιλιάδες κατοίκους) και δεν αποτελούν μέρος μιας ΛΑΠ. Οι περιοχές αυτές περιέχουν μικρότερα αστικά κέντρα και αγροτικούς οικισμούς.

Η εφαρμογή των παραπάνω ορισμών και κριτηρίων οδηγεί στον προσδιορισμό των εδαφικών ενότητων στην Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας. Οι εδαφικές αυτές ενότητες, δηλαδή οι ΛΑΠ, τα Αστικά Κέντρα και οι Λοιπές Περιοχές της περιφέρειας, παρουσιάζονται στους Χάρτες 1 και 2 όπως συγκροτούνται για τα έτη 2001 και 2011 αντίστοιχα.

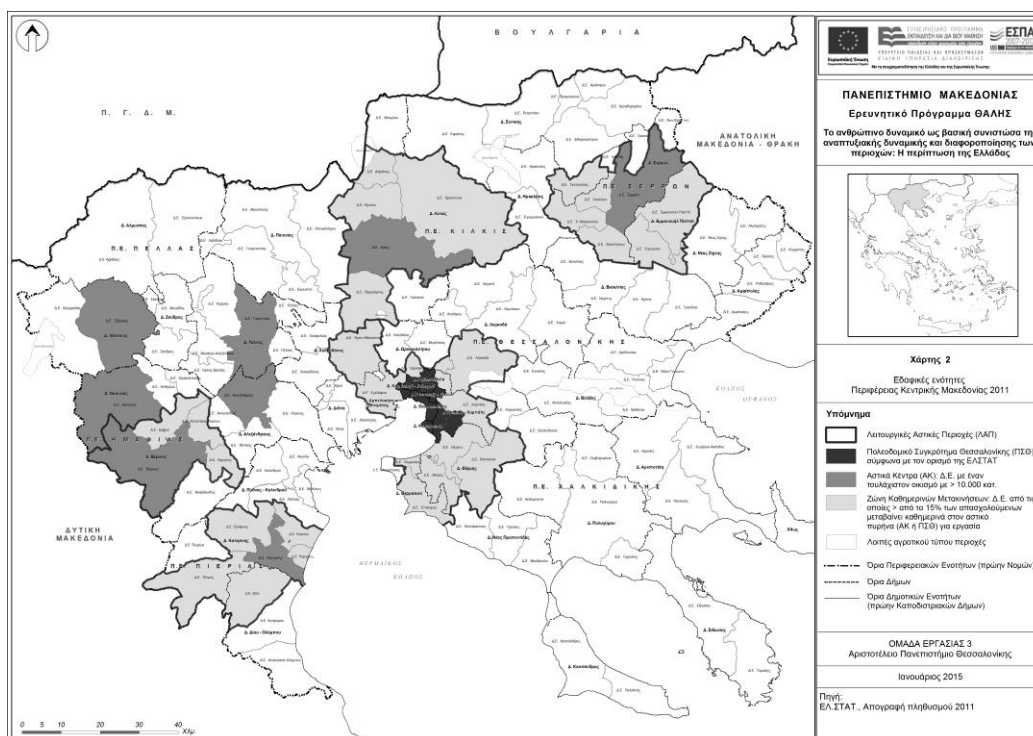

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Χάρτης 1: Εδαφικές ενότητες Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας 2001

Χάρτης 2: Εδαφικές ενότητες Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας 2011

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Στους χάρτες παρατηρούνται τα εξής:

Καταγράφονται εννέα αστικές περιοχές που χαρακτηρίζονται από την παρουσία Αστικών Κέντρων και παραμένουν οι ίδιες το 2001 και το 2011. Πρόκειται για το Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης και τα αστικά κέντρα που αντιστοιχούν στις Δημοτικές Ενότητες Κιλκίς, Βέροιας, Σερρών, Κατερίνης, Αλεξάνδρειας, Γιαννιτσών, Έδεσσας και Νάουσας.

Από αυτές:

Εντοπίζονται πέντε ΛΑΠ που οργανώνονται με πυρήνα το Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης και τα Αστικά Κέντρα που αντιστοιχούν στις Δημοτικές Ενότητες Κιλκίς, Βέροιας, Σερρών και Κατερίνης. Αυτές οι ΛΑΠ παραμένουν οι ίδιες για τα έτη 2001 και 2011, αλλά τα γεωγραφικά τους όρια μεταβάλλονται. Συγκεκριμένα: ενώ ο αριθμός των Δημοτικών Ενοτήτων και η συνολική έκταση της Ζώνης Καθημερινής Μετακίνησης της ΛΑΠ Θεσσαλονίκης έχουν περιοριστεί, οι Ζώνες Καθημερινής Μετακίνησης των τεσσάρων μικρότερων ΛΑΠ έχουν διευρυνθεί.

Απομένουν τέσσερα Αστικά Κέντρα τα οποία δεν σχηματίζουν ΛΑΠ και αντιστοιχούν στις Δημοτικές Ενότητες Αλεξάνδρειας, Γιαννιτσών, Έδεσσας και Νάουσας στο δυτικό και κεντρικό τμήμα της περιφέρειας.

Οι μεταβολές που καταγράφονται στους χάρτες 1 και 2 αποτυπώνονται ως προς το μέγεθος του πληθυσμού στον πίνακα 3, ο οποίος οργανώνει την πληροφορία των χαρτών σε τρεις μεγάλες κατηγορίες περιοχών που διακρίνονται στο σύνολο της περιφέρειας: α) την ΛΑΠ Θεσσαλονίκης, β) τις υπόλοιπες αστικές περιοχές της περιφέρειας που περιέχουν τις άλλες τέσσερις ΛΑΠ και τα τέσσερα αστικά κέντρα και γ) τις λοιπές αγροτικού τύπου περιοχές της περιφέρειας με τα μικρότερα αστικά κέντρα και τους αγροτικούς οικισμούς.

Πίνακας 3: Μόνιμος πληθυσμός της περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας κατά χωρική ενότητα, 2001 και 2011

Χωρικές Ενότητες	Μόνιμος πληθυσμός 2001		Μόνιμος πληθυσμός 2011	
		%		%
ΛΑΠ Θεσσαλονίκης	982.941	52,4	991.513	52,7
Λοιπές ΛΑΠ και Αστικά Κέντρα	325.963	17,4	398.243	21,2
Λοιπές αγροτικού τύπου περιοχές	565.693	30,2	490.302	26,1
Σύνολο περιφέρειας	1.874.597	100,0	1.880.058	100,0

ΠΗΓΗ: ΕΛ.ΣΤΑΤ. Απογραφές πληθυσμού 2001 και 2011. Επεξεργασία των συγγραφέων.

Η ΛΑΠ Θεσσαλονίκης η οποία διατηρεί πάνω από το μισό του πληθυσμού της περιφέρειας, παρά τη συρρίκνωση στην έκτασή της το 2011 όπως αυτή καταγράφεται στους χάρτες 1 και

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

2, αυξάνει ελαφρά το ποσοστό συμμετοχής της στο σύνολο, από 52,4% το 2001 σε 52,7% το 2011. Οι υπόλοιπες οκτώ αστικές περιοχές, δηλαδή οι τέσσερις ΛΑΠ και τα τέσσερα μεμονωμένα αστικά κέντρα, αυξάνουν σημαντικά τον πληθυσμό τους και το ποσοστό συμμετοχής τους από 17,4% το 2001 σε 21,2% το 2011, αύξηση που οφείλεται κυρίως στη διεύρυνση της Ζώνης Καθημερινών Μετακινήσεων των τεσσάρων ΛΑΠ. Οι υπόλοιπες αγροτικού τύπου περιοχές της περιφέρειας χάνουν σημαντικό μέρος του πληθυσμού τους, καθώς το ποσοστό που καλύπτουν μειώνεται από 30,2% του 2001 σε 26,1% το 2011.

4.2. Βαθμός αστικότητας περιφερειακών ενότητων

Για τον χαρακτηρισμό του βαθμού αστικότητας των περιφερειακών ενότητων χρησιμοποιούνται οι χάρτες με τα όρια των διαφόρων τύπων των εδαφικών ενότητων και η κατανομή του μόνιμου πληθυσμού το 2001 και 2011. Τα στοιχεία των απογραφών πληθυσμού 2001 και 2011 παρουσιάζονται στον **Πίνακα 4** όπου φαίνεται η κατανομή του πληθυσμού στις επτά περιφερειακές ενότητες (πρώην νομούς) της περιφέρειας καθώς και στις αστικές περιοχές, δηλαδή τις ΛΑΠ και τα μεμονωμένα αστικά κέντρα. Παρατηρείται ότι, ενώ ο συνολικός πληθυσμός της Περιφέρειας αυξήθηκε μόλις κατά 0,3%, υπήρξαν σημαντικές αλλαγές στην κατανομή του πληθυσμού ανάμεσα στις εδαφικές ενότητες.

Πίνακας 4: Μόνιμος πληθυσμός της περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας κατά περιφερειακή ενότητα και εδαφικές ενότητες αστικών περιοχών, 2001 και 2011

Περιφερειακές Ενότητες (ΠΕ)	Μόνιμος πληθυσμός 2001	% της ΠΕ	Μόνιμος πληθυσμός 2011	% της ΠΕ
ΠΕ Θεσσαλονίκης	1.084.001	100,0	1.110.312	100,0
ΛΑΠ Θεσσαλονίκης	982.941	90,7	991.513	89,3
ΠΕ Ημαθίας	142.471	100,0	140.611	100,0
ΛΑΠ Βέροιας	61.209	43,0	64.901	46,2
ΑΚ Νάουσας, Αλεξάνδρειας	42.198	29,6	41.569	29,6
ΠΕ Κιλκίς	86.424	100,0	80.419	100,0
ΛΑΠ Κιλκίς	29.111	33,7	42.858	53,3
ΠΕ Πέλλας	143.957	100,0	139.680	100,0
ΑΚ Έδεσσας, Γιαννιτσών	57.511	40,0	59.408	42,5
ΠΕ Πιερίας	126.412	100,0	126.698	100,0
ΛΑΠ Κατερίνης	63.248	50,0	93.832	74,1

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΠΕ Σερρών	194.483	100,0	176430	100,0
ΛΑΠ Σερρών	72.686	37,4	95.675	54,2
ΠΕ Χαλκιδικής	96.849	100,0	105.908	100,0
ΑΚ ΠΕ Χαλκιδικής	0	0	0	0
Σύνολο περιφέρειας	1.874.597		1.880.058	
Αστικές περιοχές περιφέρειας	1.308.904	69,8	1.389.756	73,9

ΠΗΓΗ: ΕΛ.ΣΤΑΤ. Απογραφές πληθυσμού 2001 και 2011. Επεξεργασία των συγγραφέων.

Παρουσιάζονται σημαντικές διαφορές στην αναλογία του αστικού πληθυσμού τόσο μεταξύ των περιφερειακών ενότητων όσο και μεταξύ των δυο περιόδων 2001 και 2011. Οι ΠΕ Θεσσαλονίκης και Ημαθίας έχουν τη μεγαλύτερη αναλογία αστικού πληθυσμού (γύρω στο 90% και 75% αντίστοιχα). Οι υπόλοιπες περιφερειακές ενότητες έχουν χαμηλότερη του 50% αναλογία του αστικού πληθυσμού το 2001, αλλά η αναλογία αυτή αυξάνει για ορισμένες σημαντικά το 2011 (η ΠΕ Πιερίας πλησιάζει το 75% το 2011).

Η αναλογία του αστικού πληθυσμού στις περιφερειακές ενότητες καθώς και το είδος των εδαφικών ενότητων που περιέχουν (ΛΑΠ και αστικά κέντρα) αποτελεί ένδειξη του βαθμού της «αστικότητας» κάθε περιφερειακής ενότητας. Ο χαρακτηρισμός της αστικότητας των περιφερειακών ενότητων είναι χρήσιμος επειδή συνθέτει τους διαφορετικούς τύπους των εδαφικών ενότητων, επιτρέποντας έτσι την αναγωγή των αποτελεσμάτων δεικτών και αναλύσεων που στηρίζονται σε στατιστικά δεδομένα διαθέσιμα σε επίπεδο περιφερειακής ενότητας και στις εδαφικές ενότητες των μετακινήσεων κατοικίας-εργασίας. Αναλυτικά, και με βάση τα στοιχεία των χαρτών και του πίνακα 4, ο χαρακτηρισμός του βαθμού αστικότητας των επτά περιφερειακών ενότητων παρουσιάζεται στον **Πίνακα 5**.

Πίνακας 5: Αξιολόγηση του βαθμού αστικότητας. Χαρακτηρισμός της χωρικής οργάνωσης σε ΛΑΠ και αστικά κέντρα των Περιφερειακών Ενότητων (ΠΕ).

Περιφερειακές Ενότητες	% Αστικός πληθυσμός στο σύνολο του πληθυσμού της ΠΕ το 2001	% Αστικός πληθυσμός στο σύνολο του πληθυσμού της ΠΕ το 2011	Παρατηρήσεις
ΠΕ Θεσσαλονίκης	90,7	89,3	πλήρως αστικοποιημένη περιοχή
ΛΑΠ Θεσσαλονίκης	Ισχυρό μητροπολιτικό κέντρο	Ισχυρό μητροπολιτικό κέντρο	έχασε λίγο (-1,4 ποσοστιαίες)

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΠΕ Ημαθίας	72,6	75,7	σημαντικά αστικοποιημένη περιοχή
ΛΑΠ Βέροιας Αστικά Κέντρα Νάουσας και Αλεξάνδρειας	Ισχυρό αστικό σύστημα: ΛΑΠ και δύο αστικά κέντρα	Ισχυρό αστικό σύστημα: ΛΑΠ και δύο αστικά κέντρα	Μικρή αύξηση (+3,1 ποσοστιαίες μονάδες)
ΠΕ Κιλκίς	33,7	53,3	μέτρια αστικοποιημένη περιοχή
ΛΑΠ Κιλκίς	Ασθενής ΛΑΠ	ΛΑΠ μέτριας δυναμικότητας	Ισχυροποιήθηκε (+19,6 ποσοστιαίες μονάδες)
ΠΕ Πέλλας	40,0	42,5	δυο αδύναμα αστικά κέντρα
Αστικά Κέντρα Έδεσσας και Γιαννιτσών	Δύο αδύναμα αστικά κέντρα	Δύο αδύναμα αστικά κέντρα	Μικρή αύξηση (+2,5 ποσοστιαίες μονάδες)
ΠΕ Πιερίας	50,0	74,1	ισχυρές τάσεις αστικοποίησης
ΛΑΠ Κατερίνης	ΛΑΠ μέτριας δυναμικότητας	Ισχυρή ΛΑΠ	Ισχυροποιήθηκε (+24,0 ποσοστιαίες μονάδες)
ΠΕ Σερρών	37,4	54,2	μέτρια αστικοποιημένη περιοχή
ΛΑΠ Σερρών	Ασθενής ΛΑΠ	ΛΑΠ μέτριας δυναμικότητας	Ισχυροποιήθηκε (+16,9 ποσοστιαίες μονάδες)
ΠΕ Χαλκιδικής	0,00	0,00	μη-αστικοποιημένη χωρίς αστικά κέντρα
Αστικές περιοχές της περιφέρειας	69,8	73,9	Μικρή αύξηση (+4,1 ποσοστιαίες μονάδες)
Αστικές περιοχές (εκτός της ΠΕ Θεσσαλονίκης) της περιφέρειας	41,2	51,7	Ισχυροποιήθηκαν (+10,5 ποσοστιαίες μονάδες)

ΠΗΓΗ: ΕΛ.ΣΤΑΤ. Απογραφές πληθυσμού 2001 και 2011. Επεξεργασία των συγγραφέων.

4.3. Διαφοροποιήσεις του ανθρώπινου δυναμικού

Η υπόθεση εργασίας της έρευνας είναι ότι τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού θα διαφοροποιούνται ανάλογα τόσο με τις τρεις μεγάλες κατηγορίες χωρικών ενότητων όσο και με το βαθμό αστικότητας κάθε περιφερειακής ενότητας. Στη συνέχεια

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

παρουσιάζονται δυο χαρακτηριστικά παραδείγματα διαφοροποίησης του ανθρώπινου δυναμικού με βάση, αφενός, την πιλοτική εφαρμογή δεικτών με τα διαθέσιμα στατιστικά δεδομένα και, αφετέρου, την επεξεργασία των ερωτηματολογίων της εμπειρικής έρευνας σε επίπεδο χωρικών και περιφερειακών ενότητων.

4.3.1. Πιλοτική εφαρμογή δεικτών

Η πιλοτική εφαρμογή επιλεγμένων δεικτών επιτρέπει την εξέταση του ρόλου της συνιστώσας της αγοράς εργασίας στη χωρική ανάπτυξη και τη χωρική διαφοροποίηση στο επίπεδο των επτά περιφερειακών ενότητων (NUTS3) της περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας (NUTS2). Ο υπολογισμός των δεικτών για το 2001 και 2010 επιτρέπει τον έλεγχο της καταλληλότητας των δεικτών και των υποθέσεων στη διάρκεια μιας μακράς περιόδου και τη διατύπωση νέων υποθέσεων και ερμηνειών για τον ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη. Τα στοιχεία προέρχονται από τη βάση δεδομένων του προγράμματος που περιλαμβάνει κυρίως στοιχεία της EUROSTAT και της ΕΛΣΤΑΤ και συμπληρωματικές πηγές και επεξεργασίες όπου χρειάστηκε. Οι δείκτες ορίζονται ως εξής:

Δείκτης ανάπτυξης/ευημερίας ΑΕΠ(ΜΑΔ). Το κατά κεφαλή Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) των περιφερειακών ενότητων δεν θα πρέπει να θεωρείται αυτόματα ένδειξη του επιπέδου ευημερίας καθώς εξαρτάται από παράγοντες όπως η παραμένουσα αξία στην περιοχή ή η κατανομή του στις διάφορες κοινωνικές ομάδες. Μια σχετική διόρθωση εισάγεται με τον δείκτη Μονάδων Αγοραστικής Δύναμης (ΜΑΔ) ο οποίος χρησιμοποιείται για την κατάταξη των περιφερειακών ενότητων.

Δείκτης επίδοσης αγοράς εργασίας ΕΑΕ. Δείκτης επίδοσης αγοράς εργασίας ΕΑΕ. Η κατάταξη των περιφερειακών ενότητων στον **Πίνακα 6** προκύπτει από τη σύνθεση δυο βασικών δεικτών της αγοράς εργασίας: (α) ο πρώτος δείκτης αναφέρεται στη συμμετοχή του μη ενεργού πληθυσμού στο συνολικό πληθυσμό με τις χαμηλότερες τιμές του δείκτη να θεωρούνται ως ένδειξη ψηλότερου επιπέδου ανάπτυξης και εκσυγχρονισμού ενός τοπικού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος. (β) ο δεύτερος δείκτης αναφέρεται στο ποσοστό ανεργίας, δηλαδή τη συμμετοχή των ανέργων στο συνολικό εργατικό δυναμικό, με τις χαμηλότερες τιμές του δείκτη να θεωρούνται ως ένδειξη ψηλότερου επιπέδου ανταγωνιστικότητας ενός τοπικού παραγωγικού συστήματος. Ο σύνθετος δείκτης επίδοσης αγοράς εργασίας υπολογίζεται ως ο μέσος όρος του αθροίσματος των δυο δεικτών μετά από αναγωγή των μεταβλητών σε τιμές μεταξύ 0 και 1 με βάση τη μέθοδο min-max. Σύμφωνα με αυτή τη μέθοδο από κάθε τιμή της μεταβλητής αφαιρείται η ελάχιστη τιμή και το αποτέλεσμα διαιρείται με τη διαφορά της ελάχιστης από τη μέγιστη τιμή. (UNDP, 2010).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Πίνακας 6: Κατάταξη περιφερειακών ενότητων και συσχέτιση δεικτών επίδοσης αγοράς εργασίας και ανάπτυξης/ευημερίας

Δείκτης Ανάπτυξης	Δείκτης Επίδοσης Αγοράς Εργασίας	Δείκτης Ανάπτυξης	Δείκτης Επίδοσης Αγοράς Εργασίας
2001		2010	
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΠΕΛΛΗΣ
ΗΜΑΘΙΑΣ	ΠΕΛΛΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ
ΚΙΛΚΙΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ
ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΠΕΛΛΗΣ	ΣΕΡΡΩΝ
ΠΙΕΡΙΑΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΠΕΛΛΗΣ	ΣΕΡΡΩΝ	ΚΙΛΚΙΣ	ΚΙΛΚΙΣ
ΣΕΡΡΩΝ	ΚΙΛΚΙΣ	ΣΕΡΡΩΝ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Η ενότητα Θεσσαλονίκης διατηρεί ψηλές επιδόσεις τόσο στην αγορά εργασίας όσο και την ανάπτυξη, η ενότητα Χαλκιδικής διατηρείται στις μεσαίες και η ενότητα Σερρών στις χαμηλές επιδόσεις.

Διαφορετική συμπεριφορά έχουν οι υπόλοιπες τέσσερις ενότητες. Οι ενότητες Ημαθίας και Κιλκίς παρά την ψηλή επίδοση στην ανάπτυξη έχουν πολύ χαμηλή επίδοση στην αγορά εργασίας ενώ το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει στις ενότητες Πέλλας και Πιερίας.

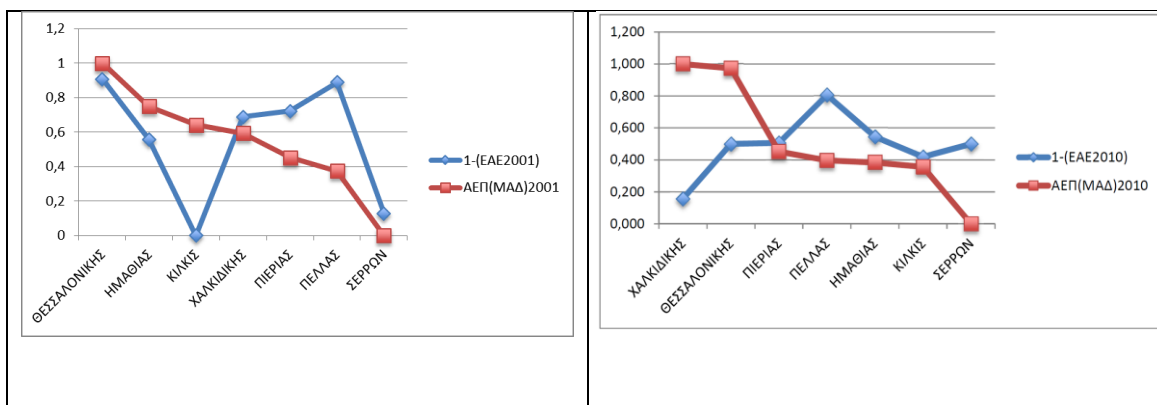
Η κατάταξη των περιφερειακών ενότητων με βάση τους δύο δείκτες παρουσιάζεται στο **Διάγραμμα 1**.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Διάγραμμα 1: Επίδοση αγοράς εργασίας ΕΑΕ και επίπεδο ανάπτυξης ΑΕΠ(ΜΑΔ), 2001 και 2010

Οι καλύτερες επιδόσεις αγοράς εργασίας, δηλαδή οι χαμηλότερες τιμές του δείκτη Imp , απεικονίζονται ως ψηλότερες τιμές του δείκτη ΕΑΕ, ώστε να αντιστοιχούν με τις καλύτερες επιδόσεις του δείκτη ΑΕΠ(ΜΑΔ).

ΠΗΓΗ: Thoidou, Kafkalas and Kakderi 2014

Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 1, οι περιφερειακές ενότητες το 2001 χαρακτηρίζονται από το γεγονός ότι οι επιδόσεις τους ως προς τους δείκτες Αγοράς Εργασίας και Ανάπτυξης είναι υψηλές για την ενότητα Θεσσαλονίκης, μεσαίες για την ενότητα Χαλκιδικής και χαμηλές για την ενότητα Σερρών. Οι υπόλοιπες τέσσερις ενότητες της περιφέρειας παρουσιάζουν διαφορετική συμπεριφορά. Συγκεκριμένα οι ενότητες Ημαθίας και Κιλκίς έχουν υψηλή επίδοση στην ανάπτυξη αλλά πολύ χαμηλή επίδοση στην αγορά εργασίας, ενώ το ακριβώς αντίθετο συμβαίνει με τις ενότητες Πέλλας και Πιερίας.

Οι αντίστοιχες επιδόσεις για το 2010 δείχνουν μια διαφοροποιημένη εικόνα. Με εξαίρεση τις ενότητες Κιλκίς και Πιερίας που έχουν παρόμοιες επιδόσεις στους δυο δείκτες, οι υπόλοιπες περιφερειακές ενότητες παρουσιάζουν σημαντικές αποκλίσεις των δυο δεικτών που φαίνεται πώς κινούνται αντίστροφα. Η πλέον έντονη απόκλιση εμφανίζεται στην ενότητα Χαλκιδικής η οποία έχει την καλύτερη επίδοση ως προς τον δείκτη Ανάπτυξης και τη χειρότερη ως προς την Αγορά Εργασίας.

Οι κατατάξεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα χαρακτηριστικά και οι επιδόσεις των αγορών εργασίας με βάση τον σύνθετο δείκτη επίδοσης δεν συμβαδίζουν με τον δείκτη ανάπτυξης. Οι αποκλίσεις είναι πολλές και μη συστηματικές, γεγονός που υπογραμμίζει την ανεπάρκεια των μεμονωμένων συμβατικών ή συνήθων δεικτών να απεικονίσουν την αναπτυξιακή δυναμική των περιφερειών.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

4.3.2. Αξιοποίηση της εμπειρικής έρευνας

Η ανάλυση που παρουσιάζεται στη συνέχεια στηρίζεται στα ερωτηματολόγια που έγιναν στην περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας. Συνολικά έγιναν 526 ερωτηματολόγια με τυχαίο τρόπο συλλογής μέσω τηλεφωνικής. Ο αριθμός τους είναι επαρκής για να εξαχθούν συμπεράσματα για τις χωρικές και περιφερειακές ενότητες. Συγκεκριμένα, έγιναν 244 ερωτηματολόγια στη ΛΑΠ Θεσσαλονίκης, 173 στις υπόλοιπες ΛΑΠ και αστικά κέντρα και 109 στις λοιπές περιοχές, με αναλογία απαντήσεων σε σχέση με τον πληθυσμό του 2011 από 2,2 έως 4,3 ανά 10.000 κατοίκους. Επαρκής είναι και ο αριθμός των ερωτηματολογίων στις περιφερειακές ενότητες με αριθμό που κυμαίνεται από 25 ερωτηματολόγια (ΠΕ Κιλκίς) σε 55 (ΠΕ Ημαθίας) και 266 (ΠΕ Θεσσαλονίκης) και με αναλογίες σε σχέση με τον πληθυσμό που κυμαίνονται μεταξύ 2,2 και 4,3 ερωτηματολόγια ανά 10.000 κατοίκους.

1) Κατάσταση απασχόλησης του ανθρώπινου δυναμικού

Τα αποτελέσματα της έρευνας των ερωτηματολογίων δείχνουν, όπως φαίνεται στον **πίνακα 7**, ότι το 44,9% των ερωτώμενων είναι εργαζόμενοι, το 12,3% άνεργοι που αναζητούν εργασία και το 42,7% δεν εργάζονται για διάφορους λόγους (είναι μαθητές/σπουδαστές, συνταξιούχοι ή νοικοκυρές).

Πίνακας 7: Κατάσταση απασχόλησης του ανθρώπινου δυναμικού

Τόπος Κατοικίας	Κατάσταση Απασχόλησης						ΣΥΝΟΛΟ
	Εργαζόμενοι	%	Άνεργοι	%	Μη ενεργοί	%	
Χωρικές ενότητες							
ΛΑΠ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	119	48,8	27	11,1	98	40,2	244
Λοιπές ΛΑΠ και Αστικά Κέντρα	71	41,0	20	11,6	82	47,4	173
Λοιπές Περιοχές	46	42,2	18	16,5	45	41,3	109
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	236	44,9	65	12,4	225	42,8	526
Περιφερειακές ενότητες							
Θεσσαλονίκης	127	47,7	31	11,7	108	40,6	266
Ημαθίας	25	45,5	7	12,7	23	41,8	55
Κιλκίς	7	28,0	2	8,0	16	64,0	25
Πέλλας	27	51,9	5	9,6	20	38,5	52
Πιερίας	15	34,1	6	13,6	23	52,3	44

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Σερρών	19	39,6	6	12,5	23	47,9	48
Χαλκιδικής	16	44,4	8	22,2	12	33,3	36
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	236	44,9	65	12,3	225	42,7	526

ΠΗΓΗ: Επεξεργασία ερωτηματολογίων

Συγκριτικά με το σύνολο της περιφέρειας, η ΛΑΠ Θεσσαλονίκης έχει το υψηλότερο ποσοστό εργαζομένων και τα χαμηλότερα ποσοστά ανεργίας και μη ενεργού πληθυσμού. Τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας έχουν οι μη αστικές περιοχές και τα υψηλότερα ποσοστά μη ενεργού πληθυσμού οι λοιπές αστικές περιοχές. Σε επίπεδο περιφερειακών ενοτήτων, τα υψηλότερα ποσοστά εργαζομένων παρουσιάζονται στις ΠΕ Πέλλας, Θεσσαλονίκης και Ημαθίας, των ανέργων στις ΠΕ Χαλκιδικής και Πιερίας και του μη ενεργού πληθυσμού στις ΠΕ Κιλκίς, Πιερίας και Σερρών. Τα υψηλά ποσοστά εργαζομένων είναι ίσως ένδειξη μιας πιο δυναμικής συγκριτικά οικονομίας των περιοχών αυτών, ενώ τα υψηλότερα ποσοστά ανεργίας οφείλονται πιθανότητα στον τρόπο λειτουργίας της τουριστικής δραστηριότητας στις κατεχοχόν τουριστικές περιοχές της περιφέρειας, την Πιερία και Χαλκιδική.

2) Ο σχηματισμός των αγορών εργασίας

Ο σχηματισμός των αγορών εργασίας συνδέεται με την ανάλυση που προηγήθηκε και το σχηματισμό των Λειτουργικών Αστικών Περιοχών που αποτελούνται από τη Ζώνη Καθημερινών Μετακινήσεων γύρω από έναν αστικό πυρήνα (αστικό κέντρο ή το Πολεοδομικό Συγκρότημα Θεσσαλονίκης). Τη Ζώνη Καθημερινών Μετακινήσεων εξετάζει ο διερεύνηση της σχέσης κατοικίας-εργασίας που έγινε μέσω των ερωτηματολογίων και αναφέρεται βέβαια μόνον στους εργαζόμενους. Στον **πίνακα 8** παρουσιάζεται η σχέση κατοικίας-εργασίας στις χωρικές και περιφερειακές ενότητες.

Πίνακας 8: Σχέση τόπου κατοικίας-τόπου εργασίας

Τόπος Κατοικίας	Τόπος εργασίας				
	εντός της ίδιας περιοχής	σε άλλη περιοχή της ΠΚΜ	Άλλος*	ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	εντός της ίδιας περιοχής
Χωρικές ενότητες					
ΛΑΠ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	103	6	2	111	92,8
Λοιπές ΛΑΠ και Αστικά Κέντρα	57	3	5	65	87,7
Λοιπές Περιοχές	33	7	2	42	78,6
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	193	16	9	218	88,5

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Περιφερειακές ενότητες					
Θεσσαλονίκης	112	3	3	118	94,9
Ημαθίας	22	1		23	95,7
Κιλκίς	5			5	100,0
Πέλλας	24	1	1	26	92,3
Πιερίας	12		2	14	85,7
Σερρών	17		1	18	94,4
Χαλκιδικής	14			14	100,0
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	206	12	7	218	94,5

* Ο τόπος εργασίας αναφέρεται ως «άλλος» όταν δεν προσδιορίζεται χωρικά (εργασία στις μεταφορές, εκτός νομού, στην επαρχία ή στο εξωτερικό).

Ο πίνακας δείχνει ότι σχεδόν όλες οι μετακινήσεις για εργασία που καταγράφηκαν με τα ερωτηματολόγια γίνονται εντός της ΛΑΠ Θεσσαλονίκης (92,8%) αλλά και στο εσωτερικό των άλλων δύο χωρικών ενότητων, αν και σε μικρότερες αναλογίες. Σε επίπεδο περιφερειακής ενότητας φαίνεται ότι σε όλες το σύνολο σχεδόν των μετακινήσεων γίνεται στο εσωτερικό τους. Μικρές διαφορές εμφανίζονται λόγω των μη προσδιορισμένων μετακινήσεων και μόνον σε ελάχιστες περιπτώσεις μεταξύ των κοντινών ΠΕ.

Ο επόμενος πίνακας 9 δείχνει τον προηγούμενο τόπο εργασίας και στην ερώτηση αυτή απάντησαν όλοι οι ερωτώμενοι, ανεξάρτητα από τη σημερινή τους κατάσταση εργασίας είτε είναι εργαζόμενοι, άνεργοι ή συνταξιούχοι. Έτσι, οι απαντήσεις ως προς τον τόπο της προηγούμενης εργασίας είναι σημαντικά περισσότερες από αυτές για το σημερινό τόπο εργασίας.

Πίνακας 9: Τόπος προηγούμενης εργασίας

	Στην ίδια περιοχή	Σε άλλη χωρική ενότητα	στην Αθήνα	στο Εξωτερικό	Άλλού*	ΣΥΝΟΛΟ	% στην ίδια περιοχή
Χωρικές ενότητες							
ΛΑΠ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	116	5	5	4	4	134	86,6
Λοιπές ΛΑΠ και Αστικά Κέντρα	66	13	2	8	5	94	70,2

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Λοιπές Περιοχές	38	18	3		3	62	61,3
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	220	36	10	12	12	290	75,9
Περιφερειακές ενότητες							
Θεσσαλονίκης	127	5	6	4	4	146	87,0
Ημαθίας	21	5		2		28	75,0
Κιλκίς	12	2				14	85,7
Πέλλας	20	2	1		2	25	80,0
Πιερίας	20	3		4	1	28	71,4
Σερρών	22	2	3	2		29	75,9
Χαλκιδικής	15	4			1	20	75,0
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	237	23	10	12	8	290	81,7

* Αλλού στην Ελλάδα ή/και δεν προσδιορίζεται η χωρική ενότητα εντός της περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας

Στην πλειονότητά τους, οι προηγούμενοι τόποι εργασίας είναι στις ίδιες χωρικές ενότητες με τους σημερινούς τόπους κατοικίας, αν και με χαμηλότερα ποσοστά: στη ΛΑΠ Θεσσαλονίκης κατά 86,6%, στις λοιπές αστικές περιοχές κατά 70,2% και στις μη αστικές περιοχές κατά 61,3%. Η σχέση αυτή επιβεβαιώνει τη σχετική σταθερότητα των Ζωνών Καθημερινών Μετακινήσεων και για την τωρινή και για την προηγούμενη εργασία. Πιο σταθερή από την άποψη αυτή εμφανίζεται η ΛΑΠ Θεσσαλονίκης με μικρή διαφορά (μόνον 6 ποσοστιαίες μονάδες), γεγονός που σημαίνει ότι προηγούμενη και σημερινή εργασία έχουν αναζητηθεί στο εσωτερικό της Π ή αλλιώς ότι δεν υπάρχει σημαντικό ρεύμα μετακίνησης σε αναζήτηση εργασίας εκτός της ΛΑΠ Θεσσαλονίκης. Αντίθετα, οι διαφορές του τόπου προηγούμενης και σημερινής εργασίας είναι αρκετά μεγαλύτερες στις δύο άλλες χωρικές ενότητες, γεγονός που δείχνει ότι εκεί η κινητικότητα εργασίας από άλλες περιοχές είναι λίγο μεγαλύτερη.

Αν επικεντρωθούμε στις περιπτώσεις όπου η προηγούμενη εργασία δεν ήταν στην ίδια περιοχή αλλά αλλού σε άλλη χωρική ενότητα, στην Αθήνα ή στο εξωτερικό έχουμε κάποια ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Παρά το μικρό αριθμό απαντήσεων σε σχέση με το σύνολο, το πολύ ενδιαφέρον δεδομένο του πίνακα είναι ότι η προηγούμενη εργασία στις λοιπές αγροτικού τύπου περιοχές περιέχει ένα σημαντικό ποσοστό που μετακινήθηκε προς αυτές από τις δύο άλλες χωρικές ενότητες, τη ΛΑΠ Θεσσαλονίκης και τις λοιπές ΛΑΠ και αστικά κέντρα. Στην ΛΑΠ Θεσσαλονίκης, ο τόπος προηγούμενης εργασίας ήταν εξίσου σε άλλη χωρική ενότητα της περιφέρειας, στην Αθήνα, στο εξωτερικό αλλά και στην υπόλοιπη Ελλάδα. Στις λοιπές ΛΑΠ και αστικά κέντρα, υπερισχύει ο τόπος εργασίας σε άλλη χωρική

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ενότητα και στο εξωτερικό. Οι παραπάνω παρατηρήσεις επιτρέπουν να διατυπώσουμε την υπόθεση (με το σοβαρό μειονέκτημα του μικρού αριθμού των παρατηρήσεων) ότι η Θεσσαλονίκη έχει προσελκύσει εργαζομένους από διάφορες περιοχές, είναι δηλαδή «πολυσυλλεκτική», και ότι υπάρχει ένα μικρό ρεύμα αφενός από την Αθήνα προς τις λοιπές αγροτικού τύπου περιοχές και αφετέρου από το εξωτερικό προς τις λουπές αστικές περιοχές της περιφέρειας.

Σε επίπεδο περιφερειακών ενοτήτων, ο προηγούμενος τόπος εργασίας είναι στο εσωτερικό της ίδιας περιφερειακής ενότητας, με ποσοστά που κυμαίνονται από 71% έως και 87%. Τα υψηλότερα εμφανίζονται στις ΠΕ Θεσσαλονίκης και Κιλκίς και τα χαμηλότερα στις ΠΕ Πιερίας, Ημαθίας και Χαλκιδικής. Μικροί αριθμοί εργαζομένων σε όλες τις ΠΕ έχουν προηγούμενο τόπο εργασίας στην ΠΕ Θεσσαλονίκης, ενώ μικρούς αριθμούς προηγούμενης εργασίας σε άλλες ΠΕ έχουν οι ΠΕ Θεσσαλονίκης και Ημαθίας. Αρκετές περιπτώσεις προηγούμενης εργασίας «αλλού στην Ελλάδα» εμφανίζονται στην ΠΕ Θεσσαλονίκης αλλά και στις ΠΕ Πιερίας, Σερρών και Πέλλας. Τηρουμένων των αναλογιών (των μικρών αριθμών), μπορούμε να κάνουμε την υπόθεση ότι είναι, όλες αυτές, περιοχές που προσελκύουν εργαζόμενους και από άλλα μέρη της Ελλάδας.

3) Βασικά χαρακτηριστικά του συνολικού πληθυσμού

Χαρακτηριστικά ως προς το φύλο

Η αναλογία ανδρών-γυναικών στο σύνολο των ερωτηματολογίων, ενώ στον πραγματικό πληθυσμό η αναλογία προσεγγίζει το 50% με υπέρσχυση των γυναικών, στο δείγμα που συλλέξαμε η αναλογία είναι περίπου 2 προς 3 (34% προς 66%). Αυτό είναι αποτέλεσμα της τυχαίας επιλογής του δείγματος και της μεθόδου συλλογής του (του συνδυασμού της ώρας και του τόπου – στην κατοικία – που πιθανόν απέκλειε άνδρες εργαζόμενους). Η κατανομή της αναλογίας ανδρών-γυναικών μεταξύ τόσο των χωρικών όσο και των περιφερειακών ενοτήτων δεν εμφανίζει σημαντικές διαφοροποιήσεις.

Χαρακτηριστικά ως προς την ηλικία

Ο **πίνακας 10** δείχνει την κατανομή του συνολικού πληθυσμού σε τρεις μεγάλες ομάδες ηλικιών: έως 39 ετών, 40-64 ετών και άνω των 65 ετών. Στο σύνολο της περιφέρειας το 29,8% του πληθυσμού ανήκει στις ηλικίες έως 39 ετών, το 60,5% στις ηλικίες 40-64 ετών και το 9,7% στις ηλικίες άνω των 65 ετών. Οι διαφορές μεταξύ των χωρικών ενοτήτων δεν είναι μεγάλες (δεν ξεπερνούν τις 2,5 ποσοστιαίες μονάδες). Ελαφρά υψηλότερα ποσοστά συγκριτικά με το μέσο όρο της περιφέρειας συγκεντρώνονται ως εξής: των νέων ηλικιών έως 39 ετών στις λοιπές αγροτικού τύπου περιοχές (32,1%), των μεσαίων ηλικιών 40-65 ετών στις λοιπές ΛΑΠ και αστικά κέντρα της περιφέρειας (61,8%) και των ηλικιωμένων άνω των 65 ετών στη ΛΑΠ Θεσσαλονίκης (11,5%). Είναι ένα φαινόμενο που θα περίμενε κανείς να είναι αντίστροφο, οι νεαρότερες ηλικίες στα αστικά κέντρα και οι μεγαλύτερες στις αγροτικού τύπου περιοχές. Από την άλλη πλευρά, ίσως είναι λογικό οι «συνταξιούχοι» να

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

επιλέγουν κατοικία στη ΛΑΠ Θεσσαλονίκης για διάφορους λόγους (π.χ. άνεση στις εξυπηρετήσεις, καλύτερο σύστημα υγείας).

Πίνακας 10: Κατανομή του συνολικού πληθυσμού κατά ομάδα ηλικιών

	έως 39 ετών	%	40-64 ετών	%	65+ ετών	%	ΣΥΝΟΛ Ο
Χωρικές ενότητες							
ΛΑΠ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	71	29,1	145	59,4	28	11,5	244
Λοιπές ΛΑΠ και Αστικά Κέντρα	51	29,5	107	61,8	15	8,7	173
Λοιπές Περιοχές	35	32,1	66	60,6	8	7,3	109
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	157	29,8	318	60,5	51	9,7	526
Περιφερειακές ενότητες							
Θεσσαλονίκης	74	27,8	164	61,7	28	10,5	266
Ημαθίας	13	23,6	40	72,7	2	3,6	55
Κιλκίς	5	20,0	16	64,0	4	16,0	25
Πέλλας	17	32,7	30	57,7	5	9,6	52
Πιερίας	17	38,6	19	43,2	8	18,2	44
Σερρών	17	35,4	27	56,3	4	8,3	48
Χαλκιδικής	14	38,9	22	61,1		0,0	36
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	157	29,8	318	60,5	51	9,7	526

Μικρές διαφορές παρουσιάζονται και σε επίπεδο περιφερειακών ενοτήτων. Τα υψηλότερα ποσοστά συγκριτικά με το μέσο όρο της περιφέρειας των νέων ηλικιών έως 39 ετών εμφανίζονται στις ΠΕ Χαλκιδικής, Πιερίας, Σερρών και Πέλλας, των μεσαίων ηλικιών έως 39 ετών στις ΠΕ Ημαθίας και Κιλκίς και των ηλικιωμένων άνω των 65 ετών στις ΠΕ Πιερίας και Κιλκίς.

Χαρακτηριστικά ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ο **πίνακας 11** δείχνει το επίπεδο εκπαίδευσης του συνολικού πληθυσμού σε τρεις μεγάλες ομάδες: τους αποφοίτους τριτοβάθμιας, δευτεροβάθμιας και πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Στο σύνολο της περιφέρειας το 44,1% του πληθυσμού είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το 40,7% δευτεροβάθμιας και το 15,2% πρωτοβάθμιας.

Το επίπεδο εκπαίδευσης διαφοροποιείται σημαντικά μεταξύ των χωρικών ενότητων. Η ΛΑΠ Θεσσαλονίκης συγκεντρώνει το υψηλότερο ποσοστό αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (51,6% - πάνω από μισό των ερωτηθέντων 7,5 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από το μέσο όρο της περιφέρειας). Οι απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των χωρικών ενότητων (οι διαφορές τους από το μέσο όρο δεν ξεπερνούν την 1 ποσοστιαία μονάδα). Αντίθετα, οι απόφοιτοι πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης έχουν υψηλά ποσοστά αποφοίτων στις λοιπές αγροτικού τύπου περιοχές (24,8% - 10 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από το μέσο όρο της περιφέρειας) και στις λοιπές ΛΑΠ και αστικά κέντρα (20,2% - 5 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από το μέσο όρο της περιφέρειας).

Πίνακας 11: Κατανομή του συνολικού πληθυσμού κατά επίπεδο εκπαίδευσης

	Τριτοβάθμια	%	Δευτεροβάθμια	%	Πρωτοβάθμια	%	ΣΥΝΟΛΟ
Χωρικές ενότητες							
ΛΑΠ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	126	51,6	100	41,0	18	7,4	244
Λοιπές Αστικές Περιοχές	69	39,9	69	39,9	35	20,2	173
Λοιπές Περιοχές	37	33,9	45	41,3	27	24,8	109
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	232	44,1	214	40,7	80	15,2	526
Περιφερειακές ενότητες							
Θεσσαλονίκης	138	51,9	103	38,7	25	9,4	266
Ημαθίας	22	40,0	22	40,0	11	20,0	55
Κιλκίς	8	32,0	11	44,0	6	24,0	25
Πέλλας	20	38,5	22	42,3	10	19,2	52
Πιερίας	10	22,7	21	47,7	13	29,5	44
Σερρών	22	45,8	17	35,4	9	18,8	48
Χαλκιδικής	12	33,3	18	50,0	6	16,7	36
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	232	44,1	214	40,7	80	15,2	526

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Το επίπεδο εκπαίδευσης μεταξύ των περιφερειακών ενοτήτων έχει ως εξής: Η ΠΕ Θεσσαλονίκης ακολουθεί τα χαρακτηριστικά της ΛΑΠ Θεσσαλονίκης και έχει το υψηλότερο ποσοστό αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (51,9%). Όλες οι υπόλοιπες ΠΕ παρουσιάζουν αυξημένα ποσοστά αποφοίτων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης συγκριτικά με το μέσο όρο της περιφέρειας. Το φαινόμενο αυτό είναι πολύ πιο έντονο στις ΠΕ Πιερίας (29,5% - 14,3 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από το μέσο όρο της περιφέρειας) και Κιλκίς (24% - σχεδόν 9 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από το μέσο όρο της περιφέρειας). Οι διαφορές από το μέσο όρο είναι μικρότερες στις ΠΕ Ημαθίας, Πέλλας και Σερρών και ελάχιστες στην ΠΕ Χαλκιδικής. Τα υψηλότερα ποσοστά αποφοίτων δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης εμφανίζονται στις ΠΕ Χαλκιδικής, Πιερίας και Κιλκίς. Πρόκειται για τις ΠΕ που έχουν και τα χαμηλότερα ποσοστά αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Χαρακτηριστικά ως προς τον τόπο προηγούμενης κατοικίας

Ο πίνακας 12 δείχνει τη γεωγραφική κινητικότητα και καταγράφοντας τον τόπο προηγούμενης κατοικίας με τη διάκριση εάν ήταν στην ίδια περιοχή με τη σημερινή κατοικία, σε άλλη περιοχή στην Κεντρική Μακεδονία, στην Ελλάδα ή το εξωτερικό.¹

Πίνακας 12: Κατανομή του συνολικού πληθυσμού κατά τόπο προηγούμενης κατοικίας

	Ίδια Περιοχή	%	Κεντρική Μακεδονία	%	Ελλάδα	%	Εξωτερικό	%	ΣΥΝΟΛΟ
Χωρικές ενότητες									
ΛΑΠ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	4	2,9	18	13,2	70	51,5	44	32,4	136
Λοιπές Αστικές Περιοχές	3	2,9	29	28,4	40	39,2	30	29,4	102

¹ Στη σχετική ερώτηση του ερωτηματολογίου ερώτηση καταγράφηκαν όλοι οι προηγούμενοι τόποι κατοικίας. Η ταξινόμηση των απαντήσεων έγινε με τις εξής παραδοχές:

- ΙΔΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗ = όταν αναφέρεται μόνον η περιοχή της σημερινής κατοικίας με όποια ταξινόμηση έχει ο πίνακας 1 ή 2 (είτε νομός είτε ΛΑΠ κ.ά.)
- ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ = όταν αναφέρονται μόνον οικισμοί της Κεντρικής Μακεδονίας (ακόμα και αν συμπεριλαμβάνονται οικισμοί της προηγούμενης κατηγορίας ΙΔΙΑ ΠΕΡΙΟΧΗ)
- ΕΛΛΑΔΑ = όταν αναφέρονται μόνον οικισμοί της Ελλάδας (ακόμα και αν συμπεριλαμβάνονται οικισμοί της προηγούμενης κατηγορίας Κ.ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ)
- ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ = όταν αναφέρονται οικισμοί και χώρες του εξωτερικού (ακόμα και αν συμπεριλαμβάνονται οικισμοί της προηγούμενης κατηγορίας ΕΛΛΑΔΑ)

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Λοιπές Περιοχές	-	-	33	45,8	23	31,9	16	22,2	72
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	7	2,3	80	25,8	133	42,9	90	29,0	310
Περιφερειακές ενότητες									
Θεσσαλονίκης	7	4,7	18	12,0	75	50,0	50	33,3	150
Ημαθίας	1	3,0	9	27,3	16	48,5	7	21,2	33
Κιλκίς			10	55,6	4	22,2	4	22,2	18
Πέλλας	1	3,1	11	34,4	10	31,3	10	31,3	32
Πιερίας			7	28,0	10	40,0	8	32,0	25
Σερρών			10	33,3	11	36,7	9	30,0	30
Χαλκιδικής			14	63,6	6	27,3	2	9,1	22
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	9	2,9	79	25,5	132	42,6	90	29,0	310

Στο σύνολο της περιφέρειας, η προηγούμενη κατοικία στο μεγαλύτερο ποσοστό της (42,9%) ήταν κάπου αλλού στην Ελλάδα εκτός της περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας. Επίσης, η προηγούμενη κατοικία σπάνια ήταν στην ίδια περιοχή (2,3%). Οι ελάχιστες περιπτώσεις που συμβαίνει αυτό είναι στις αστικές γενικά περιοχές και δεν εμφανίζεται καμία περίπτωση στις αγροτικού τύπου περιοχές, γεγονός που σημαίνει ότι αν και όταν μετακινηθούν από τις αυτές δεν θα επιλέξουν μια ίδιου τύπου περιοχή αλλά θα κατευθυνθούν σε αστικές περιοχές. Στην ΛΑΠ Θεσσαλονίκης συγκριτικά με την περιφέρεια υψηλά ποσοστά είχαν προηγούμενη κατοικία κάπου αλλού στην Ελλάδα (πάνω από τις μισές περιπτώσεις) και στο εξωτερικό, ενώ πολύ περιορισμένος αριθμός είχε προηγούμενη κατοικία μόνον στην Κεντρική Μακεδονία (12,6 ποσοστιαίες μονάδες κάτω από το μέσο όρο της περιφέρειας). Συγκριτικά, επίσης, στις λοιπές ΛΑΠ και αστικά κέντρα υπερισχύουν ελαφρά τα ποσοστά αυτών που είχαν προηγούμενη κατοικία μόνον στην Κεντρική Μακεδονία, είναι ελαφρά μικρότερα τα ποσοστά αυτών που είχαν προηγούμενη κατοικία κάπου αλλού στην Ελλάδα και είναι κοντά στο μέσο όρο τα αντίστοιχα του εξωτερικού. Τέλος, στις αγροτικού τύπου περιοχές είναι πολύ σημαντικά τα ποσοστά αυτών που είχαν κατοικία κάπου αλλού στην Κεντρική Μακεδονία (20 ποσοστιαίες μονάδες πάνω από το μέσο όρο της περιφέρειας), και είναι χαμηλά τα αντίστοιχα για το εξωτερικό και ιδίως για την Ελλάδα (11 ποσοστιαίες μονάδες κάτω από το μέσο όρο της περιφέρειας).

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να κάνουμε την υπόθεση ότι η ΛΑΠ Θεσσαλονίκης προσελκύει κατοίκους από όλη την Ελλάδα και το εξωτερικό, οι αγροτικού τύπου περιοχές δέχονται κατοίκους κυρίως από άλλες περιοχές της Κεντρικής Μακεδονίας και οι λοιπές

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΛΑΠ και αστικά κέντρα αποτελούν μια ενδιάμεση περίπτωση πιο κοντά στα χαρακτηριστικά των αγροτικού τύπου περιοχών.

Σε επίπεδο Περιφερειακών Ενοτήτων, η ΠΕ Θεσσαλονίκης έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με την ΛΑΠ Θεσσαλονίκης (υψηλά ποσοστά προηγούμενης κατοικίας σε Ελλάδα και εξωτερικό) κυρίως λόγω του ότι η ΛΑΠ καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της ΠΕ. Συγκριτικά όμως με άλλες περιοχές, και παρά το ότι τα ποσοστά είναι γενικά χαμηλά, η ΠΕ Θεσσαλονίκης έχει υψηλά ποσοστά προηγούμενης κατοικίας στην ίδια περιοχή (και συγκριτικά με το εσωτερικό της ΛΑΠ βλ. προηγούμενο πίνακα), γεγονός που σημαίνει ότι η ΛΑΠ προσελκύει κατοίκους και από τις μη αστικές περιοχές της ΠΕ Θεσσαλονίκης.

Χαμηλά ποσοστά προηγούμενης κατοικίας στην ίδια περιοχή έχει η ΠΕ Θεσσαλονίκης, κυρίως λόγω του ότι η αστική περιοχή, η ΛΑΠ Θεσσαλονίκης καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της ΠΕ. Σε αυτό οφείλεται και το ότι η ΠΕ Θεσσαλονίκης έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με την ΛΑΠ (υψηλά ποσοστά προηγούμενης κατοικίας σε Ελλάδα και εξωτερικό).

Πάρα πολύ υψηλά ποσοστά προηγούμενης κατοικίας στην Κεντρική Μακεδονία έχει η ΠΕ Χαλκιδικής, περιοχή που χαρακτηρίζεται ολόκληρη ως μη αστική λόγω του ότι δεν περιέχει αστικές περιοχές (καμία ΔΕ με αστικό κέντρο αν των 10.000 κατοίκων). Είδαμε πριν ότι αυτά τα υψηλά ποσοστά χαρακτηρίζουν τις μη αστικές περιοχές (επιβεβαιώνεται έτσι και ο χαρακτήρας της ΔΕ ως καθαρά μη αστική περιοχή).

Παρόμοια εικόνα παρουσιάζει και η ΠΕ Κιλκίς που έχει εξίσου πολύ υψηλά ποσοστά προηγούμενης κατοικίας στην Κεντρική Μακεδονία και σημαντικά μικρότερα, όπως και η ΠΕ Χαλκιδικής, αλλού στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Παρά την ενίσχυση του μεγέθους της ΛΑΠ Κιλκίς, φαίνεται ότι υπερισχύει το γεγονός ότι η ΠΕ Κιλκίς έχει χαρακτηριστικά μη αστικών περιοχών.

Η ΠΕ Πέλλας πλησιάζει σε αυτό το πρότυπο λόγω του ότι έχει σημαντική απουσία προηγούμενης κατοικίας από αλλού στην Ελλάδα αλλά έχει ελαφρά υψηλότερα ποσοστά προηγούμενης κατοικίας στο εξωτερικό και όχι τόσο υψηλά ποσοστά προηγούμενης κατοικίας στην Κεντρική Μακεδονία όπως οι ΠΕ Χαλκιδικής και Κιλκίς.

Οι ΠΕ Πιερίας και Σερρών βρίσκονται γενικά σε μια ενδιάμεση θέση καθώς δεν διαφοροποιούνται σημαντικά από το μέσο όρο της περιφέρειας.

Τέλος, η ΠΕ Ημαθίας είναι λίγο διαφορετική επειδή παρουσιάζει υψηλά ποσοστά προηγούμενης κατοικίας κάπου αλλού στην Ελλάδα (όσο σχεδόν και η ΠΕ Θεσσαλονίκης αλλά έχει ελαφρά υψηλότερα από το μέσο όρο ποσοστά προηγούμενης κατοικίας στην Κεντρική Μακεδονία) και παρουσιάζει επίσης πολύ χαμηλότερα ποσοστά προηγούμενης κατοικίας στο εξωτερικό.

Τέλος, η ΠΕ Ημαθίας και η ΠΕ Θεσσαλονίκης είναι οι μόνες που προσελκύουν κατοίκους από κάπου αλλού στην Ελλάδα.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

4) Βασικά χαρακτηριστικά των εργαζομένων

Χαρακτηριστικά ως προς το φύλο

Για την άνιση κατανομή των ανδρών-γυναικών στο δείγμα των ερωτηθέντων έγιναν παρατηρήσεις στο προηγούμενο κεφάλαιο για το συνολικό πληθυσμό του δείγματος. Η ίδια ανισότητα παρουσιάζεται και στους εργαζόμενους, αν και ο αριθμός των εργαζομένων ανδρών είναι ελαφρά υψηλότερος από των εργαζομένων γυναικών σε σύγκριση με τον συνολικό πληθυσμό (η αναλογία εργαζομένων ανδρών-γυναικών είναι 37,7%-62,3% έναντι 34,2%-65,8% στο συνολικό πληθυσμό). Συμβαίνει όμως και ένα πολύ ενδιαφέρον φαινόμενο ως προς το πώς διαφοροποιείται η αναλογία αυτή ανάλογα με τη χωρική ενότητα. Στη ΛΑΠ Θεσσαλονίκης είναι συγκριτικά πολύ υψηλότερη η αναλογία εργαζομένων γυναικών από ότι στο σύνολο, ενώ στις λοιπές ΛΑΠ και αστικά κέντρα, όπως ακόμα περισσότερο στις λοιπές αγροτικού τύπου περιοχές της περιφέρειας, είναι συγκριτικά υψηλότερη η αναλογία εργαζομένων ανδρών. Αυτή είναι μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση που χαρακτηρίζει ένα μητροπολιτικό κέντρο, όπως η ΛΑΠ Θεσσαλονίκης. Όσο μικρότερα τα αστικά κέντρα και οι λοιποί οικισμοί τόσο μικρότερη και η αναλογία εργαζομένων γυναικών στο δείγμα (ένδειξη αγροτικού χαρακτήρα?). Σε επίπεδο περιφερειακών ενότητων, η εικόνα που σχηματίσαμε για τη ΛΑΠ Θεσσαλονίκης επαναλαμβάνεται με μικρές διαφορές στην ΠΕ Θεσσαλονίκης, ενώ όλες οι υπόλοιπες ΠΕ ακολουθούν το πρότυπο των λοιπών αγροτικού τύπου περιοχών της περιφέρειας με λίγες εξαιρέσεις: την ΠΕ Κιλκίς όπου το ποσοστό των εργαζομένων γυναικών είναι πολύ χαμηλό και τις ΠΕ Σερρών και Χαλκιδικής όπου το ποσοστό των εργαζομένων γυναικών είναι ελαφρά ψηλότερο από το μέσο όρο.

Χαρακτηριστικά ως προς την ηλικία

Πίνακας 13: Κατανομή των εργαζομένων κατά ομάδες ηλικιών

	έως 39 ετών	%	40-64 ετών	%	65+ ετών	%	ΣΥΝΟΛ Ο
Χωρικές ενότητες							
ΛΑΠ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	35	29,4	81	68,1	3	2,5	119
Λοιπές Αστικές Περιοχές	24	33,8	47	66,2			71
Λοιπές Περιοχές	13	28,3	31	67,4	2	4,3	46
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	72	30,5	159	67,4	5	2,1	236
Περιφερειακές ενότητες							

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Θεσσαλονίκης	36	28,0	88	69,3	3	2,4	127
Ημαθίας	7	28,3	18	72,0			25
Κιλκίς	3	42,9	4	57,1			7
Πέλλας	6	22,2	20	74,1	1	3,7	27
Πιερίας	6	40,0	8	53,3	1	6,7	15
Σερρών	6	31,6	13	68,4			19
Χαλκιδικής	8	50,0	8	50,0			16
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	72	30,5	159	67,4	5	2,1	236

Το μεγαλύτερο ποσοστό εργαζομένων στο σύνολο της περιφέρειας ανήκει στις ηλικίες 40-64 ετών (67,4%). Οι διαφορές στις διάφορες χωρικές ενότητες είναι μικρές. Στη ΛΑΠ Θεσσαλονίκης υπερσχύουν ελαφρά σε σχέση με το μέσο όρο οι ηλικίες 40-64 ετών (68,1%) και στις λοιπές ΛΑΠ και αστικά κέντρα οι νεαρότερες ηλικίες έως 39 ετών (33,8%). Ελάχιστοι εργαζόμενοι έχουν ηλικία άνω των 65 ετών στη ΛΑΠ Θεσσαλονίκης και τις λοιπές περιοχές.

Σε επίπεδο περιφερειακών ενοτήτων οι αριθμοί των εργαζομένων του δείγματος πέφτουν και στην ΠΕ Κιλκίς είναι μόλις 7 άτομα. Τα συμπεράσματα λοιπόν δεν είναι αξιόπιστα. Η εικόνα στην ΠΕ Θεσσαλονίκης πλησιάζει αυτή της ΛΑΠ Θεσσαλονίκης. Ενισχυμένες οι μεγαλύτερες ηλικίες 40-64 ετών είναι στις ΠΕ Πέλλας και Ημαθίας και των νεαρότερων ηλικιών έως 39 ετών στις ΠΕ Χαλκιδικής και Πιερίας.

Χαρακτηριστικά ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης

Πίνακας 14: Κατανομή των εργαζομένων κατά εκπαίδευσης

	Τριτοβάθμια	%	Δευτεροβάθμια	%	Πρωτοβάθμια	%	ΣΥΝΟΛΟ
Χωρικές ενότητες							
ΛΑΠ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	72	60,5	43	36,1	4	3,4	119
Λοιπές Αστικές Περιοχές	36	50,7	23	32,4	12	16,9	71
Λοιπές Περιοχές	17	37,0	19	41,3	10	21,7	46
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	125	53,0	85	36,0	26	11,0	236
Περιφερειακές ενότητες							

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Θεσσαλονίκης	78	61,4	44	34,6	5	3,9	127
Ημαθίας	12	48,0	9	36,0	4	16,0	25
Κιλκίς	3	42,9	3	42,9	1	14,3	7
Πέλλας	11	40,7	11	40,7	5	18,5	27
Πιερίας	3	20,0	7	46,7	5	33,3	15
Σερρών	11	57,9	5	26,3	3	15,8	19
Χαλκιδικής	7	43,8	6	37,5	3	18,8	16
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	125	53,0	85	36,0	26	11,0	236

Το επίπεδο εκπαίδευσης των εργαζομένων παρουσιάζει πολύ πιο έντονες διαφοροποιήσεις από αυτό το συνολικού πληθυσμού. Πάνω από τους μισούς εργαζόμενους (53%) είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, ένα ποσοστό που είναι σημαντικά υψηλότερο από ότι το αντίστοιχο στο συνολικό πληθυσμό (44,1%). Αντίστοιχα είναι μικρότερα τα ποσοστά των αποφοίτων απόφοιτων δευτεροβάθμιας και πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Αυτό αντανακλάται και στις χωρικές ενότητες. Η παρουσία αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης είναι σημαντική ιδίως στις αστικές περιοχές. Το 60,5% των εργαζομένων στη ΛΑΠ Θεσσαλονίκης έχουν πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (51,6% στο συνολικό πληθυσμό της ΛΑΠ) και οι μισοί εργαζόμενοι (50,7%) στις λοιπές ΛΑΠ και τα αστικά κέντρα της περιφέρειας είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης (39,9% στο συνολικό πληθυσμό των λοιπών αστικών περιοχών). Σε μικρότερο βαθμό αυτό συμβαίνει και στις λοιπές περιοχές (εκτός των αστικών) της περιφέρειας, σε αυτές όμως εξακολουθεί να υπάρχει σημαντικό ποσοστό εργαζομένων απόφοιτων δευτεροβάθμιας και πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Σε επίπεδο περιφερειακής ενότητας, η ΠΕ Θεσσαλονίκης έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με τη ΛΑΠ, όπως είδαμε και για το σύνολο του πληθυσμού, με το ποσοστό των εργαζομένων αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης να ανέρχεται στο 61,4%. Υψηλό ποσοστό εργαζομένων αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης έχει και η ΠΕ Σερρών (57,9%), ενώ σε όλες τις υπόλοιπες ΠΕ το ποσοστό αυτό είναι κάτω από το μέσο όρο. Συμμετρικά, με εξαίρεση την ΠΕ Θεσσαλονίκης, όλες οι ΠΕ έχουν σε σχέση με το μέσο όρο υψηλά ποσοστά εργαζομένων αποφοίτων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που κοντά ή πάνω από το μέσο όρο (εκτός της ΠΕ Σερρών).

Χαρακτηριστικά ως προς την προηγούμενη κατοικία

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

	Ίδια Περιοχή	%	Κεντρική Μακεδονία	%	Ελλάδα	%	Εξωτερικό	%	ΣΥΝΟΛΟ
Χωρικές ενότητες									
ΛΑΠ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	40	90,9	1	2,3	2	4,5	1	2,3	44
Λοιπές Αστικές Περιοχές	22	91,7			1	4,2	1	4,2	24
Λοιπές Περιοχές	15	83,3			3	16,7			18
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	77	89,5	1	1,2	6	7,0	2	2,3	86
Περιφερειακές ενότητες									
Θεσσαλονίκης	42	91,3	1	2,2	2	4,3	1	2,2	46
Ημαθίας	5	55,6	4	44,4					9
Κιλκίς			1						1
Πέλλας	4	44,4	2	22,2	3	33,3			9
Πιερίας	5	71,4	1	14,3			1	14,3	7
Σερρών	6	75,0	1	12,5	1	12,5			8
Χαλκιδικής	4	66,7	2	33,3					6
ΣΥΝΟΛΟ απαντήσεων	66	76,7	12	14,0	6	7,0	2	2,3	86

Η προηγούμενη κατοικία των εργαζομένων είναι κατά κανόνα σχεδόν στην ίδια ΠΕ και ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις όπου η προηγούμενη κατοικία ήταν κάπου αλλού (στην Ελλάδα κυρίως εκτός της περιφέρειας). Η διαφοροποίηση μεταξύ των χωρικών ενότητων είναι μικρή. Η μεγαλύτερη κινητικότητα που καταγράφεται στις λοιπές εκτός των αστικών περιοχές της περιφέρειας (το χαμηλότερο ποσοστό 83,3%) ίσως επηρεάζεται από τους μικρούς αριθμούς απαντήσεων στην ερώτηση αυτή (μόνον 86 άτομα απάντησαν την ερώτηση αυτήν).

5. Συμπεράσματα για τη σχέση χωρικής οργάνωσης και ανθρώπινου δυναμικού

Οι περιοχές κατοικίας των ατόμων που είναι διαθέσιμα να προσφέρουν την εργασία τους και οι περιοχές εγκατάστασης των επιχειρήσεων που αναζητούν τα κατάλληλα άτομα για την κάλυψη συγκεκριμένων θέσεων εργασίας, οριοθετούν πρακτικά τον χώρο καθημερινής

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

μετακίνησης που αποτελεί δυνητικά αυτό που ονομάζεται τοπική αγορά εργασίας. Διαπιστώνεται εμπειρικά ότι τα άτομα και οι επιχειρήσεις μετασχηματίζουν συνεχώς τη συμπεριφορά τους καθώς αντιδρούν σε ένα ευρύ πλέγμα ενδογενών και εξωγενών παραγόντων. Η τοπική αγορά εργασίας την κάθε χρονική στιγμή είναι το δυναμικό αποτέλεσμα της σύνθεσης των διαφορετικών διαδικασιών που προσδιορίζουν τα χαρακτηριστικά των ατόμων και των επιχειρήσεων στις συγκεκριμένες περιοχές.

Στο δυναμικό αυτό πλαίσιο η γεωγραφική γειτνίαση αποτελεί κρίσιμο παράγοντα χωρίς όμως να συνεπάγεται αυτομάτως γενικευμένη πρόσβαση σε μια ενιαία τοπική αγορά θέσεων εργασίας και διαθέσιμου ανθρώπινου δυναμικού. Αντίθετα, η αγορά εργασίας είναι εσωτερικά διαφοροποιημένη και χαρακτηρίζεται από έντονες ασυνέχειες που οφείλονται σε επιμέρους χαρακτηριστικά τόσο του ανθρώπινου δυναμικού όσο και του παραγωγικού συστήματος και των επιχειρήσεων. Από την άποψη αυτή είναι σημαντική η αναφορά στις τοπικές αγορές εργασίας με βάση την χωρική και χρονική εμβέλεια της 'μετακίνησης για εργασία' που παρέχει τη δυνατότητα προσαρμογής των στατιστικών δεδομένων τα οποία συνήθως αναφέρονται σε σταθερές εδαφικές ενότητες (πχ. διοικητικά όρια) για μεγάλες χρονικές περιόδους (πχ. διαδοχικές δεκαετίες). Τον σκοπό αυτό εξυπηρετεί ικανοποιητικά ο επαναπροσδιορισμός των εδαφικών ενοτήτων αναφοράς με βάση τις χωρικές τυπολογίες που κατασκευάζονται σε σχέση με τις μετακινήσεις κατοικίας-εργασίας.

Στο πλαίσιο αυτής της θεωρητικής προσέγγισης τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού αναδεικνύονται ως κεντρικό στοιχείο των μετασχηματισμών της τοπικής ανάπτυξης. Δεδομένου ότι οι λειτουργικές αστικές περιοχές (ΛΑΠ) σηματοδοτούν ουσιαστικά τις τάσεις που επικρατούν στις τοπικές αγορές εργασίας, μπορούν να γίνουν κάποιες πρώτες υποθέσεις για τη μεταβολή της γεωγραφίας του ανθρώπινου δυναμικού στην περίπτωση της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας. Για παράδειγμα, η διεύρυνση των ορίων των μικρότερων ΛΑΠ μεταξύ 2001 και 2011 μπορεί να ερμηνευτεί ως αποσυγκέντρωση του ανθρώπινου δυναμικού από το αστικό κέντρο προς τις προαστιακές περιοχές ή ακόμη ως συγκέντρωση του ανθρώπινου δυναμικού από τις υπόλοιπες αγροτικές περιοχές στις προαστιακές περιοχές. Μια άλλη ερμηνεία που θα μπορούσε να δοθεί είναι η αλλαγή του τύπου εργασίας του ανθρώπινου δυναμικού που ζει στις προαστιακές περιοχές (δηλαδή εργασία στα αστικά κέντρα) που ενδεχομένως συνεπάγεται και μεταβολή του κλάδου απασχόλησης. Αντίθετα, η παρατηρούμενη συρρίκνωση των ορίων της ΛΑΠ Θεσσαλονίκης μπορεί να σχετίζεται με την αύξηση της ανεργίας του ανθρώπινου δυναμικού που ζει στις προαστιακές περιοχές, λόγω της απώλειας θέσεων εργασίας στο αστικό κέντρο.

Στη φάση αυτή μπορούν να επιχειρηθούν ορισμένα συμπεράσματα για τις περιφερειακές ενότητες της Κεντρικής Μακεδονίας σε σχέση με τη χωρική τυπολογία που υιοθετεί η έρευνα.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Περιφερειακή Ενότητα Θεσσαλονίκης: Είναι η πλέον σημαντική και πλήρως αστικοποιημένη ενότητα της περιφέρειας. Η Λειτουργική Αστική περιοχή (ΛΑΠ) καλύπτει περίπου το 90% του πληθυσμού της ενότητας και πάνω από το μισό πληθυσμό της περιφέρειας. Το 2001 είχε τις καλύτερες επιδόσεις ως προς την αγορά εργασίας και την ανάπτυξη. Ωστόσο, το 2010, πιθανότατα λόγω σταδιακής αποβιομηχάνισης και αναδιάρθρωσης που είχε ξεκινήσει ήδη πριν από την κρίση, καταγράφεται μια πτώση στην επίδοση της αγοράς εργασίας.

Περιφερειακή Ενότητα Ημαθίας: Είναι ισχυρά αστικοποιημένη με Λειτουργική Αστική περιοχή δυο πυρήνων και ένα αστικό κέντρο που καλύπτουν σχεδόν τα 2/3 του πληθυσμού της ενότητας. Η ισχυρή και ισόρροπη αυτή δομή εξηγεί τις ψηλές τιμές και τις τάσεις βελτίωσης στην αγορά εργασίας παρά τον σχετικό περιορισμό της ανάπτυξης.

Περιφερειακή Ενότητα Κιλκίς: Έχει αδύναμη ΛΑΠ που το 2011 καλύπτει το 53,3% του πληθυσμού της ενότητας. Το 2010 καταγράφει χαμηλές τιμές σε όλους τους δείκτες ενώ σε σχέση με το 2001 υπάρχει βελτίωση της αγοράς εργασίας και πτώση της ανάπτυξης.

Περιφερειακή Ενότητα Πέλλας: Έχει δύο αδύναμα αστικά κέντρα που καλύπτουν μόλις το 42% του πληθυσμού της. Καταγράφει ωστόσο ψηλές επιδόσεις αγοράς εργασίας και ενδιάμεσες τιμές στην ανάπτυξη τόσο το 2001 όσο και το 2010.

Περιφερειακή Ενότητα Πιερίας: Διαθέτει μια δυναμική ΛΑΠ που από το 54% του πληθυσμού της το 2001 ισχυροποιείται στους 74,1% το 2011. Η δυναμική αυτή συνδέεται με ικανοποιητικές τιμές ως προς την αγορά εργασίας το 2001 και το 2010 και τάσεις βελτίωσης ως προς την ανάπτυξη.

Περιφερειακή Ενότητα Σερρών: Διαθέτει μια σχετικά αδύναμη ΛΑΠ που το 2011 καλύπτει το 54,2% του πληθυσμού. Έχει τη χαμηλότερη ανάπτυξη και στις δυο περιόδους, 2001 και 2010, και τη χειρότερη επίδοση αγοράς εργασίας το 2001 που βελτιώνεται ελαφρά το 2010.

Περιφερειακή Ενότητα Χαλκιδικής: Είναι κατά βάση αγροτική χωρίς σημαντικό αστικό κέντρο πάνω από 10000 κατοίκους. Το 2001 έχει ενδιάμεση θέση ως προς την αγορά εργασίας ενώ το 2010 έχει τη μεγαλύτερη ανάπτυξη και την ασθενέστερη αγορά εργασίας στην περιφέρεια.

Οι κατατάξεις αυτές οδηγούν σε σημαντικές διαπιστώσεις για τη σημασία των χαρακτηριστικών του ανθρώπινου δυναμικού όπως αποτυπώνονται στην επίδοση της αγοράς εργασίας σε σχέση με τη χωρική ανάπτυξη. Οι εξαιρέσεις υπογραμμίζουν την ανεπάρκεια των μεμονωμένων συμβατικών ή συνήθων δεικτών να απεικονίσουν την αναπτυξιακή δυναμική των περιφερειών σε σχέση με τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού. Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού στις διαφορετικές χωρικές ενότητες μπορούν να εξηγήσουν τυχόν συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ των δεικτών αγοράς εργασίας, ευημερίας και ανάπτυξης και να

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

οδηγήσουν σε συμπληρωματικές υποθέσεις για την καλύτερη κατανόηση των τάσεων τοπικής ανάπτυξης.

ΜΕΡΟΣ Β: Ο ρόλος του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη: θεωρητικές και εφαρμοσμένες προσεγγίσεις

1. Εισαγωγή

Το παρόν μέρος της έρευνας διερευνά τη διαφοροποίηση του επιπέδου ανάπτυξης μεταξύ των περιοχών με βάση τον ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού. Το ενδιαφέρον ξεκινά από την υπόθεση ότι το επίπεδο ευημερίας και ανάπτυξης δεν αποτυπώνεται κατ' ανάγκη από τον συμβατικό και καθιερωμένο δείκτη μέτρησής του που είναι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Προκειμένου να διερευνηθεί η υπόθεση αυτή εξετάζονται οι διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται μεταξύ των επιμέρους περιοχών μιας περιφέρειας σε συνάρτηση με τον ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού. Ειδικότερα εξετάζεται η συμβολή του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη μέσω δύο αντιπροσωπευτικών συνιστωσών αυτής, της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας. Με τον τρόπο αυτό αναδεικνύεται η σημασία που έχουν ορισμένα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού μιας περιοχής τα οποία σχετίζονται με την ικανότητά του για μάθηση ή την ικανότητα για προσαρμογή και αντιμετώπιση κινδύνων. Έτσι το ανθρώπινο δυναμικό μπορεί να αποτελέσει κριτήριο για την αποτίμηση της ευημερίας των περιοχών με δείκτες που προχωρούν πέρα από τον συμβατικό δείκτη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ.

Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της διερεύνησης αυτής, η οποία ακολουθεί τρία διαδοχικά 'βήματα':

Πρώτον, εστιάζει στη σημασία που έχουν για την ανάπτυξη των περιοχών οι συνιστώσες της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας, όπως αυτές εκφράζονται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού. Επιχειρείται έτσι να εμπλουτιστεί με τις δύο αυτές συνιστώσες η αντίληψη για το ανθρώπινο δυναμικό ως παράγοντα της χωρικής ανάπτυξης και να τεθούν οι βάσεις για τη σύγκριση των 'επιδόσεων' των περιοχών με βάση την καινοτομία και την ανθεκτικότητα, με το επίπεδο ανάπτυξης όπως αυτό εκφράζεται από το κατά κεφαλήν ΑΕΠ.

Δεύτερον, εξετάζει πιθανούς τρόπους μέτρησης των δυο συνιστωσών μέσα από κατάλληλους δείκτες λαμβάνοντας υπόψη παράλληλα τη διαθεσιμότητα των στατιστικών δεδομένων που είναι απαραίτητα για τον υπολογισμό των δεικτών σε διαφορετικά χωρικά επίπεδα.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Τρίτον, εφαρμόζει τους παραπάνω δείκτες σε επιμέρους περιοχές και συγκρίνει τα αποτελέσματα που προκύπτουν με συνθετικό τρόπο ως προς τον δείκτη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ.

Με βάση την ανάλυση αυτών των τιμών των δεικτών προκύπτουν διαφοροποιήσεις των 'επιδόσεων' των περιοχών ως προς τις συνιστώσες της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας σε σχέση με τις 'επιδόσεις' τους ως προς τον συμβατικό δείκτη του επιπέδου ανάπτυξης.

Η διάρθρωση που ακολουθείται είναι η εξής: Η επόμενη ενότητα αναφέρεται συνοπτικά σε σύγχρονες προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης και σε δύο συνιστώσες της στις οποίες το ανθρώπινο δυναμικό έχει κεντρικό ρόλο, την καινοτομία και την ανθεκτικότητα. Στην τρίτη ενότητα παρουσιάζεται η μεθοδολογία για την εμπειρική διερεύνηση του θέματος και επιλέγονται οι δείκτες. Ειδικότερα γίνεται ανασκόπηση επιλεγμένων μελετών και εμπειρικών εφαρμογών που ενσωματώνουν τις συνιστώσες της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας, και επίσης παρουσιάζονται τα τεχνικά δελτία των επιλεγμένων δεικτών. Βασισμένη στις θεωρητικές και εφαρμοσμένες προσεγγίσεις που διερευνήθηκαν αλλά και στα διαθέσιμα στοιχεία, η τέταρτη ενότητα παρουσιάζει μια εμπειρική εφαρμογή για τη μέτρηση των επιδόσεων επιμέρους χωρικών ενότητων με επιλεγμένους δείκτες, χρησιμοποιώντας ως μελέτη περίπτωσης τις επτά περιφερειακές ενότητες της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας. Τέλος, στα συμπεράσματα συνοψίζονται ορισμένες διαπιστώσεις για τον ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη καθώς και ορισμένες παρατηρήσεις που συσχετίζουν τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού ως προς τις συνιστώσες της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας με τον συμβατικό δείκτη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ ειδικά για τις ΠΕ της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1. Χωρική ανάπτυξη και ανθρώπινο δυναμικό

2.1.1. Σύγχρονες προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης

Στο πλαίσιο των θεωρητικών προσεγγίσεων για τη χωρική ανάπτυξη οι οποίες εμφανίστηκαν κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990 αναδείχθηκε ένας διακριτός ρόλος για το ανθρώπινο δυναμικό των περιοχών στην αναπτυξιακή διαδικασία, μέσω της έμφασης που δόθηκε στον ρόλο της γνώσης για την παραγωγή και αξιοποίηση της τεχνολογίας και της καινοτομίας (Lundvall & Johnson, 1994). Οι προσεγγίσεις αυτές, που περιγράφηκαν ως 'αναδυόμενες τάσεις', τόνισαν τη σημασία του τοπικού και του περιφερειακού επιπέδου για την ανάπτυξη, με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των περιοχών. Κοινό στοιχείο τους, πέρα από τις μεταξύ τους διαφοροποιήσεις, είναι η σημασία που έχει για τη χωρική ανάπτυξη η «ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις περιοχές και η αλληλεπίδραση των τοπικών δομών με τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης» (Καυκαλάς, 2004, σ. 30).

Οι 'αναδυόμενες τάσεις' επικεντρώθηκαν σε ορισμένα χαρακτηριστικά και λειτουργίες των περιοχών, όπως δικτύωση, ευελιξία, καινοτομία, κοινωνικό κεφάλαιο. Αν η έμφαση για τις

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

σύγχρονες προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης δοθεί στους παράγοντες που επιδρούν στη μεταβολή της παραγωγικής διαδικασίας, διακρίνονται δύο κύριες μεταξύ των τάσεων αυτών: (α) περιβάλλον καινοτομίας και τεχνολογικής αλλαγής και (β) κοινωνικό κεφάλαιο και μαθησιακές περιφέρειες. Σε αυτό το πλαίσιο αναδεικνύεται ως καθοριστικό στοιχείο της χωρικής ανάπτυξης η δυνατότητα «βελτίωσης της ικανότητας για καινοτομία» (Καυκαλάς, 2004, σσ. 32-34). Με αυτήν την ικανότητα συνδέονται οι μη υλικοί παράγοντες που επιδρούν στη χωρική ανάπτυξη, μεταξύ των οποίων το ανθρώπινο κεφάλαιο, καθώς αυτό ενσωματώνει τη ρητή και άρρητη γνώση που θεωρούνται απαραίτητη προϋπόθεση για τον σκοπό αυτό.

Πιο πρόσφατες θεωρήσεις διευρύνουν το ενδιαφέρον (που προηγουμένως επικεντρώνονταν σχεδόν αποκλειστικά στις επιχειρήσεις) προς τη δημιουργική και προσαρμοστική (ατομική ή/και συλλογική) ικανότητα δρώντων (π.χ. κάτοικοι, τοπικοί φορείς, κοινότητες, οργανισμοί κ.ά.) (Chesbrough, 2003) που αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία των χωρικών οικοσυστημάτων καινοτομίας, καθώς επίσης και στους νέους τρόπους αλληλεπίδρασης αυτών μέσω της χρήσης Τεχνολογιών Πληροφορικής και Επικοινωνιών (ΤΠΕ) (Κομπνίνος, 2011, 2014).

Στην ικανότητα παραγωγής και αξιοποίησης της καινοτομίας βασίζεται σε μεγάλο βαθμό η χωρική ανταγωνιστικότητα η οποία συνοψίζει την αντίληψη ότι οι περιοχές (πόλεις, περιφέρειες, τόποι) έχουν σημαντικό ρόλο στην παροχή ανταγωνιστικών εργαλείων στις ατομικές επιχειρήσεις και στη συσσώρευση γνώσης. Η χωρική ανταγωνιστικότητα θεωρείται ως μια ιδιότητα που χαρακτηρίζει τις περιοχές ως σύνολο, πέρα από τα μεμονωμένα άτομα/επιχειρήσεις και λειτουργεί στα πλαίσια ενός συστήματος το οποίο εμπλέκει πολλούς θεσμούς, φορείς και παράγοντες (Φουτάκης, 2004, σσ. 59-61).

Συγκεκριμένες ικανότητες και χαρακτηριστικά του ανθρώπινου κεφαλαίου, καταρχήν το επίπεδο εκπαίδευσης, θεωρούνται σημαντικά για την προσέλκυση ή/και ανάπτυξη δραστηριοτήτων έντασης γνώσης. Το ερώτημα που συνδέει τις θεωρητικές προσεγγίσεις με τις πολιτικές που εφαρμόζουν οργανισμοί και κράτη, αφορά τον τρόπο με τον οποίο δημιουργείται το ανθρώπινο κεφάλαιο, και σε αυτόν περιλαμβάνονται (α) εκπαίδευση, κατάρτιση, κατάρτιση μέσω της εργασίας (on the job training) και γενικότερη διαδικασία κοινωνικοποίησης (β) μετακίνηση εργαζομένων (Storper & Scott 2009, σ. 148). Αντίστοιχα ασκούνται πολιτικές για καλλιέργεια ικανοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού (μέσω εκπαίδευσης, κατάρτισης, κλπ.), (β) προσέλκυση (ομάδων) ατόμων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά).

Είναι αξιοσημείωτο ότι η πορεία αυτή έχει αποτυπωθεί στις επιλογές της πολιτικής συνοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά το 1990. Ενώ αρχικά οι παράγοντες ανταγωνιστικότητας προσδιορίζονται αποκλειστικά με βάση την επίδρασή τους στην προσέλκυση μεμονωμένων επιχειρήσεων στις περιφέρειες, σταδιακά η ανταγωνιστικότητα εννοείται ως χαρακτηριστικό όχι απλά των μεμονωμένων επιχειρήσεων αλλά της περιφέρειας συνολικά,

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

όπως υποδηλώνει η υιοθέτηση του όρου 'περιφερειακή ανταγωνιστικότητα'. Πέρα από την ύπαρξη ανταγωνιστικών και μη ανταγωνιστικών επιχειρήσεων σε κάθε περιφέρεια, υπάρχουν ορισμένα κοινά στοιχεία στις περιφέρειες τα οποία επηρεάζουν την ανταγωνιστικότητα όλων των επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες εκεί. Έτσι, για τη βελτίωση της ανταγωνιστικής θέσης των περιφερειών στο ευρωπαϊκό και στο παγκόσμιο περιβάλλον οι παρεμβάσεις της περιφερειακής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης επικεντρώνονται στους παράγοντες εκείνους που θεωρείται ότι διαμορφώνουν την περιφερειακή ανταγωνιστικότητα, με υποχώρηση του ρόλου των υποδομών, ανάδειξη του ρόλου της εκπαίδευσης και κατάρτισης, των δικτύων συνεργασίας επιχειρήσεων και παραγόντων θεσμικού χαρακτήρα. Πρόκειται για μια προσαρμογή της πολιτικής στον γενικότερο προσανατολισμό της θεωρίας (περιφέρειες της μάθησης/καινοτόμες περιφέρειες) (Θωΐδου, 2005).

2.1.2. Ανθρώπινο κεφάλαιο, εδαφικό κεφάλαιο και εδαφική ελκυστικότητα

Η θεώρηση του ανθρώπινου κεφαλαίου με επίκεντρο τον χώρο, δηλαδή με αναφορά σε συγκεκριμένες περιοχές (πόλεις, περιφέρειες, τόποι), είναι κομβική στο πλαίσιο της ευρύτερης έννοιας του 'εδαφικού κεφαλαίου' και του τρόπου με τον οποίο αυτή συνοψίζει τους πόρους (assets) κάθε περιοχής. Οι Camagni (2008) και Camagni & Capello (2012) εντάσσουν τον ανθρώπινο κεφάλαιο στη συνολική προσέγγιση της χωρικής ανταγωνιστικότητας με βάση το εδαφικό κεφάλαιο. Ο Camagni (2008, σσ. 29-30) διαπιστώνει ότι εμφανίζεται «ένα επιλεκτικό πρότυπο περιφερειακής μεγέθυνσης», γεγονός που δημιουργεί την ανάγκη της ερμηνείας των διαφορετικών στοιχείων των πόλεων και των περιφερειών που σε γενικές γραμμές συγκροτούν το λεγόμενο εδαφικό τους κεφάλαιο. Θεωρεί πως στις σύγχρονες συνθήκες οι περιφέρειες «πρέπει να ενδιαφερθούν από μόνες τους για την ανταγωνιστικότητα των παραγωγικών συστημάτων τους διότι δεν υπάρχει κανένας αυτόματος μηχανισμός προσαρμογής για να εξισορροπήσει την έλλειψη (ή τον ανεπαρκή ρυθμό ανάπτυξης) της παραγωγικότητας». Οι πιθανές στρατηγικές ανάπτυξης πρέπει να βασιστούν στο εδαφικό κεφάλαιο που το αποτελούν «οι τοπικοί πόροι και δυνατότητες και η πλήρης και σοφή αξιοποίησή τους» (ό.π.).

Υποστηρίζει ότι η τοπική ανταγωνιστικότητα δεν μπορεί να βασιστεί στους παραδοσιακούς παράγοντες όπως είναι το κεφάλαιο και η εργασία, οι τοπικοί πόροι και οι υποδομές, αλλά, αξιοποιώντας τις προσεγγίσεις που εξειδίκευσαν τη θεωρία της ενδογενούς ανάπτυξης, σε μη υλικούς παράγοντες που μπορεί να χαρακτηριστούν ως 'πόροι γνώσης' (knowledge assets): «Το εδαφικό κεφάλαιο εμφανίζεται ως μια νέα και περιεκτική έννοια που δίνει τη δυνατότητα να ληφθεί υπόψη η ποικιλία των 'εδαφικών πόρων' που έχουν τόσο άυλη όσο και υλική μορφή και δημόσιο ή ιδιωτικό ή μικτό χαρακτήρα. [...]. Ο οικονομικός ρόλος του εδαφικού κεφαλαίου είναι να αυξήσει την αποτελεσματικότητα και παραγωγικότητα των τοπικών δραστηριοτήτων». Τελικά, το ανθρώπινο κεφάλαιο αποτελεί έναν μεταξύ πολλών

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

‘εδαφικών πόρων’ (territorial assets) και θεωρείται ότι έχει θεμελιώδη ρόλο για τις περιοχές «ώστε να μπορούν να ανταγωνιστούν στο παγκόσμιο πεδίο μέσω τόσο της ενδυνάμωσης των τοπικών δραστηριοτήτων όσο και της προσέλκυσης άλλων από το εξωτερικό περιβάλλον» (Camagni, 2008, σ. 41, σ. 39).

Συνεχίζοντας στη λογική της εδαφικής ανταγωνιστικότητας και του εδαφικού κεφαλαίου, η έρευνα του ESPON με τίτλο ATTREG ‘The Attractiveness of European regions and cities for residents and visitors’ (Atkinson et al., 2010) επικεντρώνεται στη λεγόμενη εδαφική ελκυστικότητα η οποία σε σημαντικό βαθμό εμπλέκει το εδαφικό κεφάλαιο και, στο πλαίσιο αυτού, το ανθρώπινο κεφάλαιο, διερευνώντας έτσι μια σημαντική πλευρά της σχέσης εδαφικού κεφαλαίου με τη χωρική ανάπτυξη. Η εδαφική ελκυστικότητα γενικά αναφέρεται στην ικανότητα των περιοχών να προσελκύουν νέους κατοίκους και επισκέπτες καθώς και το ελεύθερα κινούμενο στον χώρο κεφάλαιο σε συνδυασμό ενδεχομένως με την ικανότητα να διατηρήσουν και να αξιοποιήσουν αυτούς τους πόρους (ό.π., σ. 1).

Με τη λογική της εδαφικής ελκυστικότητας εξετάζονται ροές ανθρώπων (μετανάστες ή επισκέπτες) μεταξύ περιοχών, οι αλλαγές που προκαλούνται στις περιοχές από αυτές τις ροές καθώς και οι παράγοντες που καθιστούν τις περιοχές ελκυστικές σε πιθανούς επισκέπτες και κατοίκους (δεν εξετάζεται η ελκυστικότητα των περιοχών προς οικονομικές δραστηριότητες και οικονομικά κεφάλαια, αν και γενικά η εδαφική ελκυστικότητα έχει και αυτήν τη διάσταση). Η διαδικασία θεωρείται ότι πραγματοποιείται μέσω της αλληλεπίδρασης τριών συνιστωσών: (α) ένα ‘κοινό’ (audiences) το οποίο μπορεί να προσελκυστεί, για το οποίο υπάρχει ένα σύνολο προσδοκιών, (β) ένα σύνολο πόρων (assets) οι οποίοι εν δυνάμει προσδιορίζουν την ελκυστικότητα και συγκροτούν το εδαφικό κεφάλαιο (γ) ένα σύνολο διαδικασιών για την κινητοποίηση της ελκυστικότητας (Atkinson et al., 2010, σ. 2).

Μεταξύ των παραπάνω, το ανθρώπινο κεφάλαιο θεωρείται ένα από έξι συστατικά του εδαφικού κεφαλαίου και επομένως λειτουργεί ως παράγοντας ελκυστικότητας. Θεωρείται ότι «αντικατοπτρίζει τα χαρακτηριστικά του εργατικού δυναμικού και της αγοράς εργασίας [...]. Μπορεί να μετρηθεί με δείκτες όπως τα προσόντα των εργαζομένων και η διαφοροποίηση του εργατικού δυναμικού, η μακροχρόνια ανεργία, η γήρανση του πληθυσμού, το επίπεδο εκπαίδευσης κλπ.». Από την άλλη πλευρά, οι δυνητικοί κάτοικοι των οποίων η προσέλκυση επιδιώκεται (εκτός από τους τουρίστες) θεωρείται ότι περιλαμβάνουν: (α) εργαζόμενους υψηλής εξειδίκευσης που αποτελούν τη λεγόμενη δημιουργική τάξη, για τους οποίους η ποιότητα ζωής των περιοχών έχει ιδιαίτερη σημασία κατά την επιλογή του τόπου εγκατάστασης, και (β) εργαζόμενους με τη γενικότερη έννοια που είναι κυρίως μη ειδικευμένοι και η κινητικότητά τους ακολουθεί τις από νεοκλασικές θεωρήσεις της διάρθρωσης των αγορών εργασίας και των αμοιβών (Atkinson et al., 2010, σ. 3, σ. 5).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Όπως αναφέρεται και στις δύο παραπάνω προσεγγίσεις, η εδαφική διάσταση της αναπτυξιακής διαδικασίας σχηματοποιήθηκε και η σημασία της για την περιφερειακή πολιτική τονίσθηκε μέσω της έκδοσης του OECD (2001) 'Territorial Outlook' στην οποία υποστηρίζεται ότι η αυξανόμενη σημασία του εδαφικού κεφαλαίου συνδέεται με τις αλλαγές που συνέβησαν στα παραγωγικά συστήματα κατά τις τρεις δεκαετίες που είχαν προηγηθεί.

«Τώρα έχει αναγνωριστεί ότι κάθε περιοχή έχει ένα ιδιαίτερο κεφάλαιο – το 'εδαφικό της κεφάλαιο' που διαφέρει από εκείνο άλλων περιοχών και προσδιορίζεται από πολλούς παράγοντες που έχουν τονιστεί διαδοχικά από διάφορες θεωρίες. Αυτοί οι παράγοντες μπορεί να περιλαμβάνουν τη γεωγραφική θέση της περιοχής, το μέγεθος, το κατά πόσο είναι 'προικισμένη' με παραγωγικό δυναμικό, το κλίμα, τις παραδόσεις, τους φυσικούς πόρους, την ποιότητα ζωής ή τις οικονομίες κλίμακας που δημιουργούνται από τις πόλεις της, αλλά και τα 'εκκολαπτήρια επιχειρήσεων', τις βιομηχανικές περιοχές και άλλα δίκτυα επιχειρήσεων που μειώνουν τα κόστη συναλλαγών. Άλλοι παράγοντες μπορεί να είναι οι 'μη εμπορεύσιμες αλληλεξαρτήσεις' [...]. Εν τέλει, [...] υπάρχει ένας μη υλικός παράγοντας, 'κάτι στον αέρα' που ονομάζεται 'το περιβάλλον' και το οποίο είναι το αποτέλεσμα ενός συνδυασμού θεσμών, κανόνων, πρακτικών, παραγωγών, ερευνητών και πολιτικών που καθιστά εφικτή συγκεκριμένη δημιουργικότητα και καινοτομία» (OECD, 2001, σ. 15).

Ειδικά το ανθρώπινο κεφάλαιο εξαρχής θεωρείται ως 'νέος συντελεστής παραγωγής' όπως είναι η πληροφορία, η γνώση, η τοπική κουλτούρα και η 'βιομηχανική' ατμόσφαιρα (OECD, 2001, σ. 147).

Η έμφαση στην εδαφική διάσταση της αναπτυξιακής διαδικασίας έχει αποτυπωθεί στις επιλογές οργανισμών και κρατών, κατά κύριο λόγο στην πολιτική συνοχής της Ευρωπαϊκής Ένωσης μετά το 2000. Ιδιαίτερα μετά το 2007, με βάση την εδαφική διάσταση της συνοχής, η πολιτική αυτή δεν απευθύνεται μόνο στις λιγότερο αναπτυγμένες αλλά στο σύνολο των περιφερειών της ΕΕ, γεγονός που έχει πολλαπλές συνέπειες στις επιλογές της πολιτικής και την αποτελεσματικότητά της. Η προσέγγιση που θέτει στο επίκεντρο τις περιοχές και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους στη σύγχρονη μορφή της καθιερώθηκε κατά τη δεκαετία του 2000 στην ΕΕ μέσω πολλών κειμένων πολιτικής και επίσημων πολιτικών, κυρίως μέσω της ενσωμάτωσης της εδαφικής διάστασης στην οικονομική και κοινωνική διάσταση της συνοχής στο πλαίσιο της Συνθήκης της Λισαβόνας, το 2009. Οι λεγόμενες τοπο-κεντρικές πολιτικές που προτάθηκαν στο πλαίσιο της νέας πολιτικής συνοχής μετά το 2013 στην ΕΕ αποτελούν μια ακόμα έκφραση αυτής της οπτικής.

Η παραπάνω προσέγγιση συνδέεται και με την καθιέρωση διαφορετικής ορολογίας με την έννοια της εδαφικής επικράτειας (territory) αντί του καθιερωμένου όρου space. Σύμφωνα

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

με τον Camagni (2008, σ. 31) ο όρος territory είναι καλύτερος από τον όρο space ο οποίος είναι 'αφηρημένος'.

Γενικότερα, μπορεί να υποστηριχτεί ότι η έμφαση στην εδαφική διάσταση της χωρικής ανάπτυξης διαφοροποιεί την καθιερωμένη μέχρι τη δεκαετία του 2000 πολιτική περιφερειακής ανάπτυξης της οποίας η χωρική διάσταση βασίσθηκε στη λογική της αντιμετώπισης των διαπεριφερειακών ανισοτήτων μέσω ενιαίας περιφερειακής πολιτικής. Αφετηρία αποτελεί η παραδοχή ότι «η έννοια του εδαφικού κεφαλαίου είναι ιδιαίτερη για κάθε περιοχή» και επομένως η αντιμετώπιση των ανισοτήτων πρέπει να γίνει για λόγους όχι μόνο κοινωνικής και οικονομικής ισότητας αλλά και αποδοτικότητας, με τη λογική ότι έτσι υποστηρίζεται η ανάπτυξη κερδοφόρων δραστηριοτήτων παντού όπου υπάρχουν αξιοποιήσιμες δυνατότητες για προώθηση της περιφερειακής ανταγωνιστικότητας. Με αυτό το σκεπτικό και τη γενικότερη θεώρηση για τα χαρακτηριστικά των παλαιότερων περιφερειακών πολιτικών, υποστηρίζεται ότι πλέον «οι περιφερειακές πολιτικές δεν απευθύνονται στις περισσότερο μειονεκτικές περιοχές μόνο, αλλά σε όλες τις περιφέρειες, τόσο τις πλούσιες όσο και τις φτωχές» (OECD 2001, σ. 16, σ. 24).

Από την άλλη πλευρά, η κριτική προς την έννοια territory συνδυάζεται με την κριτική προς τις προσεγγίσεις του εδαφικού κεφαλαίου και του κοινωνικού κεφαλαίου. Διαφαίνεται μέσω της αυξανόμενης χρήσης αυτής της έννοιας μια, όχι ρητά διατυπωμένη, διαφοροποίηση προς τον όρο space που συνδέεται με την κριτική προς τις προτάσεις πολιτικής που βασίζονται σε αρκετές από τις παραπάνω σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις της χωρικής ανάπτυξης. Συγκεκριμένα, με την έμφαση στον όρο territory είναι πιθανό να μην καθίστανται σαφείς οι κλίμακες του χώρου και οι μεταξύ τους σχέσεις, να υπονοείται πως κάθε περιοχή έχει ένα εδαφικό κεφάλαιο διαφορετικό από τις άλλες περιοχές και αντιμετωπίζεται ως σχετικά απομονωμένη, ανεξάρτητα από τις σχέσεις και εξαρτήσεις της. Ο Hadjimichalis (2006, σσ. 698-699) αναφέρει ότι το πρόβλημα «βρίσκεται μεταξύ συσχέτισης και αιτιότητας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάποιες κοινότητες και περιφέρειες [...] είναι πιο δυναμικές από άλλες. Αλλά το να εξηγείται αυτό το γεγονός ως αιτία της συγκεκριμένης τοπικής χωρικής κοινωνικής και πολιτιστικής δομής του κοινωνικού κεφαλαίου, της αμοιβαιότητας και της εμπιστοσύνης σε αυτές τις συγκεκριμένες περιοχές, υποβαθμίζει άλλους, ίσως πιο σημαντικούς παράγοντες [...]» όπως ο διεθνής καταμερισμός της εργασίας και οι δια- και ενδο- περιφερειακές σχέσεις.

Η εξειδίκευση προσεγγίσεων όπως αυτές που παρουσιάστηκαν πιο πάνω έχουν τονίσει ορισμένους παράγοντες ελκυστικότητας για την προσέλκυση ανθρώπινου κεφαλαίου υποβαθμίζοντας κάποιους άλλους. Οι Storper & Scott (2009, σ. 147) σχολιάζουν την άποψη ότι οι αστικές εξυπηρετήσεις (amenities) είναι κυρίως αυτές που επιδρούν «στα πρότυπα μετανάστευσης των ατόμων που είναι προικισμένα με υψηλό επίπεδο ανθρώπινου κεφαλαίου» και με επίκεντρο την ανάπτυξη των αστικών κέντρων θέτουν το ερώτημα: «Do jobs follow people or do people follow jobs?».

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Όπως αναφέρουν, οι υποθέσεις της θεωρητικής προσέγγισης την οποία σχολιάζουν είναι πως το ανθρώπινο κεφάλαιο υψηλού επιπέδου είναι καθοριστικό για την αστική ανάπτυξη και ότι, παράλληλα με την 'κατά τόπους' 'δημιουργία' του, προσελκύεται στις αστικές περιοχές. Ειδικότερα (ό.π., σσ. 147-148): «[...] τα χωρικά πρότυπα του ανθρώπινου κεφαλαίου μπορούν να εκτιμηθούν σε όρους της προτίμησης εκ μέρους των εργαζομένων.[...], η αναζήτηση προτίμησης επικεντρώνεται στα ποιοτικά χαρακτηριστικά των περιοχών, κυρίως στις αστικές εξυπηρετήσεις (amenities) που προσφέρουν [...], οι εργαζόμενοι επιλεκτικά μεταναστεύουν σε πόλεις που είναι εξοπλισμένες με τέτοιες εξυπηρετήσεις και αυτό στη συνέχεια έχει θετική επίπτωση στην αστική ανάπτυξη».

Εντοπίζονται τρεις παράγοντες προσέλκυσης ανθρώπινου κεφαλαίου υψηλού επιπέδου (Storper & Scott, 2009, σσ. 150-153):

1. Δημιουργική τάξη: τοπική δημιουργικότητα, υψηλά επίπεδα καινοτομίας και κλάδοι έντασης τεχνολογίας αναπτύσσονται με την προσέλκυση δημιουργικών ατόμων εκεί όπου «η ανεκτικότητα και η διαφορετικότητα βρίσκονται σε αφθονία».
2. Συνδυασμοί αστικών εξυπηρετήσεων και προτιμήσεων των καταναλωτών: «κλίμα, διάφορες διαστάσεις της ποιότητας της ζωής, κόστος στέγασης και ευκαιρίες για ανάπτυξη σχέσεων που μπορούν να ενισχύσουν τις αμοιβές των εργαζομένων».
3. Δυνατότητες αναψυχής: «urban 'attractions' όπως πάρκα, μουσεία, γκαλερί τέχνης, ορχήστρες, επώνυμα κτίρια» - οι πόλεις λειτουργούν ως 'μηχανές διασκέδασης'.

Αντίστοιχα υιοθετούνται πολιτικές που στοχεύουν στην ενίσχυση των αστικών εξυπηρετήσεων (amenities) και σε τέτοιες πολιτικές που αφορούν τη δημιουργία παραγόντων προσέλκυσης του υψηλά εκπαιδευμένου ανθρώπινου δυναμικού αναφέρεται το συγκεκριμένο άρθρο. Οι ίδιοι τονίζουν (Storper & Scott, 2009, σ. 147) πως

«αυτές οι προσεγγίσεις εγείρουν πολλές αναπάντητες ερωτήσεις. Οι θεωρίες που περιγράφουν την αστική ανάπτυξη ως ανταπόκριση στις κινήσεις των ανθρώπων που επιζητούν [να ικανοποιήσουν] τις καταναλωτικές ή lifestyle προτιμήσεις τους μπορούν να αμφισβητηθούν στη βάση των υποθέσεών τους σχετικά με την ανθρώπινη συμπεριφορά, καθώς και τη σιωπή τους σχετικά με τη γεωγραφική δυναμική της παραγωγής και της εργασίας».

Τελικά το ερώτημα είναι τι είναι αυτό που δημιουργεί την ανάπτυξη των πόλεων και περιοχών, δηλαδή το ερώτημα είναι: αν υπάρχει υψηλού επιπέδου ανθρώπινο κεφάλαιο θα υπάρξει και ανάπτυξη; Τελικά υποστηρίζουν ότι η αστική ανάπτυξη θα πρέπει να συσχετιστεί άμεσα με την οικονομική γεωγραφία της παραγωγής. Προκύπτει έτσι ότι οι άνθρωποι έλκονται εκεί όπου υπάρχουν θέσεις εργασίας αντίστοιχες με τα προσόντα τους καθώς και προοπτικές για την εξέλιξή τους (ό.π.).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

2.1.3. Ανθρώπινη ανάπτυξη και σύγχρονοι κίνδυνοι

Στα τέλη της δεκαετίας του 2000 η εμφάνιση της οικονομικής κρίσης, η οποία μάλιστα πλήττει κάποιες περιοχές περισσότερο από άλλες, έχει θέσει ερωτήματα για ορισμένες βεβαιότητες σχετικές με τη χωρική ανάπτυξη, μεταξύ αυτών και για το πρότυπο της περιφερειακής ανταγωνιστικότητας το οποίο έχει επικρατήσει, συχνά χωρίς να λαμβάνεται υπόψη το διαφορετικό εδαφικό πλαίσιο και τα χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής. Τα ερωτήματα τίθενται είτε ως αμφισβήτηση του μοντέλου είτε ως αναζήτηση των ανεπαρειών και αδυναμιών της εφαρμογής του. Η Bristow (2010, σ. 161) αμφισβητεί τον περιοριστικό τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται η περιφερειακή ανταγωνιστικότητα όταν αγνοούνται τα γενικότερα οικολογικά και υλικά όρια και οι δυνατότητες μιας περιφέρειας. Σημειώνει πως η κυρίαρχη συζήτηση για την ανταγωνιστικότητα δεν έχει χωρική αναφορά και συνδέεται με μια παγκόσμια κλίμακα ατζέντα που είναι προσανατολισμένη στη μεγέθυνση και βλαπτική για το περιβάλλον (ό.π.). Αμφισβητήσεις υπήρχαν ήδη ως προς τα περιθώρια καθολικής επιτυχίας του μοντέλου περιφερειακής ανάπτυξης που βασίζεται στη νέα οικονομία της γνώσης για την αντιμετώπιση της άνισης ανάπτυξης (Hudson, 2009a).

Κατά τη δεκαετία του 2000 η περιβαλλοντική κρίση και η κλιματική αλλαγή σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση έχουν αλλάξει τα δεδομένα. Αντίστοιχα διαμορφώνονται ιδέες και προτάσεις για μια νέα θεώρηση των προβλημάτων και έναν διαφορετικό τρόπο αντιμετώπισης και σχεδιασμού της χωρικής ανάπτυξης. Όπως σημειώνει ο Hudson (2009b, σ. 3) η ιδιαιτερότητα της κρίσης που υφίστανται οι περιφέρειες σε όλον τον κόσμο σήμερα, συνίσταται στον «συνδυασμό μιας βαθιάς οικονομικής κρίσης με την απειλή μιας επικείμενης παγκόσμιας οικολογικής κρίσης, κυρίως εξαιτίας της κλιματικής αλλαγής. [...] Αυτό προσφέρει τόσο νέες απειλές όσο ίσως και νέες ευκαιρίες για εκείνους που επιζητούν να δημιουργήσουν νέους και πιο ανθεκτικούς τύπους περιφερειακής οικονομίας και κοινωνίας».

Στις συνθήκες αυτές η έννοια της ανθεκτικότητας έχει εμφανιστεί ως ένα νέο πλαίσιο θεώρησης όχι μόνο των περιβαλλοντικών αλλά και των κοινωνικο-οικονομικών προβλημάτων. Στο πλαίσιο του ΟΗΕ και της αντιμετώπισης της κλιματικής αλλαγής η ανθεκτικότητα ορίζεται ως «η ικανότητα ενός κοινωνικού ή οικολογικού συστήματος να απορροφά τις διαταραχές ενώ διατηρεί την ίδια βασική δομή και τρόπους λειτουργίας, η ικανότητα για αυτό-οργάνωση και η ικανότητα να προσαρμόζεται στις πιέσεις και να αλλάζει» (IPCC, 2007).

Παράλληλα, σε παγκόσμιο επίπεδο κερδίζει έδαφος η αναζήτηση νέων προσδιοριστικών παραγόντων της ανθρώπινης ανάπτυξης και συστημάτων μέτρησης του επιπέδου ανάπτυξης τα οποία θέτουν στο επίκεντρο την ανθρώπινη πρόοδο και ευημερία (Bristow, 2011; Hardeman & Dijkstra, 2014). Από τη δεκαετία του 1990 η χρήση του δείκτη Human Development Index (HDI) στο πλαίσιο του ΟΗΕ αποτέλεσε μια γενικευμένη αντιπαράθεση προς τον καθιερωμένο δείκτη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ η οποία διεύρυνε το περιεχόμενο του

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

τελευταίου με νέες παραμέτρους, πέρα από τις καθαρά οικονομικές. Αν και είχε αφετηρία τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες, σταδιακά έχει απήχηση και στις αναπτυγμένες, αναδεικνύοντας την ανάγκη να ληφθούν υπόψη περισσότεροι παράγοντες για τη μέτρηση της ανάπτυξης και ευημερίας των περιοχών.

Έτσι εξελίσσεται μια συζήτηση για τη σημασία της ποικιλίας των παραγόντων που αντιπροσωπεύουν και κατ' επέκταση μπορούν να μετρήσουν το επίπεδο της ανθρώπινης ανάπτυξης. Ειδικότερα η Perrons (2011) αρχικά αμφισβητεί την αξία της συμβατικής προσέγγισης της περιφερειακής ανάπτυξης με βάση τον δείκτη ΑΕΠ κατά κεφαλήν. Στη συνέχεια αναδεικνύει τη σημασία δεικτών που αντιστοιχούν στην προσέγγιση των ανθρώπινων δυνατοτήτων όπως: δείκτης παιδικής θνησιμότητας, ποσοστά εκπαιδευτικής απόδοσης, ποσοστό απασχόλησης, διάμεση τιμή απολαβών, παιδική φτώχεια. Τέλος, υιοθετεί τη μεθοδολογία του Δείκτη Ανθρώπινης Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (HDI, UNDP) και συνδυάζει τις μετρήσεις αυτών των δεικτών προκειμένου να κατασκευάσει δυο νέους δείκτες, τον Δείκτη Περιφερειακής Ανάπτυξης (RDI) και τον Δείκτη Φύλου (GRDI), με βάση τους οποίους εντοπίζει τις διαφορές των επιλεγμένων μεγεθών ανάμεσα στις περιφέρειες τόσο αθροιστικά όσο και ανάλογα με το φύλο. Με τον τρόπο αυτό η Perrons καταλήγει σε μια συνθετική προσέγγιση η οποία αξιοποιεί την έννοια των ανθρώπινων δυνατοτήτων και υπερβαίνει τη χρήση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ προκειμένου να τοποθετήσει σε νέα βάση τα ερωτήματα και τις απαντήσεις σχετικά με το είδος και τον σκοπό της επιθυμητής μορφής περιφερειακής ανάπτυξης πριν από τη διαμόρφωση των κατάλληλων πολιτικών.

Αξιοσημείωτη είναι η εμφάνιση του ενδιαφέροντος για το θέμα αυτό στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η διερεύνηση της δυνατότητας προσδιορισμού ενός νέου δείκτη. Πρόκειται για τον EU Regional Human Development Index (EU-RHDI: Περιφερειακός Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Ο δείκτης αυτός (α) παίρνει υπόψη το πνεύμα του HDI, (β) προσαρμόζει το πνεύμα αυτό στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και (γ) το εντοπίζει σε επίπεδο περιφερειακό, δηλαδή του προσδίδει χωρική διάσταση. Η εννοιολογική σύνθεση του δείκτη βασίζεται σε τρεις προσεγγίσεις: των βασικών αναγκών (basic needs), του οφέλους (utilitarian) και της ελευθερίας (freedom) (Hardeman & Dijkstra, 2014). Ο δείκτης EU-RHDI αν και δεν αποτελεί δείκτη περιφερειακής ανθεκτικότητας, ενσωματώνει πολλά από τα στοιχεία μιας τέτοιας προσέγγισης καθώς διευρύνει τη θεώρηση του επιπέδου ανάπτυξης. Καταρτίζεται με βάση τρεις κατηγορίες δεικτών για τρεις συνιστώσες της ανθρώπινης ανάπτυξης: Υγεία (7 επιμέρους δείκτες), Γνώση (9 επιμέρους δείκτες) και Εισόδημα (6 επιμέρους δείκτες):

- ΥΓΕΙΑ: προσδόκιμο επιβίωσης κατά τη γέννηση, προσδόκιμο υγιούς διαβίωσης, παιδική θνησιμότητα, πρόσβαση σε ιατρική περίθαλψη, ποσοστό θανάτου στην ηλικία των 70 ετών, πιθανότητα θανάτου πριν την ηλικία των 65, πιθανότητα θανάτου πριν την ηλικία των 70.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- ΓΝΩΣΗ: σχολική διαρροή, πληθυσμός 18-24 ετών που δεν εργάζεται και δεν συμμετέχει στην εκπαίδευση, ποσοστό σπουδαστών τριτοβάθμιας στο συνολικό πληθυσμό, ποσοστό πληθυσμού 30-34 ετών με τριτοβάθμια εκπαίδευση, ανθρώπινο δυναμικό στις επιστήμες και την τεχνολογία, ανθρώπινο δυναμικό σε Ε&ΤΑ, ποσοστό πληθυσμού 25-64 ετών με πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ποσοστό πληθυσμού 25-64 ετών με τριτοβάθμια εκπαίδευση.
- ΕΙΣΟΔΗΜΑ: μακροχρόνια ανεργία, πρόσβαση σε Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών, κατά κεφαλήν ΑΕΠ, διαθέσιμο εισόδημα, ποσοστό συμμετοχής ενεργού πληθυσμού.

Τελικά, από πολλές πλευρές επιβεβαιώνεται ότι το ανθρώπινο δυναμικό και μάλιστα με διευρυμένο περιεχόμενο ως ανθρώπινος παράγοντας γενικότερα, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη στη μέτρηση της ανάπτυξης και της ευημερίας των περιοχών και επομένως στην προσπάθεια να εμπλουτισθεί με 'εργαλεία' που προχωρούν πέρα από τον καθιερωμένο δείκτη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Με αυτόν τον στόχο, το ερώτημα είναι ποιες συνιστώσες της σχέσης μεταξύ ανθρώπινου δυναμικού και χωρικής ανάπτυξης είναι αντιπροσωπευτικές και με ποιους δείκτες μπορεί να μετρηθούν. Το άρθρο εξετάζει τη σχέση ανθρώπινου δυναμικού και χωρικής ανάπτυξης με βάση τις συνιστώσες της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας. Η επιλογή αυτή βασίζεται στην παραδοχή ότι η καινοτομία αποτελεί έναν κρίσιμο παράγοντα της χωρικής ανάπτυξης που συνδέεται στενά με τη γνώση και επομένως με το ανθρώπινο δυναμικό, ενώ η ανθεκτικότητα είναι μια ευρύτερη έννοια που εμπλουτίζει με νέα οπτική, κάτω από την επίδραση της οικονομικής και περιβαλλοντικής κρίσης, τον ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού και του ανθρώπινου παράγοντα γενικότερα στη χωρική ανάπτυξη.

2.2. Καινοτομία, γνώση και ανθρώπινο δυναμικό

Αν και η εργασία, ως βασικός συντελεστής παραγωγής, κυριάρχησε στις θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης από πολύ νωρίς, η σημασία του ανθρώπινου κεφαλαίου – με την έννοια των γνώσεων, ειδικεύσεων και ικανοτήτων των εργαζομένων – υπογραμμίστηκε σχεδόν ταυτόχρονα με την εισαγωγή της καινοτομίας ως ενδογενούς μεταβλητής στις νέες θεωρίες οικονομικής μεγέθυνσης. Οι θεωρίες αυτές προσέδωσαν μεγαλύτερο ρεαλισμό στα μέχρι τότε κυρίαρχα μοντέλα, μετατοπίζοντας το ενδιαφέρον από μια οικονομία βασισμένη στους υλικούς ή φυσικούς πόρους προς μια οικονομία βασισμένη στη γνώση (Cortright, 2001). Σταδιακά, η μάθηση, η δημιουργία γνώσης και η καινοτομία μπαίνουν στο επίκεντρο της ανάλυσης καθώς, σύμφωνα με τις παραπάνω θεωρίες, η μακροπρόθεσμη μεγέθυνση εξαρτάται από επενδύσεις στο ανθρώπινο δυναμικό και την καινοτομία, παράγοντες οι οποίοι δημιουργούν θετικές εξωτερικότητες (Lucas, 1988). Η ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου, ωστόσο, δεν πραγματοποιείται μόνο μέσα από την εκπαιδευτική δραστηριότητα αλλά και μέσα από κοινωνικές αλληλεπιδράσεις (κοινωνικές

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

επαφές μεταξύ των ατόμων, κουλτούρα, κανόνες και πεποιθήσεις μιας κοινωνίας) και τη χρήση ΤΠΕ, καθώς δημιουργούν επιπλέον κανάλια για τη μετάδοση της γνώσης (Carillo, 2003; Glaeser et al., 2000). Τα στοιχεία αυτά διευρύνουν το πεδίο ανάλυσης, εμπλουτίζοντάς το με διαφορετικές διαστάσεις του ανθρώπινου δυναμικού και πολλαπλούς τρόπους αλληλεπίδρασης στα πλαίσια της διαδικασίας παραγωγής και αξιοποίησης της καινοτομίας.

Παρόλο που το ανθρώπινο κεφάλαιο αναγνωρίζεται ως θεμελιώδες συστατικό για την ανάπτυξη καινοτομίας, η σχετική βιβλιογραφία είναι αρκετά αποσπασματική, γεγονός που δυσκολεύει τη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης αναλυτικής βάσης θεμελίωσης σχετικά με τη σύνδεση καινοτομίας - ανάπτυξης υπό το πρίσμα του ανθρώπινου δυναμικού. Παρακάτω εντοπίζονται από τη βιβλιογραφία και περιγράφονται πέντε βασικές διαστάσεις της σχέσης καινοτομίας και χωρικής ανάπτυξης (καινοτομία εντός της επιχείρησης, χωρικά εντοπισμένη διάχυση γνώσης, τοπικά και παγκόσμια δίκτυα γνώσης, ανοιχτή καινοτομία, ψηφιακή καινοτομία), οι οποίες υπογραμμίζουν τη σημασία διαφορετικών χαρακτηριστικών του ανθρώπινου δυναμικού. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι οι οπτικές αυτές δεν αναφέρονται κατ' ανάγκη σε διαφορετικές θεωρίες, αν και κατά κάποιο τρόπο αντανακλούν τη σταδιακή εξέλιξη των θεωριών οικονομικής μεγέθυνσης μέχρι και σήμερα.

2.2.1. Η γνώση ως ενδογενές συστατικό μεγέθυνσης

Η πρώτη οπτική αναφέρεται στην ενσωμάτωση της γνώσης και της καινοτομίας ως ενδογενές συστατικό στη διαδικασία οικονομικής μεγέθυνσης (θεωρίες ενδογενούς οικονομικής μεγέθυνσης). Το ανθρώπινο δυναμικό δεν επιδρά μόνο στην παραγωγικότητα της εργασίας αλλά επιπλέον αυξάνει τη συνολική παραγωγικότητα των συντελεστών παραγωγής, καθώς και την τεχνολογική αλλαγή (Nelson, 2005). Αυτό που συμβαίνει είναι ότι οι γνώσεις και οι ιδέες δεν αποτελούν αντικείμενο φθινουσών αποδόσεων, όπως συμβαίνει με τους λοιπούς συντελεστές παραγωγής. Στην πραγματικότητα, μπορούν να συγκεντρωθούν, να μοιραστούν και να επαναχρησιμοποιηθούν χωρίς όριο.

Βασική υπόθεση εδώ είναι ότι οι ικανότητες, δεξιότητες και εμπειρίες, πρωταρχικά στοιχεία για την ανάπτυξη καινοτομίας και την ανταγωνιστικότητα, αποτελούν συστατικά που ενσωματώνονται στους ανθρώπους και, συνεπώς, το ανθρώπινο δυναμικό μιας επιχείρησης, ως φορέας τεχνογνωσίας, δεξιοτήτων και εμπειριών αυξάνει την οικονομική της αξία. Επιπλέον, ενδιαφέρον αποκτά και η έννοια της 'μάθησης', που αναφέρεται στη διαδικασία απόκτησης νέας γνώσης με στόχο τη βελτίωση της απόδοσης, την απόκτηση νέων ικανοτήτων και την ενίσχυση της καινοτομικής δραστηριότητας (Becker, 1964; Coleman, 1988). Η έννοια αυτή ταυτίζεται με την εκπαίδευση στην εργασία και τις επενδύσεις στη μάθηση.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

2.2.2. Θετικές εξωτερικότητες και διάχυση γνώσης

Εκτός από τη σωρευτική και αυτοενισχυόμενη φύση της καινοτομίας, οι θεωρίες ενδογενούς μεγέθυνσης έδωσαν επίσης μεγάλη έμφαση στις θετικές εξωτερικότητες που προκαλούνται από τη γνώση μέσα από την έννοια της διάχυσης γνώσης (knowledge spillovers), ένα θεωρητικό κατασκεύασμα το οποίο συγκέντρωσε το ενδιαφέρον πλήθους ερευνητών και τόνωσε το ενδιαφέρον για τη σχέση της έννοιας της καινοτομίας και του χώρου. Η διάχυση γνώσης αναφέρεται σε 'διανοητικά κέρδη' (Caniels, 2000), ή αλλιώς στη «γνώση που δημιουργείται σε μια επιχείρηση [ή οργανισμό] και μπορεί να χρησιμοποιηθεί από μια άλλη χωρίς αντάλλαγμα ή με αποζημίωση μικρότερη από την [πραγματική] αξία της γνώσης» (Fischer 2006, 174). Η γνώση που δημιουργείται θεωρείται ότι είναι δημόσια, με την έννοια ότι αυξάνει το γενικό επίπεδο γνώσης στην κοινωνία και, συνεπώς, οι προσπάθειες μιας επιχείρησης για έρευνα δεν προκαλούν όφελος μόνο στην ίδια την επιχείρηση αλλά και στο σύνολο της κοινωνίας.

Ο λόγος ύπαρξης της διάχυσης γνώσης είναι η ίδια η φύση της γνώσης που αποτελεί 'μη ανταγωνιστικό' και 'μερικώς μόνο αποκλειόμενο' αγαθό, καθώς δεν απαγορεύεται η χρήση του και από τρίτους που δε συνέβαλαν στην ανάπτυξη της συγκεκριμένης γνώσης (Verspagen, 1997). Παρά τη δημόσια φύση της γνώσης, η διάχυση της γνώσης φαίνεται να επηρεάζεται σημαντικά από τη γεωγραφική εγγύτητα και συνεπώς είναι χωρικά συγκεντρωμένη. Ένας βασικός λόγος γι' αυτό είναι ότι η 'άρρητη γνώση', η οποία – αντίθετα με τη ρητή που μπορεί εύκολα να κωδικοποιηθεί και να μεταφερθεί από απόσταση με σχετικά μικρό κόστος – προϋποθέτει χωρική εγγύτητα, προσωπική αλληλεπίδραση και την ανάπτυξη δεσμών εμπιστοσύνης (Cooke & Morgan, 1998). Με άλλα λόγια, η άρρητη γνώση αφορά μια μορφή γνώσης που βρίσκεται στα άτομα, σε συγκεκριμένες δεξιότητες που αποκτήθηκαν με το πέρασμα του χρόνου και η οποία δεν μπορεί να αρθρωθεί ή να καταγραφεί, γεγονός που κάνει εξαιρετικά δύσκολη τη διάχυσή της σε μεγάλες αποστάσεις (Polanyi, 1967).

Ο ρόλος του ανθρώπινου δυναμικού εδώ, ως δίαυλος της γνώσης αυτής, έγκειται στην κινητικότητα της εργασίας και στις κοινωνικές επαφές, γεγονός που δημιουργεί ανταγωνισμό μεταξύ των περιοχών ως προς την προσέλκυση 'δημιουργικών ανθρώπων' (Florida, 2006). Επιπλέον, ενδιαφέρον συγκεντρώνει η έννοια της 'απορροφητικής ικανότητας' (absorptive capacity), της ικανότητας δηλαδή αναγνώρισης, αφομοίωσης, και αξιοποίησης της γνώσης από το περιβάλλον (Cohen & Levinthal, 1990), η οποία αποτελεί συνάρτηση της προηγούμενης γνώσης που υπάρχει στην επιχείρηση και αναπτύσσεται με τη συγκέντρωση εμπειρίας (βιωματική μάθηση) (Cohen & Levinthal, 1990; Vinding, 2006). Προφανώς, όσο πιο ικανός είναι κανείς τόσο πιο εύκολη είναι η ανταλλαγή και απορρόφηση της νέας τεχνολογίας και άρα, επιχειρήσεις που χωροθετούνται σε περιοχές με υψηλό επίπεδο ανθρώπινου κεφαλαίου έχουν περισσότερες πιθανότητες να επωφεληθούν από τη διάχυση γνώσης. Έτσι λοιπόν, στην περίπτωση αυτή, το ανθρώπινο

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

κεφάλαιο αποτελεί βασική παράμετρο που εξασφαλίζει την ικανότητα αλλά και την ταχύτητα εκμάθησης και υιοθέτησης μιας νέας τεχνολογίας και συνεπώς, αυξάνει τα οφέλη από τη διάχυση της γνώσης.

2.2.3. Δίκτυα γνώσης και καινοτομίας

Το σύνολο των σύγχρονων θεωριών που συνδέουν την οικονομική με την τεχνολογική ανάπτυξη των περιοχών (θεωρίες ενδογενούς οικονομικής μεγέθυνσης, περιφερειακά συστήματα καινοτομίας, θεωρία των clusters, ευφυείς πόλεις και κοινότητες) περιγράφουν την ύπαρξη ενός σύνθετου και συνεχώς μεταλλασσόμενου πλέγματος σχέσεων συνεργασίας μεταξύ διαφορετικών δρώντων και οργανισμών. Τέτοιοι σχηματισμοί εξυπηρετούν τη διάχυση της γνώσης και την ανάπτυξη καινοτομίας, καθώς η δημιουργία νέας γνώσης υποδηλώνει την ύπαρξη μιας έντονης διαδικασίας αλληλεπίδρασης, η οποία χαρακτηρίζεται από μεταφορά ρητής αλλά και άρρητης γνώσης και η οποία απαιτεί τόσο την ανάπτυξη διαπροσωπικών σχέσεων και τη φυσική εγγύτητα όσο και την ύπαρξη συνδέσεων σε μακρινές αποστάσεις μέσω της χρήσης ΤΠΕ (Carpellin, 2003). Η δημιουργία συνεργασιών μέσα από δίκτυα καινοτομίας διευκολύνει τη μάθηση (μάθηση μέσω της διάδρασης) και αυξάνει την ικανότητα αντιμετώπισης της πολύπλοκης φύσης της τεχνολογικής γνώσης. Ταυτόχρονα, μειώνει την αίσθηση αβεβαιότητας που εμπίπτει σε δραστηριότητες καινοτομίας (Camagni, 1993), καθώς επηρεάζει την ανάπτυξη εμπιστοσύνης, την ταχύτητα και το κόστος μετάδοσης της γνώσης και την αλληλεπίδραση, ενισχύοντας όχι μόνο την καινοτομική απόδοση μεμονωμένων επιχειρήσεων αλλά ολόκληρων χωρικών συνόλων (Saxenian, 1991). Τέλος, δίνει την αίσθηση του 'ανήκω' εκφράζοντας μια συνεταιριστική οπτική που οδηγεί στη δημιουργία διαφορετικών θεσμικών σχημάτων εταιρικής (Cooke & Morgan, 1998).

Εννοιολογικά, τα δίκτυα καινοτομίας, τα οποία διαθέτουν ένα ισχυρό γνωσιακό και κοινωνικό χαρακτήρα, διατηρούν τα θεμέλια της εξελικτικής οικονομικής θεωρίας που έχουν να κάνουν με την εξάρτηση από το ιστορικό παρελθόν, τη λειτουργία βάσει αποκτημένων γνωσιακών ικανοτήτων, στα πλαίσια του υφιστάμενου τεχνολογικού καθεστώτος. Καθώς συνιστούν «σχέσεις και αλληλεπιδράσεις» επηρεάζονται επίσης και από πολιτιστικούς παράγοντες, όπως η γλώσσα, το επίπεδο εκπαίδευσης, τοπικές συνήθειες και αντιλήψεις (Freeman, 1991). Στα πλαίσια των δικτύων καινοτομίας η τεχνολογική αλλαγή μοιάζει με μια διαδικασία «επαναληπτικής προσαρμογής» και κοινής εξέλιξης, μέσα από λειτουργίες μάθησης και συσσώρευσης γνώσης (Carpellin, 2003). Η διαμόρφωση δικτύων καινοτομίας αποτελεί, τέλος, μια διαδικασία συμβατή με την έννοια της ανοιχτής καινοτομίας που αναφέρεται παρακάτω (open innovation) (Chesbrough, 2003; Komninos, 2008).

Από πλευράς ανθρώπινου δυναμικού, η διάσταση των δικτύων συμπληρώνει και ολοκληρώνει την έννοια της διάχυσης γνώσης, καθώς διευρύνει το ενδιαφέρον από τις γνωσιακές στις κοινωνικές δεξιότητες. Επιπλέον, η ανάλυση των δικτύων καινοτομίας

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

συνεισέφερε σημαντικά στην ολοκλήρωση της έννοιας της 'εγγύτητας' ως καθοριστικό στοιχείο για την ανάπτυξη της καινοτομίας, διακρίνοντας, πέρα από τη χωρική ή γεωγραφική εγγύτητα και άλλες μορφές εγγύτητας, όπως για παράδειγμα η γνωσιακή ή τεχνολογική εγγύτητα (π.χ. το αν δυο οργανισμοί μοιράζονται την ίδια βάση γνώσης), η κοινωνική εγγύτητα (το είδος των διαμορφωμένων σχέσεων σε ένα κοινωνικό πλαίσιο), η οργανωσιακή εγγύτητα (η ύπαρξη ή μη ενός κοινού ιεραρχικού ελέγχου), η θεσμική εγγύτητα (το αν δυο οργανισμοί λειτουργούν κάτω από τους ίδιους θεσμούς) (Boschma, 2005; Boschma & Frenken, 2010; Capello, 2014).

2.2.4. Ανοιχτή, προερχόμενη από τους χρήστες, συμμετοχική καινοτομία

Στη βιβλιογραφία η θεωρία της καινοτομίας έχει μεταβληθεί αρκετές φορές ξεκινώντας από ένα γραμμικό και σχετικά άκαμπτο μοντέλο ανάπτυξης καινοτομίας προς ένα πιο διαδραστικό, το οποίο ξεφεύγει από τα στενά όρια της επιχείρησης (και των πόρων της) και περιλαμβάνει ένα μεγαλύτερο εύρος δρώντων όπως είναι για παράδειγμα οι χρήστες, προμηθευτές κ.α. Έτσι λοιπόν, ο όρος 'ανοιχτή καινοτομία' έγινε συνώνυμο με οργανωσιακές πρακτικές οι οποίες αναγνωρίζουν τη σημασία και τα πλεονεκτήματα που δημιουργούνται από τη μόχλευση καινοτομιών (που αναπτύσσονται εκτός των ορίων της επιχείρησης (Chesbrough, 2003). Πρόκειται για μια εκδημοκρατισμένη φύση της καινοτομίας, η οποία πλέον προέρχεται από την πλευρά της ζήτησης (von Hippel, 2005).

Καθώς οι χρήστες ενσωματώνονται στη διαδικασία καινοτομίας (Gassmann et al., 2010), το μοντέλο αυτό προϋποθέτει την ύπαρξη δημιουργικών, συνδυαστικών και επιχειρηματικών ικανοτήτων, όχι μόνο εντός των επιχειρήσεων αλλά, σ' ολόκληρη την κοινωνία και, συνεπώς, την ύπαρξη υψηλού επιπέδου εκπαίδευσης, ικανοτήτων, επιχειρηματικής κουλτούρας, συνδέσεων με τη βιομηχανία και ικανοτήτων στη χρήση ΤΠΕ (von Hippel, 2005; De Jong et al., 2008).

2.2.5. Συλλογική και χωρική ευφυΐα

Περισσότερο πρόσφατη βιβλιογραφία αναφέρεται στην ικανότητα καινοτομίας των ατόμων και τη συλλογική ευφυΐα που δημιουργείται μέσα από άτυπες και ανοιχτές μορφές συνεργασίας και τη χρήση νέων τεχνολογιών. Πλατφόρμες συνεργασίας, τεχνολογίες μέσωσ ενημέρωσης και κοινωνικά δίκτυα ενισχύουν την ικανότητα και ταχύτητα μάθησης και διευκολύνουν τον συμμετοχικό σχεδιασμό και την επίλυση προβλημάτων μέσα από διαδικασίες ανοιχτής καινοτομίας. Στην περίπτωση αυτή, η έμφαση (και το αποτέλεσμα) δεν αφορά αποκλειστικά την ανάπτυξη ενός νέου προϊόντος αλλά τον εντοπισμό και την επίλυση ενός προβλήματος που μπορεί να αφορά ολόκληρη την κοινωνία (π.χ. η ανάπτυξη καινοτομιών για την αντιμετώπιση μεγάλων κοινωνικών προκλήσεων όπως η ενέργεια, το περιβάλλον, η ασφάλεια, κ.λπ.) (EC, 2013).

Έτσι λοιπόν, η έννοια των δυνατοτήτων δεν είναι αντιληπτή πλέον ως το άθροισμα των ικανοτήτων και εξειδικεύσεων μεμονωμένων ατόμων ούτε στα πλαίσια σχέσεων που

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

διαμορφώνονται μεταξύ τους, αλλά εντοπίζεται σε επίπεδο συνεργειών που δημιουργούνται από τον συνδυασμό γνώσεων, ειδικεύσεων του συνόλου των ατόμων και τεχνολογιών, με τρόπο που ενισχύει την ικανότητα για δημιουργικότητα, επιτρέπει την οργάνωση των ειδικοτήτων και την κατανομημένη επίλυση προβλημάτων, οργανώνει τη συλλογική ευφυΐα και αυξάνει την ικανότητα καινοτομίας (Schaffers et al., 2011; Komninos, 2014). Με άλλα λόγια, αποτελεί τη βάση της χωρικής ευφυΐας η οποία χτίζεται πάνω στη συλλογική ευφυΐα και το κοινωνικό κεφάλαιο (Komninos, 2008, 2014).

Το ενδιαφέρον των παραπάνω συνιστωσών είναι ότι συνήθως συνδυάζονται με εμπειρικές προσεγγίσεις σε διαφορετική χωρική κλίμακα ανάλυσης. Έτσι, αν και η συζήτηση για την ενδογενή φύση της καινοτομίας εστιάζει στα στενά όρια της επιχείρησης, στη συνέχεια διευρύνεται στο γειτονικό της περιβάλλον και σε ευρύτερα γεωγραφικά όρια, αυξάνοντας το ενδιαφέρον για τη σχέση χώρου-καινοτομίας και δίνοντας έμφαση σε όρους όπως η 'εγγύτητα', η 'γεωγραφία της καινοτομίας', η δημιουργία 'συστάδων επιχειρήσεων' (clustering), ο 'γεωγραφικός εντοπισμός' (localization). Στη συνέχεια, η συζήτηση μεταφέρεται χωρικά από την κλίμακα της περιφέρειας, που χρησιμοποιήθηκε ευρέως στη βιβλιογραφία και συνδυάστηκε με την εφαρμογή και αξιολόγηση πολιτικών καινοτομίας τόσο σε Ευρωπαϊκό όσο και σε εθνικό επίπεδο, στην κλίμακα της πόλης, εξαιτίας της μεγάλης συγκέντρωσης ατόμων και ικανοτήτων αλλά και μέσω επικοινωνίας, υποδομών ΤΠΕ και στρατηγικών τα οποία αλληλεπιδρούν δημιουργώντας οικοσυστήματα καινοτομίας (Komninos, 2008, 2014; Deakin, 2013), δηλαδή αναδυόμενα περιβάλλοντα καινοτομίας ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης των στοιχείων ενός συστήματος.

2.3. Χωρική ανθεκτικότητα και ανθρώπινο δυναμικό

Η έννοια της ανθεκτικότητας, ξεκινώντας από το πεδίο της οικολογίας, όπου εμφανίστηκε στη δεκαετία του 1960, έχει επεκταθεί σε αρκετά επιστημονικά πεδία (ψυχολογία, κοινωνιολογία, οικονομία). Τα τελευταία χρόνια ενσωματώνεται στις θεωρητικές και εφαρμοσμένες προσεγγίσεις για τη χωρική ανάπτυξη και τον χωρικό σχεδιασμό (CJRES, 2010; Davoudi, 2012; Bristow 2010; Thoidou & Foutakis 2012; Καλλιώρας 2011; Φουτάκης, 2012). Η καθιέρωσή της σχετίζεται με το αυξανόμενο ενδιαφέρον για την αντιμετώπιση των κινδύνων και τη διαχείριση των καταστροφών με ολοκληρωμένο τρόπο που λαμβάνει υπόψη τόσο την ευπάθεια (ή τρωτότητα) όσο και την ανθεκτικότητα (ή προσαρμοστικότητα) των περιοχών (Sarountzaki, 2012). Η έννοια αυτή σηματοδοτεί την απομάκρυνση από την πεποίθηση ότι μπορεί να επιτευχθεί ισορροπία, κάτι που υποδήλωνε η γενικευμένη υιοθέτηση της έννοιας της βιώσιμης χωρικής ανάπτυξης μετά τη δεκαετία του 1980. Η βιώσιμη ανάπτυξη αντιπροσωπεύει ένα πρότυπο ισορροπίας το οποίο υπονοεί πως είναι εφικτή η επίτευξη τόσο της οικονομικής ανταγωνιστικότητας όσο και της κοινωνικής συνοχής με παράλληλη προστασία του περιβάλλοντος (Ahern, 2011).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης μετά το 2008, αποκάλυψε τα όρια αυτής της ισορροπίας, δηλαδή τη δυσκολία, ακόμα και αδυναμία, να εξασφαλιστεί η οικονομική ανάπτυξη με προστασία του περιβάλλοντος και με εξασφάλιση της κοινωνικής συνοχής. Στο όνομα της αναγκαιότητας αντιμετώπισης της κρίσης, σε αρκετές περιπτώσεις υποβαθμίζεται η προστασία του περιβάλλοντος ενώ η κοινωνική συνοχή εκ των πραγμάτων υπονομεύεται λόγω της ραγδαίας αύξησης της ανεργίας και του περιορισμού των πολιτικών πρόνοιας. Παράλληλα, αυξάνεται η ευαισθητοποίηση απέναντι στους εντεινόμενους κινδύνους της κλιματικής αλλαγής και των περιβαλλοντικών καταστροφών. Αξιοσημείωτη είναι η επίδραση του τυφώνα 'Κατρίνα' στη συζήτηση για την ευπάθεια και την ανθεκτικότητα των περιοχών, καθώς έγινε φανερό ότι το πρόβλημα δεν περιοριζόταν στις επιπτώσεις μιας φυσικής καταστροφής αλλά ενέπλεκε ζητήματα επιπέδου και τρόπου ανάπτυξης, χωρικής και κοινωνικής οργάνωσης (Swanstrom et al., 2009). Αν και υπάρχει ο κίνδυνος να θεωρηθεί μια ακόμα ασαφής ή 'ψευδής' έννοια η οποία δεν έχει το ίδιο περιεχόμενο για όλους, η έννοια της ανθεκτικότητας προσφέρει τη δυνατότητα επαναπροσδιορισμού παγιωμένων αντιλήψεων για τη χωρική ανάπτυξη και τον χωρικό σχεδιασμό οι οποίες φαίνεται πως έχουν αποτύχει, και εισάγει νέες μεθόδους που είναι χρήσιμες για την αντιμετώπιση σύγχρονων κινδύνων, πέρα από τους φυσικούς και τεχνολογικούς κινδύνους, ιδίως αυτούς που προέρχονται από την οικονομική κρίση. Έτσι, η επιδίωξη της ανθεκτικότητας αναλαμβάνει έναν ρόλο επαναπροσδιορισμού του περιεχομένου της βιώσιμης ανάπτυξης και επαναφοράς στην αφετηρία της συζήτησης για τις περιβαλλοντικές και κοινωνικές αξίες που η έννοια αυτή εισήγαγε.

Σύμφωνα με την Bristow (2010, σσ. 153-154) «Η ανθεκτικότητα ορίζεται ως η ικανότητα μιας περιοχής να βιώνει θετική οικονομική επιτυχία χωρίς κοινωνικούς αποκλεισμούς, να λειτουργεί εντός των περιβαλλοντικών ορίων, και η οποία μπορεί να θέσει υπό έλεγχο παγκόσμια οικονομικά πλήγματα». Η επιδίωξή της σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο ανταποκρίνεται σε έναν συνδυασμό εκ των κάτω πιέσεων για μετασχηματισμούς και εκ των άνω επιταγών για αλλαγές εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Η έρευνα 'ECR2: Economic Crisis: Resilience of Regions' έχει ορίσει την (οικονομική) ανθεκτικότητα ως την «ικανότητα μιας περιφέρειας να αποφεύγει μια πτώση στην οικονομική δραστηριότητα ή να ανακτά το προ κρίσης (ή προ του σοκ) ύψος της απασχόλησης (ή του ΑΕΠ) (Bristow et al., 2014a, σ. 6). Ο Martin (2012, σ. 5) συνοψίζει τους τύπους ανθεκτικότητας ως εξής:

- «Μηχανική» (Engineering): «Η ικανότητα του συστήματος να επιστρέψει στην ή να συνεχίσει την, θεωρούμενη, σταθερή κατάσταση ισορροπίας ή δομή, μετά από ένα σοκ ή διαταραχή».
- «Οικολογική» (Ecological): «Η κλίμακα του σοκ ή της διαταραχής την οποία ένα σύστημα μπορεί να απορροφήσει πριν αποσταθεροποιηθεί και μετακινηθεί σε άλλη δομή ή κατάσταση ισορροπίας. Η εστίαση είναι στη συμπεριφορά του συστήματος όταν βρίσκεται μακριά από την κατάσταση ισορροπίας».

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- «Προσαρμοστική» (Adaptive): «Η ικανότητα ενός συστήματος να υποβληθεί σε αναδιάρθρωση της μορφής ή/και λειτουργίας του, προληπτικά ή αντιδρώντας εκ των υστέρων, έτσι ώστε να ελαχιστοποιηθούν οι επιπτώσεις ενός αποσταθεροποιητικού σοκ. Εστίαση στην προσαρμοστική ικανότητα του συστήματος».

Σε κάθε περίπτωση, ζητούμενο είναι η ανάκαμψη, που στην περίπτωση της μηχανικής ανθεκτικότητας φαίνεται πως προκύπτει αυτομάτως. Στην περίπτωση της προσαρμοστικής ανθεκτικότητας υπάρχει ανανέωση της δομής της οικονομίας, ως αναπροσανατολισμός εκ των προτέρων, ενώ στην περίπτωση της οικολογικής ανθεκτικότητας σημασία έχει που βρίσκεται το (νέο) σημείο ισορροπίας σε σχέση με την προηγούμενη κατάσταση. Οι πλευρές της ανθεκτικότητας που διαμορφώνουν την τελική της μορφή είναι κατά τον Martin (2012): αντίσταση, ανάκαμψη, αναπροσανατολισμός, ανανέωση. Αυτές συνδέονται μεταξύ τους μέσω των επιμέρους χαρακτηριστικών μιας περιοχής που επηρεάζουν την αντίδρασή της στο σοκ της ύφεσης. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι η αναπτυξιακή επίδοση, η δομή της οικονομίας, η ανταγωνιστικότητα, το σύστημα καινοτομίας, οι δεξιότητες, η κουλτούρα επιχειρηματικότητας, οι θεσμοί, η οικονομική διακυβέρνηση.

Η περιφερειακή ανταγωνιστικότητα έχει κεντρικό ρόλο στον τρόπο που οι παραπάνω πλευρές της ανθεκτικότητας αλληλεπιδρούν με την προηγούμενη επίδοση της περιφέρειας (Martin, 2012, σ. 12) και το ερώτημα είναι κατά πόσο αυτή μπορεί σε κάθε περίπτωση να αποτελέσει μια στρατηγική για την ανθεκτικότητα και υπό ποιες προϋποθέσεις. Η Bristow (2010, σ. 163) εμπλουτίζει τον ρόλο της περιφερειακής ανταγωνιστικότητας με την ιδέα της ανθεκτικότητας. Παραπέμποντας στο παράδειγμα του κινήματος της 'πόλης σε μετάβαση' (transition town movement) προτείνει μια στρατηγική περιφερειακής ανάπτυξης που αρθρώνεται γύρω από τέσσερις άξονες: ποικιλία, διασπορά, αμοιβαιότητα, συνάρθρωση – δικτύωση. Σε αυτήν, η περιφερειακή ανταγωνιστικότητα τίθεται εντός συγκεκριμένων πλαισίων και συνδυάζεται με την ανθεκτικότητα (Bristow, 2010, σ. 164).

Σε κάθε περίπτωση, το ανθρώπινο δυναμικό έχει εμφανώς σημαντικό ρόλο και συγκεκριμένα χαρακτηριστικά του συνδέονται με τους παραπάνω τύπους και εκδοχές της χωρικής ανθεκτικότητας. Ειδικότερα:

Η μηχανική ανθεκτικότητα μπορεί να θεωρηθεί η περίπτωση κατά την οποία οι προ της κρίσης στρατηγικές παραμένουν και επομένως η έμφαση εξακολουθεί να δίνεται στην επιδίωξη της χωρικής ανταγωνιστικότητας (Wolfe, 2011) η οποία σε μεγάλο βαθμό στηρίζεται στην ικανότητα του ανθρώπινου δυναμικού να παράγει και να εφαρμόζει καινοτομία. Το επίπεδο εκπαίδευσης είναι βασικό μέτρο αυτής της ικανότητας και στη βελτίωσή του στόχευαν τις τελευταίες δεκαετίες πολιτικές που έχουν προταθεί ή/και εφαρμόζονται από διεθνείς οργανισμούς και χώρες.

Στην περίπτωση της οικολογικής ανθεκτικότητας, που στην αρχική φάση εκδηλώνεται με συνολική πτώση των επιδόσεων, το ανθρώπινο δυναμικό μπορεί να υποστεί υποβάθμιση

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

των ικανοτήτων του, λόγω της παραμονής σημαντικού μεριδίου του σε συνθήκες ανεργίας και εξάρτησης από τις παροχές πρόνοιας (Martin, 2012, σ. 8). Είναι εύλογο πως για την επιτυχία μιας σχετικής ικανότητας προσαρμογής και απορρόφησης των επιπτώσεων της κρίσης, σημαντική είναι η μικρή αναλογία πληθυσμού με χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης.

Η ανθεκτικότητα μέσω της προσαρμογής σημαίνει ότι η πτώση προλαμβάνεται, ότι μια περιφερειακή οικονομία έχει την ικανότητα «να συγκροτείται εκ νέου, δηλαδή να προσαρμόζει τη δομή της (επιχειρήσεις, βιομηχανίες, τεχνολογίες και θεσμοί) ώστε να διατηρεί μια αποδεκτή αναπτυξιακή διαδρομή σε ό,τι αφορά το προϊόν, την απασχόληση και την ευημερία διαχρονικά» (Martin, 2012, σ. 11). Αυτή η προσαρμοστικότητα θεωρείται μια δυναμική κατάσταση, μια εξελικτική διαδικασία που διαμορφώνεται από «τη βιομηχανική παράδοση των περιφερειών και την προοπτική για αναπροσανατολισμό των προσόντων, των πόρων και των τεχνολογιών που κληρονομήθηκαν» και κυρίως από την προ κρίσης κατάσταση (ό.π.). Μπορεί επομένως να υποστηριχτεί ότι οι ιδιότητες του ανθρώπινου δυναμικού που έχουν σημασία για την προσαρμοστική ανθεκτικότητα είναι εκείνες που ενυπάρχουν ή αποκτώνται πριν την εκδήλωση της κρίσης, για παράδειγμα μέσω των συστημάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης.

Συχνά η διάσταση της ανανέωσης και του αναπροσανατολισμού έχει πιο έντονο το στοιχείο της κριτικής της προηγούμενης κατάστασης που ήταν ευάλωτη στην οικονομική και περιβαλλοντική κρίση και της υιοθέτησης νέας εναλλακτικής ατζέντας, στον βαθμό μάλιστα που το ισχύον πρότυπο θεωρείται ότι οδήγησε σε αποτυχία. Στο όνομα της βιωσιμότητας θα μπορούσαν να προωθηθούν εναλλακτικές μορφές οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, όπως αυτές της κοινωνικής οικονομίας.

Γενικότερα, το ανθρώπινο δυναμικό συνδέεται με τη χωρική ανάπτυξη μέσω της συνιστώσας της ανθεκτικότητας, καταρχήν με βάση το επίπεδο εκπαίδευσης, τόσο με τη λογική της (εντός πλαισίων και υπό προϋποθέσεις) χωρικής ανταγωνιστικότητας για την υποστήριξη της ικανότητας 'αντίστασης' (μηχανική ανθεκτικότητα), όσο, και πολύ περισσότερο, ως στοιχείο προϋπάρχουσας γνώσης και παράδοσης που ενισχύει την ικανότητα προσαρμογής. Επίσης, η οπτική της ανθεκτικότητας αναδεικνύει τη σημασία που έχει η δυνατότητα απόκτησης νέων γνώσεων ως συνεχής εκπαίδευση η οποία υποστηρίζει την ικανότητα ανακατεύθυνσης των δραστηριοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού και την εξασφάλιση μιας νέας ισορροπίας με θετικό πρόσημο. Στόχος είναι στην περίπτωση αυτή η επίτευξη του αναπροσανατολισμού και της ανανέωσης των περιοχών με περισσότερο φιλικές προς το περιβάλλον και την ανθρώπινη κοινότητα αρχές. Επιπλέον, μέσω της έννοιας της ανθεκτικότητας επανέρχονται και τονίζονται θεμελιώδη ζητήματα που αφορούν τη σχέση του ανθρώπινου δυναμικού με τη χωρική ανάπτυξη από την πλευρά του επιπέδου και των συνθηκών διαβίωσης, τα οποία αφορούν τα συλλογικά κοινωνικά αγαθά και την πρόσβαση σε αυτά, το εισόδημα και την αναδιανομή που συνολικά εκφράζονται ως

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ανθρώπινη ανάπτυξη (βλ. π.χ. Perrons, 2012), καθώς και ζητήματα που αφορούν τα χαρακτηριστικά του ίδιου του παραγωγικού συστήματος.

Δεδομένου ότι στην πράξη οι χωρικές ενότητες στις οποίες αναφέρεται και μελετάται η χωρική ανθεκτικότητα προσδιορίζονται συνήθως βάσει διοικητικών κριτηρίων, ο Martin (2012, σσ. 13-14) θέτει το θέμα για το πώς η ανθεκτικότητα συνδέεται με τις χωρικές ενότητες (περιφέρειες, περιοχές) για τις οποίες μελετάται και οι οποίες:

«σπάνια είναι λειτουργικά σημαντικές οικονομικές οντότητες αλλά αντίθετα συχνά οριοθετούνται για συλλογή στοιχείων, διοικητικούς ή πολιτικούς λόγους, με κάπως αυθαίρετες γραμμές. Σε κάποιες περιπτώσεις θα μπορούσε πιθανόν να οριοθετήσουμε πόλεις περιφέρειες ή τοπικές οικονομίες με βάση, ας πούμε, τη μετακίνηση για εργασία ή άλλα παρόμοια κριτήρια. Αλλά σε πολλές περιπτώσεις αυτό δεν είναι δυνατό και πρέπει να εργαστούμε με τις επίσημες ενότητες για τις οποίες υπάρχουν διαθέσιμα στοιχεία. Τέτοιες ασάφειες είναι σχεδόν αναπόφευκτες. Αυτό που σημαίνει φυσικά είναι ότι πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι τέτοιες περιφερειακές ενότητες δεν είναι μόνο ασαφείς αλλά και ουσιαστικά σε μεγάλο βαθμό ανοιχτές προς τα έξω και πιθανά διακριτά ασυνεχείς στο εσωτερικό. Διαφορετικοί τομείς και υποενότητες θα συνδεθούν με αρκετά διαφορετικά δίκτυα εξωτερικών σχέσεων ροών και δομών και έτσι μπορεί επίσης να παρουσιάσουν διαφορετικούς βαθμούς ανθεκτικότητας στα σοκ. Αυτό σίγουρα περιπλέκει την ιδέα της περιφερειακής ανθεκτικότητας».

Παράλληλα ο ίδιος επισημαίνει και τις θετικές συνέπειες από την ενιαία διοικητική/θεσμική λειτουργία στο ίδιο χωρικό επίπεδο αυτών των χωρικών ενότητων η οποία μπορεί να υποστηρίξει την εφαρμογή κατάλληλων στρατηγικών για την προώθηση της περιφερειακής ανθεκτικότητας, έστω και αν ορίζονται με ασαφή κριτήρια ως προς τις οικονομικές τους λειτουργίες.

Είναι επομένως σκόπιμο αλλά και αναπόφευκτο να διερευνηθεί ο ρόλος του ανθρώπινου δυναμικού σε επιμέρους περιοχές προσδιορισμένες με διοικητικά κριτήρια (π.χ. περιφερειακές ενότητες μιας περιφέρειας) και επίσης να ληφθούν υπόψη τα χαρακτηριστικά της χωρικής τους οργάνωσης (π.χ. βαθμός αστικότητας).

3. Εμπειρικές προσεγγίσεις

3.1 Μεθοδολογία

Από τις συνιστώσες της χωρικής ανάπτυξης στις οποίες ο ρόλος του ανθρώπινου δυναμικού είναι σημαντικός, εξετάζονται δύο αντιπροσωπευτικές της σχετικής συζήτησης, η

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

καινοτομία και η ανθεκτικότητα.² Η περιοχή εφαρμογής της διερεύνησης είναι η Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας, μια από τις δεκατρείς περιφέρειες της Ελλάδας επιπέδου NUTS 2, και το χωρικό επίπεδο ανάλυσης είναι οι επτά Περιφερειακές Ενότητες της Κεντρικής Μακεδονίας επιπέδου NUTS 3. Οι χωρικές συσχετίσεις των δεικτών για αυτές τις χωρικές ενότητες αξιοποιούν επίσης τα χαρακτηριστικά της χωρικής τυπολογίας η οποία έχει διαμορφωθεί στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας (βλ. Μέρος Α' «Οργάνωση του χώρου και γεωγραφία του ανθρώπινου δυναμικού»). Η διερεύνηση κάθε μιας από τις δύο συνιστώσες ακολουθεί μεθοδολογικά τα παρακάτω 'βήματα':

3.1.1 Ορισμός βασικών δεικτών

Για την κάθε μια από τις δύο συνιστώσες της χωρικής ανάπτυξης που εξετάζονται (καινοτομία και ανθεκτικότητα) επιλέγονται οι βασικοί δείκτες που ανταποκρίνονται στον ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη βάσει συγκεκριμένων παραδοχών. Για τον σκοπό αυτόν καταρχήν διερευνώνται υπάρχοντα συστήματα σχετικών δεικτών για τις δύο συνιστώσες. Στη συνέχεια επιλέγονται οι κατάλληλοι δείκτες βάσει αφενός των υποθέσεων εργασίας που ανταποκρίνονται στα κεντρικά ερωτήματα της διερεύνησης και αφετέρου των διαθέσιμων στατιστικών δεδομένων. Για κάθε δείκτη που επιλέγεται δημιουργείται ένα τεχνικό δελτίο στο οποίο καταγράφονται ο ορισμός του δείκτη, οι υποθέσεις εργασίας, οι πηγές των απαραίτητων στοιχείων για τον υπολογισμό του δείκτη, οι μονάδες μέτρησης κλπ.

3.1.2 Συσχετίσεις και χωρικές διαφοροποιήσεις δεικτών για την Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας

Υπολογισμοί και συσχετίσεις δεικτών: Για κάθε Περιφερειακή Ενότητα της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας για τα έτη 2001 και 2011 υπολογίζονται οι επιμέρους βασικοί δείκτες για τον ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη. Στους δείκτες αυτούς εφαρμόζεται η μέθοδος min-max προκειμένου να κανονικοποιηθούν σε τιμές μεταξύ 0 και 1 και να επιτραπεί έτσι η σύνθεσή τους. Στη συνέχεια δημιουργείται ένας σύνθετος δείκτης για το ανθρώπινο δυναμικό ως προς την καινοτομία (Δείκτης Καινοτομικότητας - ΔΚ) και ένας σύνθετος δείκτης για το ανθρώπινο δυναμικό ως προς την ανθεκτικότητα (Δείκτης Ανθεκτικότητας - ΔΑ), ως μέσοι όροι των τιμών των αντίστοιχων βασικών δεικτών.³

² Η επιλογή των συνιστωσών αυτών δεν είναι εξαντλητική. Σίγουρα δεν μπορεί να αγνοηθεί η συνιστώσα της αγοράς εργασίας η οποία προσεγγίζεται επίσης στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας (βλ. παραπάνω, Μέρος Α').

³ Για τη μέθοδο min-max βλ. UNDP (n.d.) και Hardeman & Dijkstra (2014), ενώ για μια ανάλογη χρήση της όλης μεθοδολογίας που ακολουθείται βλ. Perrons (2012).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Χωρικές διαφοροποιήσεις δεικτών: Οι Περιφερειακές Ενότητες κατατάσσονται με βάση την επίδοσή τους ως προς τους επιμέρους βασικούς δείκτες και ως προς τους δύο σύνθετους δείκτες που αποτυπώνουν τον ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη, όπως αυτή εκφράζεται μέσω της καινοτομίας και μέσω της ανθεκτικότητας. Με παρόμοιο τρόπο οι Περιφερειακές Ενότητες κατατάσσονται με βάση την επίδοσή τους ως προς τον καθιερωμένο δείκτη μέτρησης του επιπέδου ανάπτυξης που είναι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ (σε Μονάδες Αγοραστικής Δύναμης – ΜΑΔ). Οι συγκρίσεις μεταξύ των Περιφερειακών Ενοτήτων με βάση τις παραπάνω κατατάξεις επιτρέπουν ορισμένα συμπεράσματα σχετικά με τον ρόλο που έχουν στη χωρική ανάπτυξη παράγοντες που αφορούν το ανθρώπινο δυναμικό.

Τα στοιχεία με τα οποία υπολογίζονται οι τιμές των δεικτών προέρχονται από τη βάση δεδομένων που δημιουργήθηκε με στοιχεία επίσημων στατιστικών (EUROSTAT, ΕΛ.ΣΤΑΤ.), στο πλαίσιο της έρευνας. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η σημασία των διαθέσιμων στοιχείων είναι καθοριστική και συχνά οδηγεί σε αναπροσδιορισμούς και προσαρμογές των αρχικά επιλεγέντων δεικτών με την επιλογή προσεγγιστικών δεικτών οι οποίοι αφενός μπορούν να αποδώσουν το ζητούμενο μέγεθος και αφετέρου είναι δυνατόν να υπολογιστούν για τις συγκεκριμένες περιοχές εφαρμογής κατά τα συγκεκριμένα έτη αναφοράς, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία.

3.2 **Εμπειρικές προσεγγίσεις και συστήματα δεικτών**

3.2.1 **Καινοτομία και ανθρώπινο δυναμικό: το ζήτημα των δεικτών**

Το ανθρώπινο δυναμικό αποτελεί κινητήρια δύναμη για την παραγωγή και αξιοποίηση καινοτομίας και τη χωρική ανάπτυξη γενικότερα. Η ικανότητα των περιοχών να διαμορφώσουν, να προσελκύσουν, και να απορροφήσουν υψηλά ειδικευμένο δυναμικό θεωρείται βασικό συστατικό της χωρικής ανταγωνιστικότητας. Στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης την τελευταία περίπου δεκαετία, παρά την έμφαση που δίνεται σε επίπεδο πολιτικής, με την ποσοτικοποίηση μάλιστα του σχετικού στόχου μέσα από τη στρατηγική της Λισσαβόνας και στη συνέχεια τη στρατηγική 'Ευρώπη 2020', το ανθρώπινο δυναμικό εξακολουθεί να αξιολογείται μέσα από μια σειρά συμβατικών και αρκετά περιοριστικών δεικτών που αδυνατούν να ενσωματώσουν πλήρως τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους αυτό συμβάλλει στην καινοτομία σε διαφορετικές χωρικές ενότητες.

Ως βασική εισροή για την καινοτομία και την οικονομική ανάπτυξη, το ανθρώπινο δυναμικό είχε καθολική συμμετοχή ως μεταβλητή σε εμπειρικές μελέτες και εκθέσεις αξιολόγησης της καινοτομίας σε διαφορετικές περιοχές. Έτσι, στην περίπτωση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και ειδικότερα στον Ευρωπαϊκό Πίνακα Καινοτομίας (πλέον Πίνακα Ένωσης Καινοτομίας), οι δείκτες ανθρώπινου δυναμικού περιλαμβάνονται τόσο στους 'υποκινητές' καινοτομίας (εστιάζοντας στη διαθεσιμότητα υψηλά ειδικευμένου εργατικού δυναμικού), όσο και στις

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

‘εκροές’ καινοτομίας, εστιάζοντας κυρίως στην απασχόληση (Hollanders & Tarantola, 2011). Από την άλλη μεριά, στον Πίνακα Αποτελεσμάτων για την Επιστήμη, την Τεχνολογία και τη Βιομηχανία του ΟΟΣΑ (OECD, 2011) σχετικά με την τεχνολογική και καινοτομική ικανότητα των χωρών μελών του, χρησιμοποιείται μια εξαιρετικά λεπτομερής βάση δεδομένων και μια ευρεία σειρά δεικτών σχετικά με τη δημιουργία γνώσης, τη σύνδεση με τη γνώση, τη στόχευση σε νέους τομείς μεγέθυνσης, την απελευθέρωση της καινοτομίας στις επιχειρήσεις και τον ανταγωνισμό στην παγκόσμια οικονομία. Μεταξύ αυτών εντοπίζονται δείκτες που αντικατοπτρίζουν διαστάσεις του ανθρώπινου δυναμικού, όπως για παράδειγμα το επίπεδο εκπαίδευσης, η απασχόληση σε επαγγέλματα σχετικά με την επιστήμη και την τεχνολογία, η κινητικότητα στην εργασία, το επιχειρηματικό ταλέντο κ.ά. Βεβαίως, η ανάλυση χαρακτηριστικών του ανθρώπινου δυναμικού σε χαμηλότερα του εθνικού χωρικά επίπεδα ανάλυσης περιορίζεται στη χρήση ενός πολύ μικρότερου αριθμού δεικτών, κυρίως εξαιτίας της έλλειψης διαθέσιμων δεδομένων. Η αδυναμία αυτή κρίνεται καθοριστική για την ολοκληρωμένη αξιολόγηση του αναπτυξιακού επιπέδου, αλλά και της αναπτυξιακής δυναμικής μιας περιοχής.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η προσέγγιση της προηγούμενης ενότητας είχε στόχο την αναγνώριση διαφορετικών χαρακτηριστικών του ανθρώπινου δυναμικού που παίζουν ρόλο στη σχέση καινοτομίας και χωρικής ανάπτυξης. Τέτοια χαρακτηριστικά αναφέρονται α) σε διαφορετικού τύπου ικανότητες-δεξιότητες όπως για παράδειγμα οι επιστημονικές γνώσεις, οι εμπειρικές δεξιότητες, οι διοικητικές, επιχειρηματικές και κοινωνικές ικανότητες, η κατάρτιση σε ΤΠΕ, β) σε διαδικασίες μάθησης όπως είναι η ατομική, η συλλογική ή η οργανωσιακή μάθηση, ακόμα και γ) στη διαθεσιμότητα μέσων για την έκφραση συγκεκριμένων δεξιοτήτων και διαδικασιών όπως για παράδειγμα η πρόσβαση σε ΤΠΕ. Αν και πολλά από τα παραπάνω χαρακτηριστικά -διαδικασίες είναι δύσκολο να προσδιοριστούν, όπως για παράδειγμα ο βαθμός κινητικότητας και δικτύωσης, η κοινωνικότητα ή η ικανότητα μάθησης, ωστόσο, εντοπίζονται που μέχρι στιγμής παραμένουν σχετικά ανεξερεύνητες, ειδικά σε εμπειρικές μελέτες με χαμηλό χωρικό επίπεδο ανάλυσης όπως π.χ. η επιχειρηματικότητα ή η επιχειρηματική κουλτούρα, η οποία μπορεί να μετρηθεί μέσα από τον αριθμό των νέων επιχειρήσεων ή τον αριθμό των εργοδοτών, δίνοντας κατά περίπτωση έμφαση στη γυναικεία ή τη νεανική επιχειρηματικότητα. Το ίδιο συμβαίνει και με την πρόσβαση σε ΤΠΕ που μπορεί να μετρηθεί μέσα από την ύπαρξη σύνδεσης στο διαδίκτυο, τη διαθεσιμότητα έξυπνων συσκευών τηλεπικοινωνίας (smartphones, tablets) κ.ά.

Εκτός από τις παραπάνω συμβατικές μετρήσεις που τεκμηριώνουν τη σχέση μεταξύ καινοτομίας, δυνατοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού και χωρικής ανάπτυξης μέσα από μια οπτική εισροών - εκροών, η σχέση των ικανοτήτων και εξειδικεύσεων του ανθρώπινου δυναμικού, καθώς επίσης και η ικανότητα για καινοτομία, συνδέθηκαν με τις θεωρητικές προσεγγίσεις για την ανθεκτικότητα των περιοχών ως συστατικά που συμβάλλουν στην προσαρμοστικότητα και εσωτερική αναδιοργάνωσή τους.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

3.2.2 Ανθεκτικότητα και ανθρώπινο δυναμικό: το ζήτημα των δεικτών

Η ανθεκτικότητα των περιοχών αποτελεί μια σχετικά νέα προσέγγιση στο πεδίο της χωρικής ανάπτυξης. Ο αριθμός των θεωρητικών και εμπειρικών διερευνήσεων που επιχειρούν να αποτιμήσουν την περιφερειακή (οικονομική) ανθεκτικότητα τα τελευταία χρόνια αυξάνεται (Καλλιώρας, 2011; Martin, 2012; Ψυχάρης κ.ά., 2012; Bristow et al., 2014a; Bristow et al., 2014b). Από τις υπάρχουσες ερευνητικές και εφαρμοσμένες προσεγγίσεις επιλέγονται δύο ως πλέον αντιπροσωπευτικές με βάση την οπτική της παρούσας έρευνας. Είναι συγκεκριμένα (α) η έρευνα στο πλαίσιο του προγράμματος ESPON 'ECR2 Economic Crisis: Resilience of Regions' (Bristow et al., 2013; 2014a; 2014b) και (β) η αποτίμηση του Δείκτη Ικανότητας Ανθεκτικότητας (Resilience Capacity Index - RCI) που αναπτύχθηκε στο πλαίσιο του δικτύου Building Resilient Regions (BRR Network, n.d.).

Στη συνέχεια παρουσιάζονται συνοπτικά οι έρευνες αυτές με στόχο να υποστηριχτεί η επιλογή των δεικτών εκείνων που είναι κατάλληλοι για την εξέταση της συμβολής του ανθρώπινου δυναμικού στην περιφερειακή ανθεκτικότητα.

1. Η έρευνα 'ECR2 Economic Crisis: Resilience of Regions' είχε στόχο να διερευνήσει ερωτήματα που αφορούν τρεις θεματικές περιοχές: τις χωρικές επιπτώσεις της τελευταίας οικονομικής κρίσης, την ανθεκτικότητα των περιφερειών και τις δράσεις της πολιτικής. Σε ό,τι αφορά ειδικότερα την επιλογή των δεικτών, η έρευνα ECR2 θεωρεί ότι οι σημαντικοί παράγοντες που επηρεάζουν τη χωρική ανθεκτικότητα αφορούν σε γενικές γραμμές τις επιχειρήσεις, τον πληθυσμό, την κοινωνία και τις τοπικές ιδιαιτερότητες. Έτσι κατά την εξέταση και ανάλυση των πιθανών δεικτών των στοιχείων της ανθεκτικότητας ακολουθείται η ταξινόμησή τους στις τέσσερις θεματικές περιοχές, όπως φαίνεται στον πίνακα (Bristow et al., 2013, σσ. 38-40):

Πίνακας 1: Σύνοψη δυνητικών δεικτών ανθεκτικότητας ECR2

Επιχειρήσεις	Πληθυσμός	Κοινότητα	Τόπος
Τομεακή σύνθεση	Ποσοστό συμμετοχής	Δομή της διακυβέρνησης	Μετανάστευση
Αριθμός επιχειρήσεων	Νοικοκυριά χαμηλής εργασίας	Βαθμός δημοσιονομικής αυτονομίας	Εξωστρέφεια της οικονομίας

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Μέγεθος επιχειρήσεων	Ποσοστό απασχόλησης	Χωρική διαχείριση	Χωρικές συγκεντρώσεις
Επίπεδο αυτο-απασχόλησης	Διαθέσιμο εισόδημα νοικοκυριών	Επίπεδο κοινωνικού κεφαλαίου	Φυσικοί πόροι
Επενδύσεις ανά επιχείρηση	αποταμιεύσεις νοικοκυριών	Επιχειρηματικά ενδιαφέροντα	Προσβασιμότητα
Έρευνα/Καινοτομία ανά επιχείρηση/ίδρυμα	Πληρωμές λογαριασμών νοικοκυριών	Άτυπες μορφές ανταπόκρισης βασισμένες στην κοινότητα	Τοπική αγορά ακινήτων
Φυσικό κεφάλαιο	Ώρες εργασίας	Επίπεδο κοινωνικών επιχειρήσεων	
	Ποσοστό ανεργίας	Καινοτομία	
	Ευελιξία της αγοράς εργασίας	Ηλικιακή εξάρτηση	
	Δεξιότητες των κατοίκων	Ρυθμός δημιουργίας επιχειρήσεων	
	Απόψεις, αντιλήψεις	Εισοδηματική ανισότητα	

Πηγή: Bristow et al. (2013)

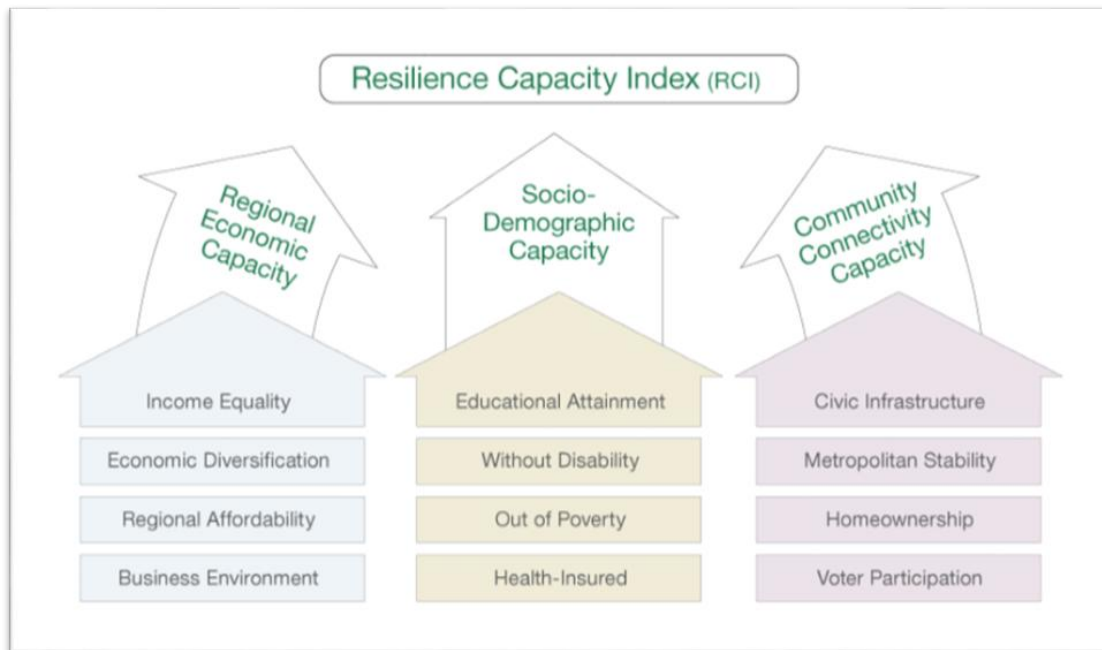
Σύμφωνα με τα πρώτα συμπεράσματα και ειδικότερα για τα θέματα του ανθρώπινου δυναμικού (Bristow et al., 2013, σ. 10):

«Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για τη σημασία ενός ευέλικτου και προσαρμοστικού εργατικού δυναμικού και της αγοράς εργασίας, για τον σημαντικό ρόλο που μπορεί να παίξουν οι καινοτόμες επιχειρήσεις, για το σύνθετο χαρακτήρα της επιχειρηματικής ανάπτυξης σε ό,τι αφορά την τόνωση της ανθεκτικότητας, για τη σημασία μιας ανοιχτής και διαφοροποιημένης οικονομίας και για την επίδραση των προσδοκιών για το μέλλον στη συμπεριφορά. Φαίνεται επίσης η σημασία της ύπαρξης μιας κρίσιμης μάζας δραστηριοτήτων».

2. Στο πλαίσιο του 'Network on Building Resilient Regions' (BRR Network, Institute of Governmental Studies, The University of California Berkeley) έχει αναπτυχθεί ο δείκτης '[Resilience Capacity Index \(RCI\)](#)' (Δείκτης Ικανότητας

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ανθεκτικότητας).⁴ Πρόκειται για έναν «ενιαίο στατιστικό [δείκτη] που συνοψίζει την επίδοση μιας περιφέρειας ως προς 12 ισοβαρείς δείκτες – τέσσερις δείκτες για κάθε μια από τρεις παραμέτρους οι οποίες συγκεντρώνουν χαρακτηριστικά Περιφερειακής Οικονομικής [Ικανότητας], Κοινωνικο-Δημογραφικής [Ικανότητας] και [Ικανότητας] Κοινοτικής Συνεκτικότητας». Λειτουργώντας ως μέτρο των προϋποθέσεων μιας περιοχής «για να ανταποκρίνεται αποτελεσματικά σε μια μελλοντική πίεση (stress), ο RCI δείχνει τις περιφερειακές δυνάμεις και αδυναμίες, και επιτρέπει στις περιφερειακές ηγεσίες να συγκρίνουν το προφίλ της ικανότητας της περιοχής τους με εκείνη των άλλων μητροπολιτικών περιοχών». Στην ουσία, όπως εξηγείται στη σχετική ιστοσελίδα ως απάντηση στο ερώτημα «γιατί να μετρηθεί η ικανότητα ανθεκτικότητας», στόχος της αναζήτησης αυτής είναι να προσδιοριστούν και να μετρηθούν οι συνθήκες και παράγοντες εκείνοι που θεωρείται ότι ενισχύουν τη θέση μιας περιφέρειας τόσο για την αντιμετώπιση όσο και για την ανάκαμψη από μια διαταραχή. Επομένως, οι παράγοντες που επιλέγονται για να συνθέσουν τον δείκτη έχουν αυτόν τον διπλό ρόλο (BRR Network, n.d.).⁵

Με βάση τον παραπάνω σύνθετο δείκτη που εφαρμόστηκε για 361 περιφέρειες στις ΗΠΑ, αυτές χωρίζονται σε 5 ομάδες (οι 4 ομάδες περιλαμβάνουν από 72 περιφέρειες και 1 ομάδα περιλαμβάνει 73 περιφέρειες) οι οποίες αντιστοιχούν σε: Πολύ υψηλή, Υψηλή,

⁴ Ο δείκτης αναπτύχθηκε από την Kathryn A. Foster, The University at Buffalo Regional Institute, State University of New York (βλ. <http://brr.berkeley.edu/rci/>).

⁵ Πηγή του διαγράμματος: BRR Network, <http://brr.berkeley.edu/rci/>

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Μεσαία, Χαμηλή και Πολύ χαμηλή Ικανότητα Ανθεκτικότητας. Βέβαια, όπως αναφέρεται στην έρευνα του ESPON (Bristow et al., 2013, σ. 69), η παραπάνω μεθοδολογία και ταξινόμηση πιθανότατα έχει ιδιαιτερότητες συναρτώμενες με τις ιδιαιτερότητες των συνθηκών στις ΗΠΑ. Παραπέρα, είναι φανερό ότι η συνιστώσα του ανθρώπινου δυναμικού είναι ιδιαίτερα σημαντική στη συγκρότηση των δεικτών ανθεκτικότητας. Ωστόσο, το θέμα της διαθεσιμότητας αξιόπιστων στοιχείων για τον υπολογισμό των δεικτών σε σταθερή χρονικά βάση είναι επίσης καθοριστικό για την επιλογή των δεικτών σε κάθε τέτοια προσπάθεια. Στη συνέχεια γίνεται η επιλογή και επιχειρείται η εφαρμογή ενός συστήματος δεικτών που προσεγγίζουν τον ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη από την πλευρά της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας στις Περιφερειακές Ενότητες της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας.

3.3 **Συστήματα Δεικτών για τα χαρακτηριστικά του ανθρώπινου δυναμικού**

3.3.1 **Συνιστώσα Καινοτομίας: Τεχνικά Δελτία Δεικτών**

Για τη διερεύνηση του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη ως προς τη συνιστώσα της καινοτομίας επιλέγονται οι εξής δείκτες:

α) Πληθυσμός 15-64 ετών με τριτοβάθμια εκπαίδευση (ως ποσοστό του συνόλου του πληθυσμού 15-64 ετών): εκφράζει τη διαθεσιμότητα των ανθρώπινων ικανοτήτων σε μια περιοχή.

β) Νέοι επιχειρηματίες, που προσεγγίζονται ως οι εργοδότες 15-44 ετών ως προς το σύνολο των απασχολουμένων 15-44 ετών: εκφράζει την κουλτούρα επιχειρηματικότητας και την επιχειρηματική δυναμική μιας περιοχής.

γ) Απασχολούμενοι με τριτοβάθμια εκπαίδευση (ως ποσοστό του συνόλου των απασχολουμένων): εκφράζει το είδος της αγοράς εργασίας και τον χαρακτήρα της οικονομίας μιας περιοχής (βασισμένη στη γνώση, στην υψηλά ειδικευμένη εργασία κλπ.).

Από τους παραπάνω δείκτες, ο πρώτος εκφράζει τη διαθεσιμότητα των ανθρώπινων ικανοτήτων σε μια περιοχή, ο δεύτερος εκφράζει την κουλτούρα επιχειρηματικότητας και την επιχειρηματική δυναμική μιας περιοχής, ενώ ο τρίτος εκφράζει το είδος της αγοράς εργασίας και τον χαρακτήρα της οικονομίας μιας περιοχής (βασισμένη στη γνώση, στην υψηλά ειδικευμένη εργασία κλπ.). Εξαιτίας της έλλειψης διαθέσιμων στοιχείων σε τόσο χαμηλό επίπεδο ανάλυσης, δεν περιλαμβάνεται μια σημαντική διάσταση του ανθρώπινου δυναμικού, η οποία αφορά τη διαθεσιμότητα μέσω ΤΠΕ (σύνδεση στο διαδίκτυο από τα νοικοκυριά).

Κάθε δείκτης συνοδεύεται από τεχνικό δελτίο το οποίο δίνει μια εικόνα της διαθεσιμότητας των στοιχείων αλλά και των πηγών για την αναζήτηση δεδομένων για τον συγκεκριμένο δείκτη.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΔΕΙΚΤΗΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ 15-64 ΕΤΩΝ ΜΕ ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	
Ορισμός	Το επίπεδο εκπαίδευσης ορίζεται από τη Διεθνή Τυποποιημένη Ταξινόμηση της Εκπαίδευσης (ISCED). Η τριτοβάθμια εκπαίδευση για την Ελλάδα περιλαμβάνει τα Ανώτατα και Ανώτερα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (ΑΕΙ, ΤΕΙ, ΚΑΤΕΕ και Εκκλησιαστική Εκπαίδευση). Κάτοχοι πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης θεωρούνται α) οι κάτοχοι διδακτορικού τίτλου, β) οι κάτοχοι μάστερ, γ) οι πτυχιούχοι Ανώτατων Σχολών και δ) οι πτυχιούχοι ΤΕΙ, ΚΑΤΕ, ΚΑΤΕΕ, Ανώτερης Σχολής και Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης.	
Μονάδες Μέτρησης	Απόλυτα μεγέθη	Συγκριτικά μεγέθη
	Πληθυσμός 15-64 ετών με τριτοβάθμια εκπαίδευση Πληθυσμός 15-64 ετών	Πληθυσμός 15-64 με τριτοβάθμια εκπαίδευση ως ποσοστό του συνόλου του πληθυσμού 15-64 ετών
Χωρικές ενότητες αναφοράς	Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα, Περιφέρειες NUTS 2 και NUTS 3, Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας (ΚΜ) και Περιφερειακές Ενότητες ΚΜ	
Πηγές	EUROSTAT, ΕΛ.ΣΤΑΤ.	
Στόχοι – Υποθέσεις	Αποτελεί έναν γενικό δείκτη για την προσφορά ικανοτήτων σε μια περιοχή. Όταν περιορίζεται σε μικρότερη ηλικιακή ομάδα (π.χ. 30-34) αντανακλά το πρόσφατο επίπεδο επιτυχίας στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και τις αλλαγές στην εκπαιδευτική πολιτική. Εάν συγκριθεί με το ποσοστό απασχολούμενων με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης γίνεται αντιληπτή η ισορροπία μεταξύ ζήτησης και προσφοράς ανθρώπινου δυναμικού σε μια περιοχή.	

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΔΕΙΚΤΗΣ	ΝΕΟΙ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΕΣ	
Ορισμός	Ο δείκτης προσεγγίζεται με βάση τους νέους εργοδότες ως προς το σύνολο των νέων απασχολούμενων. Εργοδότης είναι το άτομο που έχει δική του επιχείρηση (με έναν ή λίγους συνεταίρους) και απασχολεί σε αυτήν, σε συνεχή βάση, ένα ή περισσότερα άτομα με μισθό, ημερομίσθιο κλπ. Νέοι επιχειρηματίες ορίζονται ως οι εργοδότες ηλικίας έως 44 ετών. Τα στοιχεία για τους νέους εργοδότες προέρχονται από τα στοιχεία των απασχολούμενων που αφορούν τη θέση στο επάγγελμα.	
Μονάδες Μέτρησης	Απόλυτα μεγέθη	Συγκριτικά μεγέθη
	Αριθμός εργοδοτών 15-44 ετών Αριθμός απασχολούμενων 15-44 ετών	Εργοδότες 15-44 ετών ως ποσοστό επί του συνόλου των απασχολούμενων 15-44 ετών
Χωρικές ενότητες αναφοράς	Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα, Περιφέρειες NUTS 2 και NUTS 3, Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας (ΚΜ) και Περιφερειακές Ενότητες ΚΜ	
Πηγές	EUROSTAT, ΕΛ.ΣΤΑΤ.	
Στόχοι – Υποθέσεις	Ο αριθμός των νέων εργοδοτών ως ποσοστό των νέων απασχολούμενων αποτελεί δείκτη νέας επιχειρηματικότητας για μια περιοχή και αντανακλά τη δυναμική της αγοράς εργασίας. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι εξαιτίας της σχεδόν υποχρεωτικής δήλωσης ως 'αυτοαπασχολούμενων' όλων των μηχανικών, οικονομολόγων κλπ. η μέτρηση των εργοδοτών αποτελεί πιο ασφαλή δείκτη σε σχέση με τους αυτοαπασχολούμενους για τη μέτρηση της επιχειρηματικότητας σε μια περιοχή.	

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΔΕΙΚΤΗΣ	ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ ΜΕ ΤΡΙΤΟΒΑΘΜΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	
Ορισμός	Ορίζεται ως το ποσοστό των απασχολούμενων με πτυχίο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης ως προς το σύνολο των απασχολούμενων. Η τριτοβάθμια εκπαίδευση για την Ελλάδα περιλαμβάνει τα Ανώτατα και Ανώτερα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (ΑΕΙ, ΤΕΙ, ΚΑΤΕΕ και Εκκλησιαστική Εκπαίδευση). Κάτοχοι πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης θεωρούνται α) οι κάτοχοι διδακτορικού τίτλου, β) οι κάτοχοι μάστερ, γ) οι πτυχιούχοι Ανώτατων Σχολών και δ) οι πτυχιούχοι ΤΕΙ, ΚΑΤΕ, ΚΑΤΕΕ, Ανώτερης Σχολής και Εκκλησιαστικής Εκπαίδευσης.	
Μονάδες Μέτρησης	Απόλυτα μεγέθη	Συγκριτικά μεγέθη
	Απασχολούμενοι με τριτοβάθμια εκπαίδευση Σύνολο απασχολούμενων	Απασχολούμενοι με τριτοβάθμια εκπαίδευση ως ποσοστό του συνόλου των απασχολούμενων
Χωρικές ενότητες αναφοράς	Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα, Περιφέρειες NUTS 2 και NUTS 3, Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας (ΚΜ) και Περιφερειακές Ενότητες ΚΜ	
Πηγές	EUROSTAT, ΕΛ.ΣΤΑΤ.	
Στόχοι – Υποθέσεις	Αποτελεί δείκτη απορρόφησης των ικανοτήτων μιας περιοχής. Εάν συγκριθεί με το ποσοστό του πληθυσμού 15-64 ετών με τριτοβάθμια εκπαίδευση γίνεται αντιληπτή η ισορροπία μεταξύ ζήτησης και προσφοράς ανθρώπινου δυναμικού σε μια περιοχή	

3.3.2 Συνιστώσα Ανθεκτικότητας: Τεχνικά Δελτία Δεικτών

Για τη διερεύνηση του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη ως προς τη συνιστώσα της ανθεκτικότητας επιλέγονται οι εξής δείκτες:

α) Λόγος των επιπέδων εκπαίδευσης, που είναι ο λόγος του πληθυσμού των αποφοίτων τριτοβάθμιας εκπαίδευσης διά του πληθυσμού αποφοίτων πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης: εκφράζει τη σημασία του επιπέδου εκπαίδευσης σε απόλυτους και σε σχετικούς όρους. Κεντρική υπόθεση είναι ότι το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης συμβάλλει στην προσαρμοστική ικανότητα των περιοχών. Επίσης λαμβάνει υπόψη την αρνητική διάσταση του χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης, με την έννοια των χαμηλών γνώσεων και ικανοτήτων προσαρμογής. Ο δείκτης προτείνεται στο πλαίσιο του BRR Network με βάση την υπόθεση ότι συμβάλλει στη συλλογική και την ατομική ευημερία και ειδικότερα στην ικανότητα

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ανταπόκρισης σε συνθήκες πίεσης λόγω της οικονομικής κρίσης (coping capacity). Υψηλές τιμές του δείκτη είναι ενδεικτικές μεγαλύτερης ανθεκτικότητας μιας περιοχής.

β) Διαφοροποίηση (της κλαδικής διάρθρωσης) της απασχόλησης, δείκτης ο οποίος αποτελεί το αντίστροφο του δείκτη ειδίκευσης. Η χρήση του βασίζεται στην υπόθεση ότι η μεγάλη διαφοροποίηση της απασχόλησης μειώνει τις πιθανότητες αρνητικών επιπτώσεων στην απασχόληση και παραπέρα στη χωρική ανάπτυξη από καταστάσεις όπως η οικονομική κρίση. Η μεγαλύτερη δυνατή διαφοροποίηση σε μια περιοχή είναι αυτή που ταυτίζεται με την κλαδική διάρθρωση της απασχόλησης σε επίπεδο χώρας (για τον ορισμό βλ. Καυκαλάς, 1984). Χαμηλές τιμές του δείκτη δείχνουν μεγάλη διαφοροποίηση του παραγωγικού συστήματος ενώ υψηλές τιμές δείχνουν ειδίκευση. Για λόγους συμβατότητας με την αντιμετώπιση των υπολοίπων δεικτών και δημιουργίας του συνθετικού δείκτη χρησιμοποιούνται οι τιμές [1-τιμή του δείκτη].

γ) Δείκτης ιδιοκατοίκησης νοικοκυριών ο οποίος μετρά το ποσοστό νοικοκυριών που κατοικούν σε ιδιόκτητες κατοικίες στο σύνολο των νοικοκυριών. Από την πλευρά της ανθεκτικότητας η ιδιοκτησία της κατοικίας μπορεί να θεωρηθεί μέτρο του επιπέδου και της σταθερότητας των συνθηκών διαβίωσης. Παράλληλα αποτελεί παράγοντα συγκράτησης του πληθυσμού και μέτρο της 'δέσμευσης' με την εκάστοτε περιοχή κατοικίας, αν και μπορεί να έχει και αντίστροφη λειτουργία με την έννοια της μείωσης της κινητικότητας που σε ευρύτερη κλίμακα ενδέχεται να είναι ζητούμενο (BRR Network, n.d.). Μάλιστα είναι ένας από τους κύριους δείκτες ως προς τους οποίους γίνεται η μέτρηση του πληθυσμού σε κίνδυνο φτώχειας (ΕΛ.ΣΤΑΤ., 2012). Έτσι χρησιμοποιείται λόγω έλλειψης δεδομένων στο χωρικό επίπεδο των περιφερειακών ενοτήτων για άλλους κατάλληλους δείκτες, όπως είναι ο πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας και το προσδόκιμο επιβίωσης.

Κάθε δείκτης συνοδεύεται από τεχνικό δελτίο το οποίο δίνει μια εικόνα της διαθεσιμότητας των στοιχείων αλλά και των πηγών για την αναζήτηση δεδομένων για τον συγκεκριμένο δείκτη.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΔΕΙΚΤΗΣ	ΛΟΓΟΣ ΕΠΙΠΕΔΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	
Ορισμός	Είναι ο λόγος του πληθυσμού με τριτοβάθμια εκπαίδευση διά του πληθυσμού με πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Για την Ελλάδα η τριτοβάθμια εκπαίδευση περιλαμβάνει τα Ανώτατα και Ανώτερα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα (ΑΕΙ, ΤΕΙ, ΚΑΤΕΕ και Εκκλησιαστική Εκπαίδευση). Για τον υπολογισμό του λόγου αυτού ως πληθυσμός με πρωτοβάθμια εκπαίδευση θεωρούνται οι απόφοιτοι Δημοτικού.	
Μονάδες Μέτρησης	Απόλυτα μεγέθη	Συγκριτικά μεγέθη
	Συνολικός πληθυσμός με τριτοβάθμια εκπαίδευση, Συνολικός πληθυσμός που είναι απόφοιτοι Δημοτικού	Λόγος πληθυσμού με τριτοβάθμια εκπαίδευση προς τον πληθυσμό που είναι απόφοιτοι Δημοτικού
Χωρικές ενότητες αναφοράς	Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα, Περιφέρειες NUTS 2 και NUTS 3, Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας (ΚΜ) και Περιφερειακές Ενότητες ΚΜ	
Πηγές	EUROSTAT, ΕΛ.ΣΤΑΤ.	
Στόχοι – Υποθέσεις	Από την πλευρά της ανθεκτικότητας θεωρείται ότι το υψηλό επίπεδο εκπαίδευσης κατά κανόνα συμβάλλει στην προσαρμοστική ικανότητα των περιοχών. Επίσης λαμβάνεται υπόψη η αρνητική διάσταση του χαμηλού επιπέδου εκπαίδευσης, με την έννοια των χαμηλών γνώσεων και ικανοτήτων προσαρμογής.	

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΔΕΙΚΤΗΣ		ΔΕΙΚΤΗΣ ΙΔΙΟΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΩΝ	
Ορισμός	Προσεγγίζεται ως το ποσοστό των νοικοκυριών που κατοικούν σε ιδιόκτητες κατοικίες στο σύνολο των νοικοκυριών. Σύμφωνα με την ΕΛ.ΣΤΑΤ. «ιδιοκτήτης της κατοικίας θεωρήθηκε το φυσικό ή νομικό πρόσωπο στο οποίο ανήκει η κυριότητα της κατοικίας και όχι ο ένοικος που κατέχει την κατοικία με ενοίκιο, αυθαίρετα ή του έχει παραχωρηθεί η χρήση χωρίς μίσθωμα».		
Μονάδες Μέτρησης	Απόλυτα μεγέθη	Συγκριτικά μεγέθη	
	Αριθμός νοικοκυριών που κατοικούν σε ιδιόκτητες κατοικίες Σύνολο νοικοκυριών	Ποσοστό των νοικοκυριών που κατοικούν σε ιδιόκτητες κατοικίες ως προς το σύνολο των νοικοκυριών	
Χωρικές ενότητες αναφοράς	Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα, Περιφέρειες NUTS 2 και NUTS 3, Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας (ΚΜ) και Περιφερειακές Ενότητες ΚΜ		
Πηγές	EUROSTAT, ΕΛ.ΣΤΑΤ.		
Στόχοι – Υποθέσεις	Από την πλευρά της ανθεκτικότητας η ιδιοκτησία της κατοικίας αποτελεί παράγοντα συγκράτησης του πληθυσμού και μέτρο της 'δέσμευσης' με την εκάστοτε περιοχή κατοικίας (BRR Network). Γενικότερα μπορεί να θεωρηθεί μέτρο της σταθερότητας των συνθηκών διαβίωσης και, σε ορισμένες περιπτώσεις, του επιπέδου διαβίωσης. Έτσι χρησιμοποιείται λόγω έλλειψης δεδομένων στο χωρικό επίπεδο των περιφερειακών ενοτήτων για άλλους κατάλληλους δείκτες, όπως είναι ο πληθυσμός σε κίνδυνο φτώχειας και το προσδόκιμο επιβίωσης.		

ΔΕΙΚΤΗΣ	ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ / ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΤΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗΣ ΔΟΜΗΣ
---------	---

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ορισμός	Ο δείκτης βασίζεται στην κλαδική διάρθρωση της απασχόλησης για να συγκρίνει την παραγωγική δομή της περιοχής με την παραγωγική δομή της χώρας η οποία θεωρείται το μέγιστο της διαφοροποίησης. Η τιμή του δείκτη προκύπτει «από το άθροισμα των απόλυτων τιμών των διαφορών των λόγων της συμμετοχής κάθε κλάδου στην παραγωγική δομή της περιοχής μελέτης από τη συμμετοχή του κλάδου στην παραγωγική δομή της χώρας διαιρεμένου διά του δύο» (Καυκαλάς, 1984).	
Μονάδες Μέτρησης	Απόλυτα μεγέθη	Συγκριτικά μεγέθη
	Τιμές του δείκτη μεταξύ 0 και 1	1-τιμή του δείκτη
Χωρικές ενότητες αναφοράς	Ευρωπαϊκή Ένωση, Ελλάδα, Περιφέρειες NUTS 2 και NUTS 3, Περιφέρεια Κεντρικής Μακεδονίας (ΚΜ) και Περιφερειακές Ενότητες ΚΜ	
Πηγές	EUROSTAT, ΕΛ.ΣΤΑΤ.	
Στόχοι – Υποθέσεις	Χαμηλές τιμές του δείκτη δείχνουν μεγάλη διαφοροποίηση του παραγωγικού συστήματος ενώ υψηλές τιμές δείχνουν ειδίκευση και συγκέντρωση σε ορισμένες δραστηριότητες. Η μεγάλη διαφοροποίηση του παραγωγικού συστήματος, δηλαδή η 'πολυκλαδικότητα' είναι παράγοντας ανθεκτικότητας διότι μειώνει την εξάρτηση από τις επιπτώσεις της κρίσης σε έναν μόνο κλάδο. Για λόγους συμβατότητας με την αντιμετώπιση των υπολοίπων δεικτών χρησιμοποιούνται οι τιμές [1-τιμή του δείκτη].	

4. Εμπειρική εφαρμογή στην Κεντρική Μακεδονία

4.1 Καινοτομία και ανθρώπινο δυναμικό: χωρικές διαφοροποιήσεις στην Κεντρική Μακεδονία

Η παρούσα ενότητα εξετάζει τη συμβολή του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη, όπως η τελευταία εκφράζεται με τη συνιστώσα της καινοτομίας, για τις επτά Περιφερειακές Ενότητες της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας για τα έτη 2001 και 2011. Για την ανάλυση συνδυάζονται δυο δείκτες:

(i) Ενας σύνθετος δείκτης που αντικατοπτρίζει τον ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού στην αναπτυξιακή διαδικασία όπως εκφράζεται μέσω της καινοτομίας (Δείκτης Καινοτομικότητας – ΔΚ). Ο σύνθετος δείκτης προκύπτει ως ο μέσος όρος των τριών επιμέρους βασικών δεικτών της συνιστώσας της καινοτομίας: (α) πληθυσμός 15-64 ετών με

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

τριτοβάθμια εκπαίδευση ως ποσοστό του συνολικού πληθυσμού της ίδιας ηλικίας (β) νέοι επιχειρηματίες ως ποσοστό των απασχολούμενων της ίδιας ηλικίας, (γ) απασχολούμενοι με τριτοβάθμια εκπαίδευση ως ποσοστό του συνόλου των απασχολούμενων (αναλυτικά βλ. παραπάνω).

(ii) Ο καθιερωμένος δείκτης χωρικής ανάπτυξης που είναι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, εκφρασμένο σε μονάδες αγοραστικής δύναμης (ΜΑΔ).

Ο πίνακας 2 παρουσιάζει την κατάταξη των Περιφερειακών Ενοτήτων της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας ως προς τους επιμέρους δείκτες καινοτομικότητας για τα έτη 2001 και 2011. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι η Περιφερειακή Ενότητα Θεσσαλονίκης διατηρεί την υψηλότερη θέση σε όλους σχεδόν τους δείκτες και για τις δυο περιόδους αναφοράς, εκτός από τον δείκτη επιχειρηματικότητας. Επιπλέον, η Περιφερειακή Ενότητα Πιερίας είναι η μοναδική που διατηρεί την ίδια θέση (δεύτερη) σε όλους τους επιμέρους δείκτες και για τις δυο χρονικές περιόδους αναφοράς. Μαζί με την Περιφερειακή Ενότητα Χαλκιδικής εμφανίζουν πολύ υψηλό επίπεδο επιχειρηματικότητας νέων που ενδεχομένως σχετίζεται με το παραγωγικό τους μοντέλο το οποίο στηρίζεται στις υπηρεσίες (τουρισμό). Η Περιφερειακή Ενότητα Ημαθίας, ενώ δείχνει να έχει σχετικά καλή θέση σε δείκτες προσφοράς και ζήτησης υψηλά εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού, υστερεί σημαντικά ως προς τη διάσταση της επιχειρηματικότητας. Τέλος, η κατάταξη των Περιφερειακών Ενοτήτων φαίνεται να παραμένει γενικά ίδια τα έτη 2001 και 2011, εκτός από την περίπτωση του δείκτη επιχειρηματικότητας των νέων όπου υπάρχει πτώση της θέσης της Περιφερειακής Ενότητας Θεσσαλονίκης, αλλά και αυτής του Κιλκίς.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Πίνακας 2: Κατάταξη των Περιφερειακών Ενοτήτων βάσει των επιμέρους δεικτών καινοτομικότητας για τα έτη 2001, 2011

Θέση	Πληθυσμός 15-64 ετών με τριτοβάθμια εκπαίδευση % πληθυσμού 15-64 ετών	Νέοι επιχειρηματίες 15-44 ετών % πληθυσμού 15-44 ετών	Απασχολούμενοι με τριτοβάθμια εκπαίδευση % συνόλου απασχολουμένων	Πληθυσμός 15-64 ετών με τριτοβάθμια εκπαίδευση % πληθυσμού 15-64 ετών	Νέοι επιχειρηματίες 15-44 ετών % πληθυσμού 15-44 ετών	Απασχολούμενοι με τριτοβάθμια εκπαίδευση % συνόλου απασχολουμένων
	2001			2011		
1	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
2	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ
3	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΣΕΡΡΩΝ	ΗΜΑΘΙΑΣ
4	ΣΕΡΡΩΝ	ΣΕΡΡΩΝ	ΣΕΡΡΩΝ	ΣΕΡΡΩΝ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΣΕΡΡΩΝ
5	ΚΙΛΚΙΣ	ΚΙΛΚΙΣ	ΚΙΛΚΙΣ	ΚΙΛΚΙΣ	ΠΕΛΛΑΣ	ΚΙΛΚΙΣ
6	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΠΕΛΛΑΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΠΕΛΛΑΣ
7	ΠΕΛΛΑΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΠΕΛΛΑΣ	ΠΕΛΛΑΣ	ΚΙΛΚΙΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., EUROSTAT, και Ερευνητικό Πρόγραμμα, ίδια επεξεργασία

Ο πίνακας 3 δείχνει τη σύγκριση της κατάταξης των Περιφερειακών Ενοτήτων βάσει των δυο δεικτών, του σύνθετου δείκτη καινοτομικότητας και του δείκτη ανάπτυξης, για τα δύο έτη αναφοράς. Μεταξύ 2001 και 2011 φαίνεται να έχει μεγαλύτερες μεταβολές ο δείκτης ανάπτυξης, με την Περιφερειακή Ενότητα Θεσσαλονίκης να παραμένει στην πρώτη θέση ως προς αυτόν. Εκτός από την Περιφερειακή Ενότητα Χαλκιδικής, η οποία έχει ανέβει δύο θέσεις στη σχετική κατάταξη, αλλαγές ως προς τον δείκτη ανάπτυξης παρατηρούνται στις θέσεις των Περιφερειακών Ενοτήτων της Ημαθίας, της Πιερίας και της Πέλλας. Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζει η Περιφερειακή Ενότητα του Κιλκίς, της οποίας η σχετική θέση 'χειροτερεύει' αρκετά τόσο ως προς τον δείκτη ανάπτυξης όσο και ως προς τον σύνθετο δείκτη καινοτομικότητας. Στην περίπτωση του τελευταίου, με εξαίρεση την Περιφερειακή Ενότητα Κιλκίς, η κατάταξη είναι σχεδόν αμετάβλητη μεταξύ των ετών 2001 και 2011.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Πίνακας 3: Κατάταξη των Περιφερειακών Ενοτήτων βάσει του σύνθετου δείκτη καινοτομικότητας (ΔΚ) και του δείκτη ανάπτυξης (κκ ΑΕΠ) για τα έτη 2001, 2011

Θέση	Δείκτης ανάπτυξης (κκ ΑΕΠ – ΜΑΔ)	Σύνθετος δείκτης καινοτομικότητας (ΔΚ)	Δείκτης ανάπτυξης (κκ ΑΕΠ – ΜΑΔ)	Σύνθετος δείκτης καινοτομικότητας (ΔΚ)
	2001		2011	
1	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
2	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ
3	ΚΙΛΚΙΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ
4	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΣΕΡΡΩΝ	ΠΕΛΛΑΣ	ΣΕΡΡΩΝ
5	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΚΙΛΚΙΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ
6	ΠΕΛΛΑΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΚΙΛΚΙΣΣ	ΠΕΛΛΑΣ
7	ΣΕΡΡΩΝ	ΠΕΛΛΑΣ	ΣΕΡΡΩΝ	ΚΙΛΚΙΣ

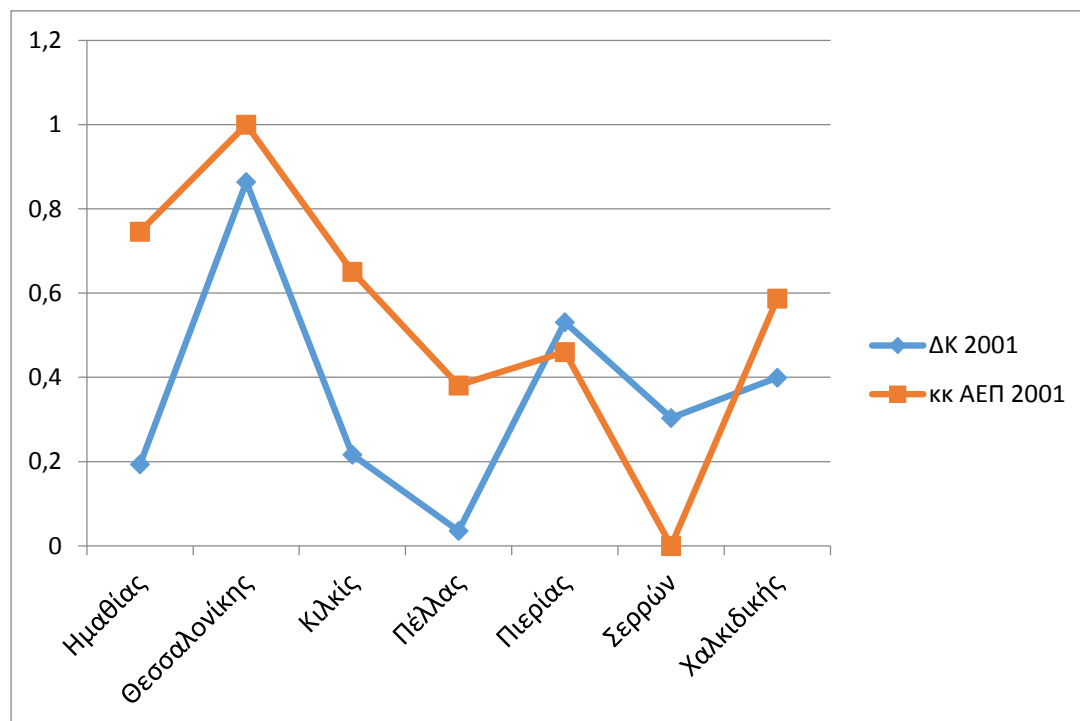
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, EUROSTAT, και Ερευνητικό Πρόγραμμα, ίδια επεξεργασία

Η κατάταξη των περιφερειακών ενοτήτων απεικονίζεται και διαγραμματικά παρακάτω:

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Διάγραμμα 1: Επίδοση Περιφερειακών Ενοτήτων βάσει του σύνθετου δείκτη καινοτομικότητας (ΔΚ) και του δείκτη ανάπτυξης (κκ ΑΕΠ) 2001

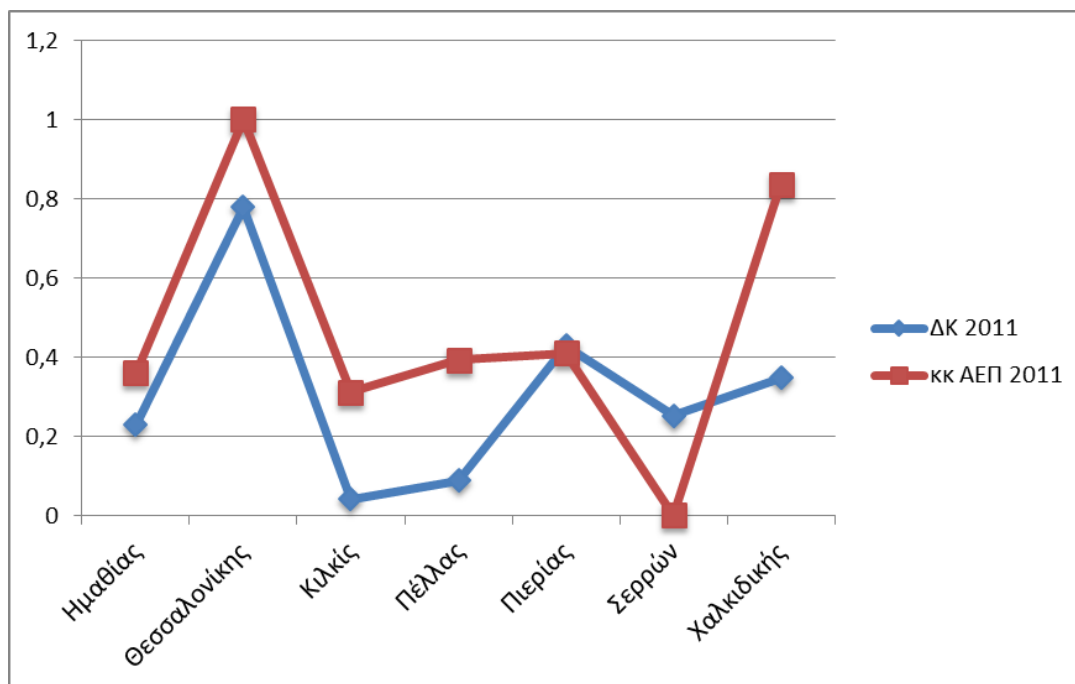

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., EUROSTAT, και Ερευνητικό Πρόγραμμα, ίδια επεξεργασία

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Διάγραμμα 2: Επίδοση Περιφερειακών Ενοτήτων βάσει του σύνθετου δείκτη καινοτομικότητας (ΔΚ) και του δείκτη ανάπτυξης (κκ ΑΕΠ) 2011

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ., EUROSTAT, και Ερευνητικό Πρόγραμμα, ίδια επεξεργασία

4.2 Ανθεκτικότητα και ανθρώπινο δυναμικό: χωρικές διαφοροποιήσεις στην Κεντρική Μακεδονία

Η ενότητα αυτή εξετάζει τη συμβολή του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη, όπως η τελευταία εκφράζεται με τη συνιστώσα της ανθεκτικότητας, για τις επτά Περιφερειακές Ενότητες της περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας για τα έτη 2001 και 2011. Για την ανάλυση συνδυάζονται δυο κατηγορίες δεικτών:

(i) Ένας σύνθετος δείκτης που αντικατοπτρίζει τον ρόλο του ανθρώπινου δυναμικού στην χωρική ανάπτυξη όπως εκφράζεται μέσω της ανθεκτικότητας (Δείκτης Ανθεκτικότητας – ΔΑ). Ο σύνθετος δείκτης προκύπτει ως ο μέσος όρος των τριών επιμέρους βασικών δεικτών της συνιστώσας της ανθεκτικότητας: (α) Λόγος των επιπέδων εκπαίδευσης, (β) Δείκτης διαφοροποίησης (της κλαδικής διάρθρωσης) της απασχόλησης, (γ) Δείκτης ιδιοκατοίκησης νοικοκυριών (αναλυτικά βλ. παραπάνω).

(ii) Ο καθιερωμένος δείκτης χωρικής ανάπτυξης που είναι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, εκφρασμένο σε μονάδες αγοραστικής δύναμης (ΜΑΔ).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Έτσι, ο πίνακας 4 παρουσιάζει την κατάταξη των περιφερειακών ενοτήτων της Περιφέρειας Κεντρικής Μακεδονίας ως προς τους επιμέρους δείκτες ανθεκτικότητας για τα έτη 2001 και 2011. Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι οι Περιφερειακές Ενότητες Θεσσαλονίκης Πιερίας και Ημαθίας εναλλάσσονται στις πρώτες θέσεις ως προς τους δείκτες του λόγου επιπέδων εκπαίδευσης και της διαφοροποίησης της απασχόλησης, ενώ βρίσκονται σε χαμηλές θέσεις ως της τον δείκτη ιδιοκατοίκησης, με την Περιφερειακή Ενότητα Θεσσαλονίκης να έχει σταθερά τη χαμηλότερη θέση στον δείκτη αυτόν. Οι Περιφερειακές Ενότητες Σερρών, Πέλλας και Κιλκίς βρίσκονται και τα δύο έτη στις υψηλότερες θέσεις ως προς τον δείκτη ιδιοκατοίκησης με σταθερά στην πρώτη θέση αυτήν των Σερρών. Βρίσκονται επίσης σε χαμηλές θέσεις ως προς τους δείκτες του λόγου επιπέδων εκπαίδευσης και της διαφοροποίησης της απασχόλησης με σταθερά στις τελευταίες θέσεις την Περιφερειακή Ενότητα Πέλλας. Η Περιφερειακή Ενότητα Χαλκιδικής, ευρισκόμενη στην προτελευταία θέση ως προς όλους τους δείκτες το 2001, βελτιώνει λίγο τη θέση της σε δύο επιμέρους δείκτες ανθεκτικότητας το 2011.

Πίνακας 4: Κατάταξη των Περιφερειακών Ενοτήτων βάσει των επιμέρους δεικτών ανθεκτικότητας για τα έτη 2001, 2011

Θέση	Λόγος επιπέδων εκπαίδευσης	Ιδιοκατοίκηση νοικοκυριών	Διαφοροποίηση απασχόλησης	Λόγος επιπέδων εκπαίδευσης	Ιδιοκατοίκηση νοικοκυριών	Διαφοροποίηση απασχόλησης
	2001			2011		
1	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΣΕΡΡΩΝ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΣΕΡΡΩΝ	ΠΙΕΡΙΑΣ
2	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΚΙΛΚΙΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΠΕΛΛΑΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
3	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΠΕΛΛΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΚΙΛΚΙΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ
4	ΣΕΡΡΩΝ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΚΙΛΚΙΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΣΕΡΡΩΝ
5	ΚΙΛΚΙΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΣΕΡΡΩΝ	ΚΙΛΚΙΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ
6	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΣΕΡΡΩΝ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΚΙΛΚΙΣ
7	ΠΕΛΛΑΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΠΕΛΛΑΣ	ΠΕΛΛΑΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΠΕΛΛΑΣ

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, EUROSTAT και Ερευνητικό Πρόγραμμα, ίδια επεξεργασία

Ο πίνακας 5 δείχνει τη σύγκριση της κατάταξης των Περιφερειακών Ενοτήτων βάσει των δυο δεικτών, του σύνθετου δείκτη ανθεκτικότητας και του δείκτη ανάπτυξης, για τα δύο έτη αναφοράς. Μεταξύ 2001 και 2011 διαπιστώνεται ότι, όπως και στους επιμέρους δείκτες, οι Περιφερειακές Ενώτητες Θεσσαλονίκης, Πιερίας και Ημαθίας διατηρούν τις πρώτες θέσεις ως προς τον σύνθετο δείκτη ανθεκτικότητας, ενώ ως προς τον δείκτη ανάπτυξης μόνο η Περιφερειακή Ενότητα Θεσσαλονίκης είναι σταθερά στην πρώτη θέση. Οι Περιφερειακές Ενώτητες Χαλκιδικής και Πέλλας, ευρισκόμενες το 2001 σε ενδιάμεση και χαμηλή θέση αντίστοιχα ως προς το επίπεδο ανάπτυξης, βελτιώνουν τη θέση τους σημαντικά ως προς τον δείκτη αυτόν το 2011, αν και βρίσκονται σταθερά στις δύο τελευταίες θέσεις ως προς τον σύνθετο δείκτη ανθεκτικότητας. Οι Περιφερειακές Ενώτητες Κιλκίς και Σερρών έχουν ενδιάμεση θέση αυτής ως προς τον σύνθετο δείκτη ανθεκτικότητας, αλλά ως προς το επίπεδο ανάπτυξης η μεν Περιφερειακή Ενότητα Σερρών παραμένει στην τελευταία θέση δε θέση αυτής του Κιλκίς πέφτει κατά πολύ το 2011.

Πίνακας 5: Κατάταξη των Περιφερειακών Ενοτήτων βάσει του σύνθετου δείκτη ανθεκτικότητας (ΔΑ) και του δείκτη ανάπτυξης (κκ ΑΕΠ) για τα έτη 2001, 2011

Θέση	Δείκτης ανάπτυξης (κκ ΑΕΠ – ΜΑΔ)	Σύνθετος δείκτης ανθεκτικότητας (ΔΑ)	Δείκτης ανάπτυξης (κκ ΑΕΠ – ΜΑΔ)	Σύνθετος δείκτης ανθεκτικότητας (ΔΑ)
	2001		2011	
1	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ
2	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
3	ΚΙΛΚΙΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΗΜΑΘΙΑΣ
4	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΚΙΛΚΙΣ	ΠΕΛΛΑΣ	ΣΕΡΡΩΝ
5	ΠΙΕΡΙΑΣ	ΣΕΡΡΩΝ	ΗΜΑΘΙΑΣ	ΚΙΛΚΙΣ
6	ΠΕΛΛΑΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ	ΚΙΛΚΙΣΣ	ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ
7	ΣΕΡΡΩΝ	ΠΕΛΛΑΣ	ΣΕΡΡΩΝ	ΠΕΛΛΑΣ

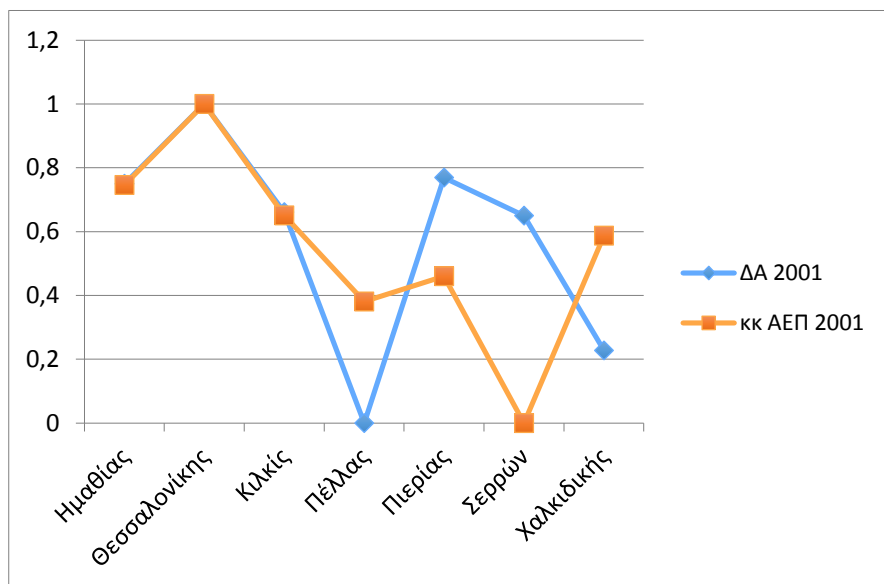
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, EUROSTAT και Ερευνητικό Πρόγραμμα, ίδια επεξεργασία

Η κατάταξη των περιφερειακών ενοτήτων απεικονίζεται και διαγραμματικά παρακάτω:

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

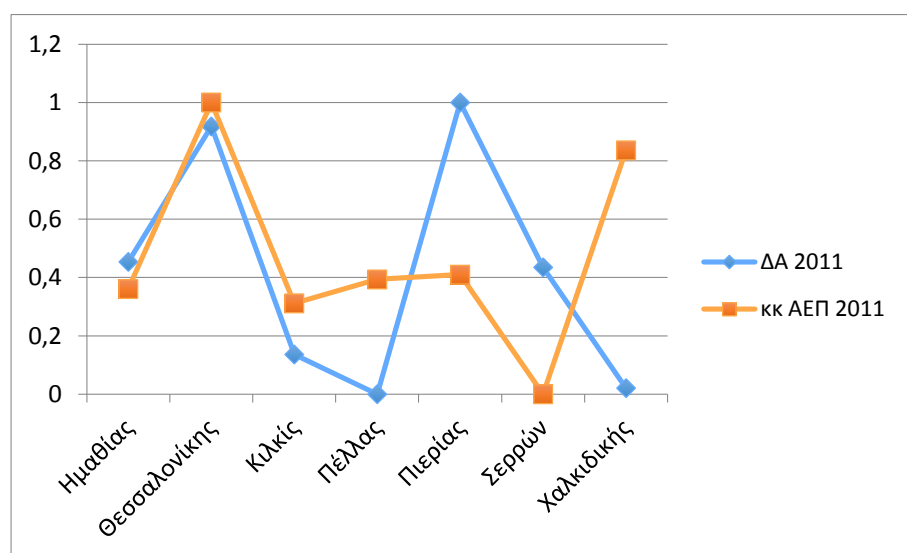
Διάγραμμα 3: Επίδοση Περιφερειακών Ενοτήτων βάσει του σύνθετου δείκτη ανθεκτικότητας (ΔΑ) και του δείκτη ανάπτυξης (κκ ΑΕΠ) 2001

Πηγή:
ΕΛ.ΣΤΑΤ.,
EUROSTAT, και
Ερευνητικό
Πρόγραμμα,

ίδια επεξεργασία

Διάγραμμα 4: Επίδοση Περιφερειακών Ενοτήτων βάσει του σύνθετου δείκτη ανθεκτικότητας (ΔΑ) και του δείκτη ανάπτυξης (κκ ΑΕΠ) 2011

Πηγή: ΕΛ.ΣΤΑΤ, EUROSTAT, και Ερευνητικό Πρόγραμμα, ίδια επεξεργασία

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

4.3 **Ανθρώπινο δυναμικό, χωρική ανάπτυξη και χωρική οργάνωση: διαφοροποιήσεις στην Κεντρική Μακεδονία**

Βάσει των παραπάνω μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις σε επίπεδο Περιφερειακής Ενότητας. Στόχος είναι να συνδεθούν οι επιδόσεις κάθε μιας ως προς τις συνιστώσες του ανθρώπινου δυναμικού που αφορούν την καινοτομικότητα και την ανθεκτικότητα με τις επιδόσεις της ως προς τον καθιερωμένο δείκτη του επιπέδου ανάπτυξης, δηλαδή το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Παράλληλα επιχειρείται η σύνδεση με τα χαρακτηριστικά της χωρικής οργάνωσης που υιοθετήθηκαν στην έρευνα και τα οποία βασίζονται στην αξιολόγηση του βαθμού αστικότητας καθώς και στα χαρακτηριστικά της χωρικής οργάνωσης με βάση Λειτουργικές Αστικές Περιοχές (ΛΑΠ) και τα αστικά κέντρα των περιφερειακών ενοτήτων. Με την προσέγγιση αυτή μπορεί να 'φωτιστεί' περαιτέρω η διερεύνηση του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη.

Η Περιφερειακή Ενότητα Ημαθίας με πολύ καλές επιδόσεις ως προς τον δείκτη του επιπέδου ανάπτυξης το 2001, έχει σημαντικές 'απώλειες' ως προς τον δείκτη αυτόν το 2011. Διατηρεί την ίδια αρκετά καλή θέση ως προς την ανθεκτικότητα, αλλά και τη χαμηλή θέση ως προς τη συνιστώσα του ανθρώπινου δυναμικού που σχετίζεται με την καινοτομία. Πρόκειται για μια σημαντικά αστικοποιημένη περιοχή με τάσεις αυξανόμενης αστικοποίησης, με ισχυρό αστικό σύστημα (ΛΑΠ και δύο αστικά κέντρα).

Η Περιφερειακή Ενότητα Θεσσαλονίκης διατηρεί την υψηλότερη επίδοση ως προς το επίπεδο ανάπτυξης με πολύ μικρή μείωση ως προς την ανθεκτικότητα το 2011. Σε ό,τι αφορά την καινοτομικότητα διατηρεί επίσης την υψηλότερη θέση, φαίνεται επομένως να διαθέτει παραγωγικό μοντέλο το οποίο βασίζεται στη γνώση και την εξειδίκευση περισσότερο από ότι οι άλλες Περιφερειακές Ενότητες της Κεντρικής Μακεδονίας. Η υπεροχή αυτή μπορεί να συσχετιστεί με το γεγονός ότι η Θεσσαλονίκη είναι η σημαντικότερη και πλήρως αστικοποιημένη Περιφερειακή Ενότητα της Περιφέρειας αποτελώντας ένα από τα δύο ισχυρότερα μητροπολιτικά κέντρα της χώρας.

Η Περιφερειακή Ενότητα Κιλκίς έχοντας το 2001 ενδιάμεσες θέσεις ως προς τον δείκτη ανάπτυξης και τον δείκτη ανθεκτικότητας και σχετικά χαμηλή θέση ως προς τον δείκτη καινοτομικότητας, το 2011 χάνει σημαντικά από τις επιδόσεις της και ως προς τους τρεις δείκτες, ιδίως ως προς το επίπεδο ανάπτυξης. Πρόκειται για μέτρια αστικοποιημένη περιοχή με μεγάλη όμως αύξηση του αστικού πληθυσμού μεταξύ 2001 και 2011. Η ασθενής ΛΑΠ του 2001 γίνεται μέτριας δυναμικότητας το 2011.

Η Περιφερειακή Ενότητα Πέλλας έχοντας το 2001 πολύ χαμηλή θέση ως προς τον δείκτη ανάπτυξης, βελτιώνει λίγο τη θέση της το 2011. Βελτιώνει επίσης ελάχιστα τη χαμηλότερη από όλες τις άλλες Περιφερειακές Ενότητες θέση της ως προς την καινοτομικότητα, ενώ σταθερά βρίσκεται στη χαμηλότερη θέση ως προς τον σύνθετο δείκτη ανθεκτικότητας.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Χαρακτηρίζεται από μικρό βαθμό αστικοποίησης, ενώ διαθέτει μόνο δύο αδύναμα αστικά κέντρα.

Η Περιφερειακή Ενότητα Πιερίας με μέτριες και βελτιούμενες επιδόσεις ως προς τον δείκτη ανάπτυξης μεταξύ 2001 και 2011, έχει πολύ καλές και επίσης βελτιούμενες επιδόσεις ως προς τον σύνθετο δείκτη ανθεκτικότητας. Κατέχει επίσης τη δεύτερη θέση ως προς την καινοτομικότητα μετά την Περιφερειακή Ενότητα Θεσσαλονίκης, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να μεταφράσει αυτή τη δυναμική σε αναπτυξιακή υπεροχή. Χαρακτηρίζεται από ισχυρές τάσεις αστικοποίησης με πολύ μεγάλη αύξηση του αστικού πληθυσμού. Διαθέτει ΛΑΠ μέτριας δυναμικότητας το 2001 η οποία ισχυροποιείται το 2011.

Η Περιφερειακή Ενότητα Σερρών σταθερά έχει τη χαμηλότερη θέση ως προς τον δείκτη ανάπτυξης αν και βρίσκεται σε ενδιάμεση θέση ως προς τον σύνθετο δείκτη ανθεκτικότητας καθώς και ως προς τον σύνθετο δείκτη καινοτομικότητας. Πρόκειται για μέτρια αστικοποιημένη περιοχή με μεγάλη όμως αύξηση του αστικού πληθυσμού μεταξύ 2001 και 2011. Η ασθενής ΛΑΠ του 2001 γίνεται μέτριας δυναμικότητας το 2011.

Η Περιφερειακή Ενότητα Χαλκιδικής ακολουθεί μια πορεία διαφοροποίησης μεταξύ των δύο κατατάξεων. Έχοντας ενδιάμεση θέση ως προς το επίπεδο ανάπτυξης το 2001 βελτιώνει πολύ τη θέση της το 2011. Σταθερά βρίσκεται στην ίδια σχετικά καλή θέση ως προς τον σύνθετο δείκτη καινοτομικότητας, αλλά στην ίδια πολύ χαμηλή θέση ως προς τον σύνθετο δείκτη ανθεκτικότητας. Είναι η μόνη μη αστικοποιημένη Περιφερειακή Ενότητα της Περιφέρειας, με την έννοια ότι δεν διαθέτει κανένα αστικό κέντρο.

5. Συμπεράσματα

Το κεντρικό θέμα αυτού του μέρους της έρευνας αφορά τη διερεύνηση της σχέσης μεταξύ του ανθρώπινου δυναμικού και της χωρικής ανάπτυξης με έμφαση στον τρόπο που το πρώτο μπορεί να ληφθεί υπόψη για την αποτίμηση του επιπέδου ανάπτυξης επιμέρους περιοχών. Το ενδιαφέρον για τη διερεύνηση αυτή ξεκινά από τη διαπίστωση ότι ο καθιερωμένος δείκτης επιπέδου ανάπτυξης, που είναι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, δεν αποδίδει επαρκώς σημαντικές παραμέτρους της χωρικής ανάπτυξης. Πρόκειται για μια εντεινόμενη στροφή του ενδιαφέροντος διεθνώς προς ποιοτικά, κοινωνικά, περιβαλλοντικά, και γενικά περισσότερο ανθρωποκεντρικά και λιγότερο οικονομοκεντρικά κριτήρια στην προσπάθεια αποτίμησης της χωρικής ανάπτυξης, κάτω από το ευρύτερο πρίσμα της ανθρώπινης ανάπτυξης, η οποία τείνει να επηρεάσει και τις επιλογές των πολιτικών χωρικής ανάπτυξης.

Η διερεύνηση του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού στη χωρική ανάπτυξη επικεντρώθηκε σε δύο συνιστώσες της: τη συνιστώσα της καινοτομίας και τη συνιστώσα της ανθεκτικότητας.

Σε ό,τι αφορά την συνιστώσα της καινοτομίας, η ανάδειξη του χώρου και ιδίως της περιφέρειας στο πλαίσιο των νέων θεωρητικών προσεγγίσεων της χωρικής ανάπτυξης μετά

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

τη δεκαετία του 1980 συνδέθηκε με τη σημασία της 'κοινωνίας της μάθησης', με καθοριστικό στοιχείο τη γνώση και παραπέρα την ικανότητα για παραγωγή και αξιοποίηση της καινοτομίας. Από τη σκοπιά αυτή θεωρείται ότι το ανθρώπινο κεφάλαιο χαρακτηρίζει τις περιοχές που το διαθέτουν ως ένας μη υλικός παράγοντας χωρικής ανάπτυξης. Το ανθρώπινο κεφάλαιο θεωρείται ένας 'εδαφικός πόρος' (territorial asset) που αφορά τη σφαίρα της οικονομίας, ενώ παράλληλα 'εδαφικοί πόροι' εντοπίζονται και στη σφαίρα της γεωγραφίας, όπως είναι η ύπαρξη μεγάλων αστικών συγκεντρώσεων, η προσβασιμότητα, η περιφερειακότητα, κ.ά. (Camagni, 2008). Κατά συνέπεια, μπορεί να υποστηριχτεί ότι η σύνδεση του ανθρώπινου δυναμικού με ειδικότερα χαρακτηριστικά του χώρου μπορεί να γίνει με βάση το γεγονός ότι (α) λειτουργεί ως μέρος ενός συστήματος ('εδαφικό κεφάλαιο') που αναφέρεται σε συγκεκριμένη περιοχή και (β) λειτουργεί σε αλληλεπίδραση με στοιχεία του συστήματος που έχουν γεωγραφική διάσταση. Η έμφαση στην εδαφική (territorial) διάσταση της αναπτυξιακής διαδικασίας μπορεί να συνδεθεί και με το θέμα των κριτηρίων προσδιορισμού των περιοχών για τη μελέτη των σχετικών φαινομένων. Μπορεί να υποστηριχτεί ότι, αν αποσυνδεθούν οι περιοχές από τα διοικητικά κριτήρια που αφορούν τη μέτρηση των οικονομικών δεικτών και άλλων στατιστικών στοιχείων, χρειάζονται διαφορετικές έννοιες που έχουν σχέση με τη διάρθρωση των εδαφικών ενοτήτων, π.χ. αυτές που αφορούν την οργάνωση του δικτύου των οικισμών και τις ιεραρχίες τους, τη γεωγραφική θέση και προσβασιμότητα, τον βαθμό αστικοποίησης και την οριοθέτηση των αγορών εργασίας.

Η συνιστώσα της ανθεκτικότητας θέτει με ανανεωμένη οπτική τα θέματα χωρικής ανάπτυξης και ανθρώπινου δυναμικού, από τα οποία μπορεί να προκύψουν 'εισροές' για τη διαφοροποίηση του ρόλου του ανθρώπινου δυναμικού σε σχέση με τις διαφορετικές μορφές χωρικής ανθεκτικότητας (μηχανική, οικολογική, προσαρμοστική). Επιπλέον, μπορεί να συνεισφέρει στον προσδιορισμό των κατάλληλων χωρικών ενοτήτων για τη μελέτη του φαινομένου. Από τη σκοπιά της ανθεκτικότητας, τα ερωτήματα για τη σχέση του ανθρώπινου δυναμικού με τις περιοχές που είναι κατάλληλες για τη μελέτη της χωρικής ανάπτυξης μπορεί να παραπέμπουν πέρα από τα υφιστάμενα πλαίσια, σε νέα πλαίσια που μπορεί να αφορούν την κλίμακα του χώρου (π.χ. έμφαση στην τοπική κλίμακα) ή τις επιπτώσεις της κρίσης στη μορφή του χώρου (περιοχές που έχουν πληγεί ή ανακάμπτουν, περιοχές που με κάποιον τρόπο συνδέονται με τις συνέπειες της κρίσης, ανάλογα με το παραγωγικό τους σύστημα).

Η ανάλυση των χαρακτηριστικών των Περιφερειακών Ενοτήτων της Κεντρικής Μακεδονίας ως προς τις δύο αντιπροσωπευτικές συνιστώσες της χωρικής ανάπτυξης, την καινοτομία και την ανθεκτικότητα με άξονα το ανθρώπινο δυναμικό, για τα έτη 2001 και 2011, η οποία πραγματοποιήθηκε στο παρόν μέρος της έρευνας, εμπλουτίζει τη θεώρηση των παραγόντων της χωρικής ανάπτυξης πέρα από την επικέντρωση στον καθιερωμένο δείκτη του κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Για τις Περιφερειακές Ενότητες της Κεντρικής Μακεδονίας διαφαίνεται ότι το επίπεδο ανάπτυξης όπως αποτυπώνεται από το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, δεν

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

συμβαδίζει απαραίτητα με τις επιδόσεις τους ως προς τις δύο παραπάνω συνιστώσες. Τα χαρακτηριστικά τους με βάση τον βαθμό αστικότητας (βλ. παραπάνω το Μέρος Α' «Οργάνωση χώρου και γεωγραφία ανθρώπινου δυναμικού» στην ίδια έρευνα) μπορούν εν μέρει να 'φωτίσουν' τη διαπίστωση αυτή. Για παράδειγμα, η Θεσσαλονίκη, ως η πλέον αστικοποιημένη περιοχή, διατηρεί διαχρονικά την υπεροχή της ως προς το επίπεδο ανάπτυξης και την ως προς την καινοτομικότητα με ελάχιστη κάμψη ως προς την ανθεκτικότητα. Η Χαλκιδική, που είναι η μόνη μη αστικοποιημένη περιοχή, με σταθερά καλή θέση ως προς την καινοτομικότητα και χαμηλή θέση ως προς την ανθεκτικότητα, παρουσιάζει σημαντική βελτίωση της θέσης της ως προς το κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Μια ακόμα αξιοσημείωτη περίπτωση είναι η Περιφερειακή Ενότητα Σερρών, μια μέτρια αστικοποιημένη περιοχή που διατηρεί ενδιάμεση θέση ως προς την ανθεκτικότητα και την καινοτομικότητα αλλά έχει σταθερά την τελευταία θέση ως προς το επίπεδο ανάπτυξης.

Γίνεται επομένως φανερό ότι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ δεν αρκεί από μόνο του για να ερμηνεύσει το επίπεδο ανάπτυξης και ευημερίας των περιοχών και μάλιστα σε περιόδους ριζικών ανατροπών που επηρεάζουν με διαφορετικό τρόπο τα χαρακτηριστικά των επιμέρους συνιστωσών της χωρικής ανάπτυξης. Πολύ περισσότερο δεν αρκεί για να συμπεριλάβει καθιερωμένες συνιστώσες της χωρικής ανάπτυξης με μια ανανεωμένη προσέγγιση, ή άλλες που αναδείχθηκαν πρόσφατα, όπως οι συνιστώσες της καινοτομίας και της ανθεκτικότητας, αντίστοιχα. Το σχετικό ενδιαφέρον εκδηλώνεται και σε ευρύτερα συστήματα προγραμματισμού της χωρικής ανάπτυξης, όπως διαπιστώνεται από την πολύ πρόσφατη εισαγωγή του EU Regional Human Development Index. Επιβεβαιώνεται έτσι από διαφορετικές πλευρές ότι πρόκειται για ένα θέμα με ανοιχτά πεδία περαιτέρω διερεύνησης το οποίο όμως πρέπει να υποστηριχτεί και πρακτικά από τα επίσημα συστήματα συλλογής και καταγραφής δεδομένων, κατά κύριο λόγο από την ΕΛ.ΣΤΑΤ., σε όσο το δυνατόν χαμηλότερο χωρικά επίπεδο, ώστε να αξιοποιηθεί ουσιαστικά από τον χωρικό προγραμματισμό.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

Ahern, J. (2011). 'From fail-safe to safe-to-fail: Sustainability and resilience in the new urban world'. *Landscape and Urban Planning*, 100, 341–343.

Antikainen, J. (2005). 'The Concept of Functional Urban Area, Findings of the ESPON Project 1.1.1', *Informationen zur Raumentwicklung*, Heft 7, 447-452.

Atkinson, R., Madsen, B., Russo, A., Servillo, L., Smith, I., van der Borg, J. (2010). ATTREG - The Attractiveness of European regions and cities for residents and visitors, Applied Research 2013/1/7, Inception Report, Version 29-Jun-10, ESPON.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/AT_TREG/ATTREG_IR_final-revision.pdf

- Bailey, N. & Turok, I. (2001). 'Central Scotland as a polycentric urban region: useful planning concept or chimera?'. *Urban Studies*, 38(4), 697-715.
- Becker, S. (1964). *Human capital*. Chicago: University of Chicago Press.
- Boschma, R.A. & Frenken, K. (2010). 'The Spatial Evolution of Innovation Networks. A Proximity Perspective'. Στο R.A. Boschma and R. Martin (Επιμ.), *Handbook of Evolutionary Economic Geography*, (σσ. 120–135). Cheltenham: Edward Elgar.
- Boschma, R.A. (2005). 'Proximity and innovation: a critical assessment'. *Regional Studies*, 39(1), 61–74.
- Bourne, L.S. (1975). *Urban Systems: Strategies for Regulation - a comparison of policies in Britain, Sweden, Australia and Canada*. Oxford: Clarendon Press.
- Bristow, G. (2010). 'Resilient regions: re-'place'ing regional competitiveness'. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1), 153–167.
- Bristow, G. (2011). 'Territorial competitiveness and local and regional economic development: A classic tale of 'theory led by policy''. Στο A. Pike, A. Rodríguez-Pose, & J. Tomaney (Επιμ.) *Handbook of Local and Regional Development* (σσ. 344-355). London and New York: Routledge.
- Bristow, G. et al. (2013). *ECR2 Economic Crisis: Resilience of Regions Applied Research 2013/124/2012 Revised Interim Report | Version 20/05/2013*, ESPON. http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_AppliedResearch/ECR2.html
- Bristow, G., Healy, A. Norris, L., et al. (2014b). *ECR2 Economic Crisis: Resilience of Regions, Scientific report*, ESPON. http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_AppliedResearch/ECR2.html
Building Resilient Regions, Institute of Governmental Studies, The University of California Berkeley (BRR Network) (n.d.). 'Regional Capacity Index'. <http://brr.berkeley.edu/rci/>
- Bristow, G., Healy, A., Norris, L., et al. (2014a). *ECR2 Economic Crisis: Resilience of Regions, final report*, ESPON. http://www.espon.eu/main/Menu_Projects/Menu_AppliedResearch/ECR2.html
- Camagni, R. & Capello, R. (2012). 'Regional Competitiveness and Territorial Capital: A Conceptual Approach and Empirical Evidence from the European Union'. *Regional Studies*, 47(9), 1383–1402.
- Camagni, R. (1993). 'Inter-Firm Industrial Networks: The Costs and Benefits of Cooperative Behaviour'. *Journal of Industrial Studies*, 1(1), 1-15.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Camagni, R. (2008). 'Towards a Concept of Territorial Capital'. Στο R. Capello, R. Camagni, B. Chizzolini and U. Fratesi (Επιμ.) *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe*, Berlin, Springer.
- Cambridge Journal of Regions, Economy and Society (CJRES) (2010). *The Resilient Region*, 3(1).
- Caniels, M. (2000). *Knowledge Spillovers and Economic Growth*, Cheltenham: Edward Elgar.
- Capello, R. (2014). 'Proximity and Regional Innovation processes: is there space for new reflections?' Στο A. Torre & F. Vallet (Επιμ.) *Regional Development and Proximity Relations*. Edward Elgar Publishing.
- Cappellin, R. (2003). 'Networks and Technological Change in regional clusters'. Στο D., Broker, D. Dohse, & Soltwedel, R. (Επιμ.) *Innovation Clusters and Interregional Competition* (σσ. 52-78) Berlin: Springer.
- Carillo, M. R. (2003). 'Human Capital Formation in the New Growth Theory: The Role of Social Interactions', Στο N. Salvadori (Επιμ.), *The Theory of Economic Growth: A Classical Perspective*. Edward Elgar Publishing.
- Chesbrough, H.W. (2003). *Open innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology*. Harvard Business Press.
- Cohen, W.M. & Levinthal, D.A. (1990). 'Absorptive capacity: A new perspective on learning and innovation'. *Administrative Science Quarterly*, 35(1), 128-152.
- Coleman, J. (1988). 'Social capital in the creation of human capital'. *American Journal of Sociology*, 94, 95-120.
- Cooke, P. & Morgan, K. (1998). *The Associational Economy: Firms, Regions and Innovation*. Oxford University Press.
- Cortright, J. (2001). 'New Growth Theory, Technology and Learning: A Practitioner's Guide'. *Reviews of Economic Development and Practice*, 4, US Economic Development Administration.
- Davoudi, S. (2003). 'Polycentricity in European spatial planning: from an analytical tool to a normative agenda'. *European Planning Studies*, 11(8), 979-999.
- Davoudi, S. (2012). 'Resilience: A Bridging Concept or a Dead End?'. *Planning Theory and Practice*, 13(2), 299-333.
- De Jong, J.P.J., Vanhaverbeke, W., Kalvet, T. & Chesbrough, H. (2008). 'Policies for open innovation: Theory, framework and cases'. *Vision, Era-Net project, Shared Knowledge Bases for Sustainable Innovation Policies*.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Deakin, M. (2013). *Smart Cities: Governing, Modelling and Analysing the Transition*. Routledge.
- EEA (2011) *Urban morphological zones 2006*. Ανακτήθηκε από: <http://www.eea.europa.eu/data-and-maps/data/urban-morphological-zones-2006-umz2006-f3v0> (16 Σεπτεμβρίου 2013).
- ESPON (2003). *ESPON Project 1.1.1: The Role, Specific Situation and Potentials of Urban Areas as Nodes in a Polycentric Development*, Third Interim Report, Part 3. Luxembourg:ESPON.
- ESPON (2005). *ESPON Project 1.1.1: Potentials for Polycentric Development in Europe*, Final Report. Luxembourg: ESPON.
- ESPON (2006). *ESPON Project 1.4.1: The Role of Small and Medium-Sized Towns (SMESTO)*, Final Report. Luxembourg: ESPON.
- ESPON (2007). *ESPON Project 1.4.3: Study on Urban Functions*, Final Report. Luxembourg: ESPON.
- ESPON (2009). *The ESPON 2013 Programme*, ESPON Typology Compilation, Interim Report, Luxembourg:ESPON.
- European Commission (EC) (2013). 'Guide to Social Innovation', Regional and Urban Policy.
- Eurostat regional yearbook (2013). Ανακτήθηκε από: [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Territorial typologies for European cities and metropolitan regions](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Territorial_typologies_for_European_cities_and_metropolitan_regions)
- Fischer, M.M. (2006). *Innovation, networks and knowledge spillovers, selected essays*. Springer Science and Business, eBook.
- Florida, R. (2006). 'The Flight of the Creative Class: The New Global Competition for Talent'. *Liberal Education*, 92(3), 22-29.
- Freeman, C. (1991). 'Networks of innovators: A synthesis of research issues'. *Research Policy*, 20(5), 499-514.
- Gassmann, O., Enkel, E. & Chesbrough, H. (2010). The future of open innovation. *R&D Management*, 40(3), 213-221.
- Glaeser, E., Laibson, D., Scheinkman, J. & Soutter, C. (2000). 'Measuring trust'. *Quarterly Journal of Economics*, 115, 811-846.
- Hadjimichalis, C. (2006). 'Non-Economic Factors in Economic Geography and in 'New Regionalism': A Sympathetic Critique'. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30(3), 690-704.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Hardeman, S. & Dijkstra, L. (2014). The EU Regional Human Development Index. EC JRC, Science and Policy Reports. <http://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/bitstream/JRC90538/online%20version%20a4.pdf>
- Hollanders, H. and Tarantola, S. (2011). Innovation Union Scoreboard 2010 – Methodology report. European Commission. http://ec.europa.eu/enterprise/policies/innovation/files/ius-methodology-report_en.pdf
- Hudson, R. (2009a). 'From Knowledge-based Economy to ... Knowledge-based Economy? Reflections on Changes in the Economy and Development Policies in the North East of England'. *Regional Studies*, 1-16. DOI: 10.1080/00343400802662633
- Hudson, R. (2009b). 'Resilient regions in an uncertain world: wishful thinking or a practical reality?'. *Cambridge Journal of Regions Economy and Society*, 3(1), 11-25. doi:10.1093/cjres/rsp026
- Intergovernmental Pannell of Climate Change - UN (IPCC) (2007). Glossary of terms. http://www.ipcc.ch/publications_and_data/publications_and_data_glossary.shtml#.T5xcX1Lz9dg
- Kloosterman, R. & Lambregts, B. (2001). 'Clustering of Economic Activities in Polycentric Urban Regions: The Case of the Randstad'. *Urban Studies*, 38(4). 717–732.
- Kloosterman, R.C. & Musterd, C. (2001). 'The polycentric urban region: towards a research agenda'. *Urban Studie*. 38(4), 623-633.
- Komninos, N. (2008). *Intelligent Cities and Globalization Networks*. London and New York: Routledge.
- Komninos, N. (2011). 'Intelligent cities: variable geometries of spatial intelligence'. *Intelligent Buildings International*, 3(3), 172-188.
- Komninos, N. (2014). *The Age of Intelligent Cities: Smart Environments and Innovation-for-all Strategies*. Routledge.
- Lucas, R. (1988). 'On the mechanics of economic development'. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3–42.
- Lundvall, B.A. & Johnson, B. (1994). 'The Learning Economy', *Journal of Industry Studies*, Vol. 1, No. 2, pp. 23-42.
- Martin, R. (2012). 'Regional economic resilience, hysteresis and recessionary shocks', *Journal of Economic Geography*, 12, 1–32.
- Martin, R. and Morrison, P. (2003) 'Thinking about the geographies of labour', in R. Martin and P. Morrison (eds) *Geographies of Labor Market Inequalities*, Routledge, pp. 3-20.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Nelson, R. (2005). *Technology, institutions and economic growth*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) (2001). *OECD Territorial Outlook*.
http://books.google.gr/books?id=OnHs7qNSWU8C&printsec=frontcover&hl=el&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) (2011). *Science, Technology and Industry Scoreboard 2011*, OECD Publications.
- Perrons, D. (2011). 'Regional disparities and equalities: Towards a capabilities perspective?'. Στο A. Pike, A. Rodriguez-Pose & J. Tomaney (Επιμ.), *Handbook of Local and Regional Development* (σσ. 59-73). London and New York: Routledge.
- Perrons, D. (2012). 'Regional performance and inequality: linking economic and social development through a capabilities approach'. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 2012, 5, 15–29.
- Polanyi, M. (1967). *The Tacit Dimension*, New York: Anchor Books.
- Sapountzaki, K. (2012). 'Vulnerability management by means of resilience'. *Natural hazards*, 60(3), 1267-1285.
- Saxenian, A. (1991). 'The origins and dynamics of production networks in Silicon Valley'. *Research Policy*, 20(5), 423-437.
- Schaffers, H., Komninos, N., Pallot, M., Trousse, B. & Nilsson, M.O. (2011). 'Smart cities and the future internet: towards cooperation networks for open innovation', *The Future Internet*, Lecture Notes in Computer Science 6656, 431-446.
- Smith, N. (1984/2008). *Uneven Development: Nature, Capital, and the Production of Space*. Athens: University of Georgia Press.
- Storper, M. & Scott, A. (2009) 'Rethinking human capital, creativity and urban growth', *Journal of Economic Geography*, Vol. 9, pp. 147–167.
- Swanstrom, T., Chapple, K. & Immergluck, D. (2009). 'Regional Resilience in the Face of Foreclosures: Evidence from Six Metropolitan Areas'. Institute of Urban and Regional Development Series, IURD, Working Paper Series.
<http://escholarship.org/uc/item/23s3q06x>
- Thoidou, E. & Foutakis, D. (2012), 'Towards Resilient regions: Some conceptual and policy issues'. Στο AESOP 26th Annual Congress Ankara METU usb proceedings.
- Thoidou, E., Kafkalas, G. and Kakderi, Ch. (2014). Human capabilities and spatial development: components and indicators, paper presented during the 54th ERSA Congress "Regional development & globalisation: Best practices" held in Saint

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Petersburg (Russia), August 26-29, 2014.

UNDP (2010). *Human Development Reports Composite Indices and Beyond*. Ανακτήθηκε από: <http://hdr.undp.org/en/statistics/indices/>).

UNDP (n.d.). Human Development Reports. Composite Indices – HDI and Beyond. <http://hdr.undp.org/en/statistics/indices/>

Verspagen, B. (1997). 'Estimating International Technology Spillovers Using Technology Flow Matrices'. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 133, 226-248.

Vinding, A.L. (2006). 'Absorptive Capacity and Innovative Performance: A Human Capital Approach'. *Economics of Innovation and New Technology*, 15(4-5), 507-517.

Von Hippel, E. (2005). *Democratizing Innovation*. Cambridge Massachusetts: The MIT Press.

Wolfe, D. (2011). 'Regional Resilience and place-based Development Policy: Implications for Canada'. Στο Annual Meeting of the Canadian Political Science Association, Wilfred Laurier University, Ontario.

Ελληνική

Αγγελίδης, Μ. (2000). *Χωροταξικός Σχεδιασμός και Βιώσιμη Ανάπτυξη*. Αθήνα: Συμμετρία.

Γεμενετζή, Γ. (2011). *Αστική Διάχυση και Οικιστικό Δίκτυο. Έννοιες και Εργαλεία Ανάλυσης με εφαρμογή στην περιοχή επιρροής της Θεσσαλονίκης*, Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών.

ΕΛ.ΣΤΑΤ. *Απογραφή Πληθυσμού – Κατοικιών 2011*. Ανακτήθηκε από: http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/BUCKET/A1602/PressReleases/A1602_SAM03_DT_DC_00_2011_01_F_GR.pdf (13 Φεβρουαρίου 2015).

Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛ.ΣΤΑΤ.) (2012). 'Δελτίο Τύπου: Έρευνα Εισοδήματος και Συνθηκών Διαβίωσης των Νοικοκυριών, κίνδυνος φτώχειας'. http://www.statistics.gr/portal/page/portal/ver-1/ESYE/BUCKET/A0802/PressReleases/A0802_SFA10_DT_AN_00_2011_01_F_GR.pdf

ΕΣΥΕ (1984) *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος – Στοιχεία απογραφών πληθυσμού*, τ. XVII. Αθήνα: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία.

ΕΣΥΕ (1991) *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος – Στοιχεία απογραφών πληθυσμού*. Αθήνα: Εθνική Στατιστική Υπηρεσία.

Θωίδου, Ε. (2005) *Περιφερειακή Πολιτική και Χωρική Ανάπτυξη: Η υλοποίηση της δημόσιας παρέμβασης στον περιφερειακό χώρο με έμφαση στην Κεντρική Μακεδονία (1989-1999)*, Διδακτορική Διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Καλλιώρας, Δ. (2011). 'Η έννοια της Ανθεκτικότητας στην Περιφερειακή Επιστήμη', ΤΜΧΠΠΑ, Παν/μιο Θεσσαλίας, Σειρά Ερευνητικών Εργασιών, 17(4) 69-86. http://www.prd.uth.gr/uploads/discussion_papers/2011/uth-prd-dp-2011-04_gr.pdf
- Καυκαλάς, Γ. (1984). Περιφερειακή Οργάνωση της Βιομηχανίας: ολοκλήρωση και αναδιάρθρωση στη δεκαετία 1969-78. Διδακτορική διατριβή Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΑΠΘ.
- Καυκαλάς, Γ. (2004). 'Το επιστημονικό πεδίο της χωρικής ανάπτυξης: εξέλιξη και βασικές συνιστώσες'. Στο Γ. Καυκαλάς (Επιμ.), Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης (σσ. 15-37). Αθήνα: Κριτική.
- Φουτάκης, Δ. (2004). 'Χώρος, ανταγωνιστικότητα και κοινωνικό κεφάλαιο: μια κριτική ανασκόπηση'. Στο Γ. Καυκαλάς (Επιμ.), Ζητήματα Χωρικής Ανάπτυξης (σσ. 39-71). Αθήνα: Κριτική.
- Φουτάκης, Δ. (2012). 'Χωρική ανάπτυξη και χωρική ανθεκτικότητα: εννοιολογικό πλαίσιο και πολιτικές'. Στο 10ο Επιστημονικό Συνέδριο ERSA-GR Θεσσαλονίκη, 1-2 Ιουνίου 2012. http://www.plandevl.auth.gr/ERSA_GR_CONF_2012/papers/Foutakis_paper.pdf
- Ψυχάρης, Ι., Αρτελάρης, Π., Καλλιώρας, Δ., Πανταζής, Π., & Τσιάπα, Μ. (2012). 'Το χωρικό αποτύπωμα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα: μια πρώτη αποτίμηση'. Στο 10ο Επιστημονικό Συνέδριο ERSA-GR, Θεσσαλονίκη, 1-2 Ιουνίου 2012. http://www.plandevl.auth.gr/ERSA_GR_CONF_2012/papers/Psycharis_et_al_paper.pdf

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Ευκαιρίες και εμπόδια για ανθρωποκεντρική και ισόρροπη χωρική ανάπτυξη: «νέες» πρωτοβουλίες στον αγρο-τροφικό τομέα στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής

ΟΜΑΔΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ 3 - Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Σοφία Σκορδίλη

Εισαγωγή

Σ' αντίθεση με τις χώρες της Β. Ευρώπης και της Β. Αμερικής, όπου η γοργή επέλαση των Διεθνικών Εταιριών (ΔΕ) επεξεργασίας αγρο-τροφικών προϊόντων και των αλυσίδων σούπερ μάρκετ περιόρισε δραστικά τις μικρές εγχώριες επιχειρήσεις ήδη από τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, η μικρή κλίμακα και η αποκεντρωμένη διάρθρωση αποτελούν ανθεκτικά χαρακτηριστικά των αγρο-τροφικών συστημάτων στην Ελλάδα. Μέχρι πολύ πρόσφατα, για πολλές περιοχές της χώρας οι μεσαίες⁶ και, κυρίως, οι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις εξακολουθούσαν να αποτελούν τη ραχοκοκαλιά των αγρο-τροφικών συστημάτων, όπως και κάθε άλλης οικονομικής δραστηριότητας. Η παρουσία τους ήταν καταλυτική για την αξιοποίηση τοπικών φυσικών πόρων και ανθρώπινου δυναμικού, τη διαμόρφωση του περιφερειακού προϊόντος, την άμβλυση των χωρικών ανισοτήτων (Σκορδίλη, 2003).

Ακόμη και σήμερα οι μικρές επιχειρήσεις εξακολουθούν να έχουν αξιόλογη παρουσία μολονότι έχουν δεχτεί ισχυρότατους κλυδωνισμούς από δυο τουλάχιστον καθοριστικές ανατροπές στο πρόσφατο επιχειρηματικό περιβάλλον.

Η πρώτη, είναι σε εξέλιξη από τα τέλη της δεκαετίας 1980 και έχει να κάνει με τη γρήγορη μετάβαση από τον προστατευτισμό στην ελεύθερη αγορά. Στην προοπτική της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Αγοράς 1992 εγκαταστάθηκαν στη χώρα μεγάλες ΔΕ που δραστηριοποιούνται τόσο στην επεξεργασία όσο και στο λιανικό εμπόριο των τροφίμων και άλλαξαν τους όρους του ανταγωνισμού. Έκτοτε αυξάνουν συνεχώς τα μερίδια αγοράς τους σε βάρος των μικρότερων επιχειρήσεων.

Το δεύτερο σημείο – τομή εντοπίζεται στην έναρξη της τρέχουσας κρίσης που εξακολουθεί να αφήνει βαρύ το αποτύπωμα της σ' όλες τις εκφάνσεις της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας. Τα ποσοτικά δεδομένα δείχνουν ότι οι μικρές επιχειρήσεις είναι τα μεγάλα θύματα της κρίσης.

---

⁶ Οι μικρές επιχειρήσεις απασχολούν λιγότερους από πενήντα εργαζομένους και ο ετήσιος κύκλος εργασιών δεν υπερβαίνει τα δέκα εκ. €, οι πολύ μικρές (μικρο ή νανο-επιχειρήσεις) απασχολούν λιγότερους από δέκα εργαζομένους και ο ετήσιος κύκλος εργασιών δεν υπερβαίνει τα δυο εκ. € (ΕΥ 2005).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Παράλληλα, είναι εμφανείς τάσεις απόσυρσης μεγάλων μονάδων επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων από τους τόπους παραγωγής των βασικών αγροτικών εισροών τους και μετεγκατάσταση τους στα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, με δραστικές επιπτώσεις στις τοπικές οικονομίες. Η εξέλιξη αυτή αποδίδεται στις ριζικές ποιοτικές μεταβολές που έχουν συντελεστεί στον τρόπο που παράγονται και διακινούνται τα τρόφιμα στη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών. Η οργάνωση της παραγωγής στο πλαίσιο μακροσκελών αλυσίδων και η ευρεία ανάθεση υπεργολαβιών έχει οδηγήσει στη χαλάρωση των δεσμών των αγρο-βιομηχανιών με τις περιοχές της υπαίθρου, στην κατάρρευση συνεκτικών τοπικών αγρο-τροφικών παραγωγικών συστημάτων, στην εγκατάλειψη παραδοσιακών ποικιλιών αγροτικών προϊόντων και τελικά, στην αύξηση των χωρικών ανισοτήτων. Ταυτόχρονα, η επέκταση των μεγάλων αλυσίδων σούπερ μάρκετ έχει κλείσει τη δίοδο στην αγορά για χιλιάδες μικρές επιχειρήσεις, έχει αποξενώσει τους καταναλωτές από τις διαδικασίες και τους τόπους παραγωγής των τροφίμων και ενισχύει την ομογενοποίηση των καταναλωτικών πρότυπων και των διατροφικών συνηθειών.

Οι εξελίξεις αυτές είναι οπωσδήποτε ανησυχητικές και έχουν αναζωπυρώσει τη συζήτηση για τα πολλά πλεονεκτήματα των μικρών επιχειρήσεων. Η κοινή γνώμη λοιπόν παρακολουθεί με ιδιαίτερο ενδιαφέρον την κινητικότητα που παρατηρείται στον αγρο-τροφικό τομέα στο πλαίσιο της σφοδρής οικονομικής και κοινωνικής κρίσης και επενδυτικής απραξίας. Στη διάρκεια της τελευταίας πενταετίας, δίπλα στις πολλές επιχειρήσεις που αναγκάζονται να διακόψουν τη λειτουργία τους, δημιουργούνται νέες μικρές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε διάφορες φάσεις των αγρο-τροφικών συστημάτων, κυρίως στη μεταποιητική επεξεργασία και στο εμπόριο των τροφίμων. Παράλληλα, ένας όχι αμελητέος αριθμός υφιστάμενων μικρών αγρο-τροφικών επιχειρήσεων αναδιαρθρώνεται και επανατοποθετείται στην αγορά με νέα προϊόντα.

Αρκετές απ' αυτές τις επιχειρήσεις έχουν προσελκύσει το ενδιαφέρον των ελληνικών και διεθνών μέσων μαζικής ενημέρωσης που τις παρουσιάζουν με πολύ θετικό τρόπο. Γίνονται συχνές αναφορές στα υψηλά προσόντα των επιχειρηματιών, στη συμβολή τους στη δημιουργία απασχόλησης και εισοδήματος, στην αξιοποίηση τοπικών πόρων. Ωστόσο, οι πληροφορίες που έχουμε γι' αυτές τις «νέες» επιχειρήσεις είναι σποραδικές και αποσπασματικές.

Αυτή η εργασία επιδιώκει να καλύψει αυτό το κενό. Αντικείμενο της είναι η αποσαφήνιση των βασικών χαρακτηριστικών των μικρών «νέων» πρωτοβουλιών του αγρο-τροφικού τομέα, η συστηματική μελέτη της δυναμικής τους και η εκτίμηση της συμβολής τους για μια πιο ανθρωποκεντρική χωρική ανάπτυξη.

Οι μικρές επιχειρήσεις μπορούν, υπό προϋποθέσεις, να οδηγήσουν σε τοπική βιώσιμη ανάπτυξη, να δημιουργήσουν θέσεις απασχόλησης και αύξηση του περιφερειακού προϊόντος. Όμως είναι λάθος να υποστηρίξουμε την άνευ όρων ενίσχυση των μικρών μονάδων. Το μικρό μέγεθος μπορεί να κρύβει πολλές παγίδες σε ζητήματα κοινωνικής

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

δικαιοσύνης, τοπικής ανάπτυξης και αειφορίας (Born and Purcell 2006, Allen 2010). Οι παραδοσιακές αγρο-τροφικές ΜΜΕ που δραστηριοποιούνται στην Ελλάδα έχουν γίνει συχνά αντικείμενο κριτικής για βλαβερές επιπτώσεις στο περιβάλλον και την αγροτική παραγωγή, κακές εργασιακές σχέσεις, κακή ποιότητα και ακριβές τιμές των προϊόντων. Συχνά οι κακές τους επιδόσεις αποδίδονται στα χαμηλά εκπαιδευτικά προσόντα και το χαμηλό επίπεδο πληροφόρησης του επιχειρηματία που καλείται να ανταποκριθεί στις ειδικές συνθήκες ενός ιδιαίτερα απαιτητικού επιχειρηματικού περιβάλλοντος (Λαμπριανίδης κ.α., 2004). Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις, ότι αρκετές από τις καινούργιες και πρόσφατα αναβαθμισμένες επιχειρήσεις είναι πραγματικά «νέες», έχουν σημαντικά διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά συγκριτικά με την τυπική μικρή επιχείρηση των αγρο-τροφικών συστημάτων, ωστόσο αυτό μένει να διερευνηθεί.

Η ανάλυση επικεντρώνει στη συμβολή των μικρών επιχειρήσεων και του ανθρώπινου δυναμικού και στη χωρική ανάπτυξη. Θέτει σε αμφισβήτηση την κυρίαρχη άποψη που υποστηρίζει ότι η δημιουργία κερδοφόρων, μεγάλων παραγωγικών επενδύσεων οδηγεί αυτόματα σε άμβλυνση των χωρικών ανισοτήτων. Κερδοφόρες μονάδες μπορούν να έχουν ελάχιστη ή/και αρνητική (π.χ. περιβαλλοντική επιβάρυνση) συμβολή στη χωρική ανάπτυξη. Επίσης η προσέλκυση μεγάλων παραγωγικών επενδύσεων δεν εξασφαλίζει απαραίτητα επιτυχία. Συχνά οι μεγάλες επιχειρήσεις δεν αναπτύσσουν ισχυρές διασυνδέσεις με την περιοχή εγκατάστασης τους. Προσπερνούν τους τόπους εγκατάστασης τους είτε γιατί ποτέ δεν ήταν στις προθέσεις τους να αναπτύξουν δεσμούς με την περιοχή εγκατάστασης είτε γιατί η περιοχή δεν εξυπηρετεί πλέον τον αρχικό σκοπό εγκατάστασης. Είναι πλέον φανερό ότι η αποτίμηση της «θετικής συμβολής» επιχειρηματικών πρωτοβουλιών σε τοπικό επίπεδο δεν πρέπει να αποτιμάται (μόνο) με δείκτες οικονομικής αποδοτικότητας αλλά να συνυπολογίζει και τις επιπτώσεις στην αειφόρο ανάπτυξη, τη διατήρηση των πόρων, τη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων και λοιπών κοινωνικών παραμέτρων. Έχει ενδιαφέρον λοιπόν να εξεταστεί κάτω από ποιες προϋποθέσεις μικρές επιχειρήσεις μπορούν να εξασφαλίσουν μακροπρόθεσμη χωρική ανάπτυξη.

Σχετικά πρόσφατα παρατηρείται μια ισχυρή μεταστροφή της συζήτησης για τη χωρική ανάπτυξη από προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση στη δημιουργία υποδομών σε προσεγγίσεις που θέτουν το ανθρώπινο δυναμικό, με τη μορφή των επιχειρηματιών, δημιουργικών και καινοτόμων προσωπικοτήτων, στο επίκεντρο (Florida 2003, Storper and Scott 2009). Η έννοια του ανθρώπινου δυναμικού είναι σαφέστατα ευρύτερη από την περιοριστική και ιδεολογικά φορτισμένη έννοια του ανθρώπινου κεφαλαίου που χρησιμοποιείται ευρέως. Δεν περιορίζεται στα εκπαιδευτικά προσόντα των ατόμων αλλά περιλαμβάνει και τις δεξιότητες, την ικανότητα για καινοτομία και συνεργασία. Εξ ορισμού λοιπόν δεν είναι έννοια ατομιστική ούτε και αχωρική. Οι άνθρωποι είναι κοινωνικά όντα ενταγμένα σε κοινωνίες με συγκεκριμένη χωρική αναφορά. Κοινωνικές διαρθρώσεις που έχουν σαφές χωρικό περιεχόμενο όπως, αξίες, θεσμοί και κανόνες, διαμορφώνουν προτιμήσεις, επιλογές και δράσεις. Το τοπικό και περιφερειακό επίπεδο ευνοεί τη

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

δημιουργία στενών σχέσεων ανάμεσα στην οικονομία, τους θεσμούς και την κοινωνία και προσφέρεται για ανθρωποκεντρικές αναλύσεις (Biggerri και Ferranini 2014).

Η ανάλυση στηρίζεται σε εκτεταμένη επισκόπηση εναλλακτικών πηγών δευτερογενών δεδομένων (βιβλιογραφία, κλαδικές μελέτες, δεδομένα δραστηριότητας αγρο-τροφικών επιχειρήσεων από ψηφιακά Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, εταιρικούς ιστότοπους και μέσα κοινωνικής δικτύωσης) και στα αποτελέσματα ειδικά σχεδιασμένης Έρευνας Πεδίου.

Εκτός από την Εισαγωγή και την καταληκτική ενότητα της Συζήτησης / Συμπερασμάτων το κεφάλαιο διαρθρώνεται σε τέσσερις ενότητες. Η επόμενη παρουσιάζει τα βασικά σημεία της συζήτησης που διεξάγεται αυτήν την περίοδο σε διεθνές επίπεδο και εξετάζει τις δυσλειτουργίες του Συμβατικού Αγροτροφικού Συστήματος (ΣΑΤΣ) και την ανάδυση των Εναλλακτικών Αγροτροφικών Συστημάτων (ΕΑΤΣ). Ακολουθεί ο σχολιασμός των προβλημάτων που προκύπτουν από την εντεινόμενη συγκέντρωση που χαρακτηρίζει τα αγρο-τροφικά συστήματα στην Ελλάδα. Οι δυο επόμενες ενότητες είναι αφιερωμένες στην παρουσίαση της Έρευνας Πεδίου. Η τέταρτη ενότητα παρουσιάζει το Σχεδιασμό και τη φάση της προέρευνας. Ενώ η πέμπτη παρουσιάζει τα βασικά αποτελέσματα της έρευνας από δυο οπτικές γωνίες: τη συμβολή του ανθρώπινου δυναμικού στην επιχειρηματική δραστηριότητα και τη σύνδεση των επιχειρήσεων με τον τόπο εγκατάστασης τους.

Η συζήτηση για τα Συμβατικά και Εναλλακτικά Αγρο-τροφικά Συστήματα

Η έννοια των αγροτροφικών συστημάτων έχει αντικαταστήσει την εννοιολογική προσέγγιση της αγροτροφικής αλυσίδας που υιοθετήθηκε ευρέως στη μελέτη του κυκλώματος παραγωγής – κατανάλωσης τροφίμων αλλά θεωρείται πλέον παρωχημένη. Η αγροτροφική αλυσίδα αποτελεί μια σχηματική προσέγγιση όπου τα τρία επιμέρους συστατικά το τροφικού κυκλώματος, η αγροτική παραγωγή, η μεταποιητική επεξεργασία και η κατανάλωση των τροφίμων, είναι τρεις διακριτοί, διαδοχικοί κρίκοι μιας γραμμικής αλυσίδας: κάθε κρίκος τροφοδοτεί με εισροές τον επόμενο του και δέχεται εισροές από τον αμέσως προηγούμενο του (Burns 1983). Έχει γίνει πια φανερό ότι η γραμμική διάταξη της αγρο-τροφικής αλυσίδας είναι εξαιρετικά απλουστευτική για να περιγράψει τις πολύπλοκες διασυνδέσεις και αλληλεξαρτήσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στα συστατικά στοιχεία του αγροτικού τομέα και έχει πλέον αντικατασταθεί από τη σύνθετη και πολύπλοκη έννοια του αγροτροφικού συστήματος. Η προσέγγιση του αγροτροφικού συστήματος ενοποιεί συστηματικά τις δραστηριότητες όσων εμπλέκονται στην αγροτική παραγωγή, μεταποιητική επεξεργασία, διακίνηση, πώληση και κατανάλωση των τροφίμων με την τροφική ασφάλεια και τις περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Θεωρεί ότι αυτές οι δραστηριότητες είναι διαδραστικές και δυναμικές και εμπεδώνονται σε συγκεκριμένα κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά, ιστορικά και περιβαλλοντικά πλαίσια (Sage 2012: 297).

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Στη διάρκεια των δυο τελευταίων δεκαετιών η συζήτηση για τα αγροτροφικά συστήματα χαρακτηρίζεται από ισχυρή πόλωση. Στο ένα άκρο τοποθετείται το κυρίαρχο Συμβατικό Αγροτροφικό Σύστημα (ΣΑΤΣ), με πυλώνες ένα μικρό αριθμό δεσπόζουσες ΔΕ που κατευθύνουν και ελέγχουν τον τρόπο που παράγονται, διακινούνται και καταναλώνονται τα τρόφιμα σε παγκόσμιο επίπεδο. Στον αντίποδα, διεξάγεται η συζήτηση για τα Εναλλακτικά Αγροτροφικά Συστήματα (ΕΑΤΣ) που επικεντρώνουν στη μικρή κλίμακα και έχουν προκύψει σαν απάντηση στα πολλά προβλήματα που έχει σωρεύσει η δράση του ΣΑΤΣ.

Η συγκέντρωση δύναμης σ' ένα μικρό αριθμό ΔΕ που δραστηριοποιούνται στους τρεις βασικούς τομείς των σύγχρονων αγρο-τροφικών συστημάτων: την παραγωγή βιοτεχνολογικών και χημικών εισροών, τη μεταποιητική επεξεργασία και το λιανικό εμπόριο τροφίμων, έχει προσεγγίσει πρωτόγνωρα επίπεδα. Όπως δείχνουν πρόσφατες εκτιμήσεις, οι τρεις ηγετικές εταιρίες (Monsanto, DuPont, Syngenta) ελέγχουν σχεδόν τη μισή παγκόσμια αγορά κατοχυρωμένων σπόρων (ETC, 2008:11). Στον τομέα της επεξεργασίας των τροφίμων, οι πέντε κορυφαίες ΔΕ ελέγχουν το 75% του παγκόσμιου εμπορίου μπανάνας, οι τέσσερις κορυφαίες ΔΕ ελέγχουν ποσοστό 75 - 90% του παγκόσμιου εμπορίου δημητριακών και ελαιούχων σπόρων, ενώ, οι τρεις κορυφαίες ΔΕ ελέγχουν το 85% του παγκόσμιου εμπορίου τσαγιού (Clapp, 2012:100). Ισχυρές συγκεντρωτικές τάσεις είναι φανερές και στον τομέα του λιανικού εμπορίου τροφίμων αν και παρατηρούνται σημαντικές αποκλίσεις ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες. Στο ΗΒ, στα μέσα της δεκαετίας '00 οι τέσσερις ηγετικές αλυσίδες συμμετείχαν με μερίδιο 75% στις συνολικές πωλήσεις των σούπερ μάρκετ. Στη Γαλλία, παρόμοιο μερίδιο (80%) είχαν οι 5 μεγαλύτερες αλυσίδες. Ενώ το αντίστοιχο μερίδιο κυμαινόταν σε σημαντικά χαμηλότερα επίπεδα στη Γερμανία (62%) και την Ισπανία (58%) (Vorley, 2007).

Δεν πρέπει να παραγνωριστεί ότι το σύγχρονο ΣΑΤΣ έχει κατορθώσει να παράγει τεράστιες ποσότητες τροφίμων σε σχετικά χαμηλές τιμές (Fresco 2009). Ταυτόχρονα όμως, χαρακτηρίζεται από μια σειρά σοβαρές δυσλειτουργίες και προκαλεί και αναπαράγει σημαντικά προβλήματα. Το ρεύμα της κριτικής είναι πολύ ισχυρό στις χώρες-έδρες των μεγάλων ΔΕ, στη Β. Ευρώπη και στη Β. Αμερική. Στη διάρκεια των 2-3 τελευταίων δεκαετιών έχει γίνει αντικείμενο αυστηρής κριτικής που εστιάζει κυρίως στη μεταφορά δύναμης και λήψης αποφάσεων από τα εθνικά κράτη στις ΔΕ, στο «προσπέρασμα» των παραδοσιακών τόπων παραγωγής αγροτικών προϊόντων από τις μεγάλες ΔΕ, στις βλαβερές επιπτώσεις στο περιβάλλον και την αειφορία, στους διατροφικούς κινδύνους και στην επισιτιστική επάρκεια, αλλά και στην αμφισβήτηση της ικανότητας του να ανταποκριθεί στην αυξημένη ζήτηση για τρόφιμα που αναμένεται να σημειωθεί τις αμέσως επόμενες δεκαετίες:

- Οι κορυφαίες ΔΕ έχουν τη δυνατότητα να ελέγχουν και να κατευθύνουν τα αγρο-τροφικά συστήματα λόγω του μεγέθους και της τεχνογνωσίας που έχουν αναπτύξει αλλά και των ευνοϊκών ρυθμίσεων του διεθνούς επιχειρηματικού περιβάλλοντος που θέτει ολοένα και λιγότερους περιορισμούς στα όρια δράσης τους. Σύμφωνα με την

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

κρατούσα νεοφιλελεύθερη άποψη τα εθνικά κράτη είναι εξαιρετικά αργοκίνητα και αναποτελεσματικά για να διαπραγματευτούν συμφωνίες με πολλούς εταίρους που δραστηριοποιούνται στο σύνθετο και πολύπλοκο διεθνές περιβάλλον. Θεωρείται λοιπόν σκόπιμη η βαθμιαία εκχώρηση των ρυθμιστικών κανόνων και του θεσμικού πλαισίου από τα εθνικά κράτη στις ΔΕ που θεσπίζουν συστήματα ιδιωτικής ρύθμισης (Kneen 2002, Kalfagianni 2014). Οι ΔΕ που δραστηριοποιούνται σε διάφορες φάσεις των αγρο-τροφικών συστημάτων έχουν υιοθετήσει ένα πολύπλοκο πλέγμα κανόνων ιδιωτικής ρύθμισης, με τη μορφή ποιοτικών προτύπων, κωδίκων δεοντολογίας, συστημάτων πιστοποίησης ποιότητας, κ.λ.π.. Τα συστήματα αυτά ρυθμίζουν τις σχέσεις τους με τους πελάτες και προμηθευτές και ορίζουν τα περιθώρια δράσης τους σε σχέση με τις παγκόσμιες περιβαλλοντικές και κοινωνικο-οικονομικές προκλήσεις. Μεταξύ άλλων θέτουν τους περιορισμούς και τα όρια δράσης τους σε σχέση με την κλιματική αλλαγή, τα απειλούμενα προς εξαφάνιση αλιεύματα, την αποψίλωση των δασών αλλά και τις εργασιακές σχέσεις και τα ανθρώπινα δικαιώματα (Fuchs et.al., 2009).

- Οι διαδικασίες φιλελευθεροποίησης στο ευρύτερο οικονομικό και επιχειρηματικό περιβάλλον σε συνδυασμό με τις τεχνολογικές εφαρμογές στα πεδία των μεταφορών και της παραγωγής έχουν δώσει τη δυνατότητα σε πολλές αγρο-τροφικές επιχειρήσεις να οργανώνουν την παραγωγή στο πλαίσιο μακροσκελών, συχνά διηπειρωτικών, αλυσίδων προμήθειας (Fold and Pritchard, 2005). Οι εισαγόμενες (νωπές ή/και επεξεργασμένες) εισροές πολύ συχνά είναι πολύ φτηνότερες από τις εγχώρια παραγόμενες, σταθερής ποιότητας και επιδέχονται μικρότερη και ευκολότερη βιομηχανική επεξεργασία. Η προμήθεια τους εξασφαλίζει την απρόσκοπτη προμήθεια με προϊόντα συγκεκριμένων προδιαγραφών και αποδεσμεύει την αγρο-τροφική βιομηχανία από τις αβεβαιότητες και τις αστάθειες του πρωτογενή τομέα που αποτελεί την αχίλλειο πτέρνα της. Η χαμηλή τιμή πώλησης οφείλεται στο χαμηλό κόστος παραγωγής λόγω εκμετάλλευσης οικονομιών κλίμακας σε συνθήκες μονοκαλλιέργειας σε χώρες χαμηλού κόστους, συνήθως στα λεγόμενα Νέα Αγροτικά Κράτη της Λατινικής Αμερικής, Αφρικής και Ασίας, στην απαλλαγή από εισαγωγικούς δασμούς και στην εντυπωσιακή μείωση του μεταφορικού κόστους (Friedland 2004, Bendini et al. 2005). Οι αλλαγές αυτές αποτυπώνονται στα βασικά μεγέθη του παγκόσμιου εμπορίου αγρο-τροφικών προϊόντων. Από τις αρχές της δεκαετίας 1990 σημειώνεται εντυπωσιακή αύξηση των ροών και της αξίας του διεθνούς εμπορίου αγρο-τροφικών προϊόντων. Οι ομάδες των προϊόντων που σημειώνουν τις μεγαλύτερες αυξήσεις είναι τα ευπαθή φρέσκα προϊόντα και τα ημιέτοιμα προϊόντα (Pritchard and Burch, 2005).
- Οι πυκνές και μακροσκελείς μεταφορές βρώσιμων αγροτικών προϊόντων και τροφίμων αλλά και ο τρόπος που ασκείται η αγροτική παραγωγή στο πλαίσιο εντατικών συστημάτων, συμβάλλουν καθοριστικά στην επιτάχυνση του φαινομένου της κλιματικής αλλαγής και στην εξάντληση πολύτιμων φυσικών πόρων. Η αγροτική παραγωγή έχει, με διαφορά, το μεγαλύτερο υδάτινο αποτύπωμα από κάθε άλλη ανθρώπινη δραστηριότητα. Εκτιμάται ότι απορροφά το 70% των αποθεμάτων

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

πόσιμο νερού του πλανήτη (Sage, 2012). Επίσης συμβάλλει καθοριστικά στη συνολική επιβάρυνση της ατμόσφαιρας με τα εξαιρετικά επιβαρυντικά θερμοκηπιακά αέρια MH_4 (μεθάνιο) και N_2O (οξείδιο του αζώτου) που εκλύονται κατά τη βόσκηση των ζώων και την παραγωγή λιπασμάτων (Garnett 2008:18). Αυτήν την περίοδο οι μεγαλύτερες ποσότητες λιπασμάτων απορροφώνται από τις καλλιέργειες δημητριακών που γνωρίζουν μεγάλη ανάπτυξη σε παγκόσμιο επίπεδο λόγω των αυξημένων αναγκών της κτηνοτροφίας και των καλλιεργειών που προορίζονται για παραγωγή αγρο-βιοκαυσίμων. Παράλληλα, η μετατροπή δασών και βοσκοτόπων σε αγροτική γη αποστερεί τον πλανήτη από τις μεγάλες φυσικές αποθήκες άνθρακα (Garnett 2008:25).

- Σύμφωνα με πρόσφατες μετρήσεις διεθνών οργανισμών στο σύνολο του παγκόσμιου πληθυσμού των επτά δις. περισσότεροι από ένα δις άνθρωποι υποσιτίζονται συστηματικά και ζουν σε συνθήκες χρόνιας πείνας, ενώ άλλο ένα δις. αντιμετωπίζει συνθήκες «κρυμμένης» πείνας: δεν λαμβάνουν επαρκείς ποσότητες απαραίτητων διατροφικών ιχνοστοιχείων (σωματικές βιταμίνες και μέταλλα), με συνέπεια να διακινδυνεύουν να υποστούν μόνιμες και πνευματικές βλάβες (Lang and Heasman 2009). Η εμπειρία από τις πρόσφατες παγκόσμιες επισιτιστικές κρίσεις, κυρίως την κρίση του 2008 που οδήγησε σε επισιτιστική ανασφάλεια μεγάλο μέρος του παγκόσμιου πληθυσμού, έδειξε την αδυναμία του ΣΑΤΣ να προσαρμοστεί σε συνθήκες κρίσης.
- Εκτός από τα σοβαρά προβλήματα που προκύπτουν από τη λειτουργία του ΣΑΤΣ υπάρχουν σοβαρές επιφυλάξεις κατά πόσον, αν συνεχίσει να λειτουργεί ως έχει, θα μπορέσει να ικανοποιήσει τη μεγάλη αύξηση στη ζήτηση τροφίμων που αναμένεται να σημειωθεί τις αμέσως επόμενες δεκαετίες. Η αύξηση θα προέλθει από την μεγέθυνση του παγκόσμιου πληθυσμού, το 2050 αναμένεται να προσεγγίσει τα εννέα δις., αλλά και των εισοδημάτων και της αστικοποίησης, κυρίως στις αναδυόμενες οικονομίες (Foresight 2011). Η αύξηση των διαθέσιμων εισοδημάτων των καταναλωτών θα οδηγήσει σε μεγαλύτερη ημερήσια πρόσληψη θερμίδων, κυρίως από τρόφιμα ζωικής προέλευσης που έχουν μεγάλες απαιτήσεις σε γη και αγροτικές εισροές. Έχει εκτιμηθεί λοιπόν ότι οι ανάγκες σε τρόφιμα του πληθυσμού των εννέα δις το 2050, θα αντιστοιχούν σε πληθυσμό δώδεκα δις., με τα σημερινά δεδομένα (Morgan & Sonnino, 2010:210).

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι συνθήκες αλλάζουν δραματικά και διαμορφώνουν ένα εξωτερικό περιβάλλον που χαρακτηρίζεται από υψηλή αβεβαιότητα για το κατά πόσον το ισχύον συμβατικό σύστημα παραγωγής τροφίμων μπορεί να εξακολουθήσει να είναι αποδοτικό. Παράλληλα υπάρχει πάντα ένα σοβαρό ζήτημα ηθικής. Είναι σκόπιμο να διατηρηθεί ένα αγρο-τροφικό σύστημα που η λειτουργία του έχει τεράστιες επιπτώσεις στην οικονομική και κοινωνική ανισότητα, στο περιβάλλον, στην υγεία των πολιτών, στην κοινωνική δικαιοσύνη;

Τα πολλά προβλήματα που προκύπτουν από τη δράση του ΣΑΤΣ, κυρίως η ενεργοποίηση αρνητικών εξωτερικών οικονομικών στην ισόρροπη ανάπτυξη, το περιβάλλον, την υγεία των

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

πολιτών, τις τοπικές επιχειρήσεις, παραδόσεις και πρακτικές, οδήγησαν στην ανάδυση Εναλλακτικών Αγροτροφικών Συστημάτων (ΕΑΤΣ). Η ανάπτυξη των ΕΑΤΔ συχνά συνδέεται με την επανατοπικοποίηση και επανασύνδεση της παραγωγής των τροφίμων με συγκεκριμένο τόπο, σε αντιπαράθεση με τις θεωρούμενες άτοπες ΔΕ που παράγουν τρόφιμα «από το πουθενά» (Morgan κ.ά. 2006). Η πλούσια συζήτηση που διεξάγεται αυτήν την περίοδο για τα ΕΑΤΣ επιχειρεί να καταλήξει σε έναν περιεκτικό και σαφή ορισμό τους, εξετάζει τα όρια της αναπόφευκτης διαπλοκής τους με το ΣΑΤΣ και διερευνά κατά πόσον μπορεί να είναι ταυτόχρονα κοινωνικά δίκαια και οικονομικά βιώσιμα (Allen 2010, Morgan και Sonino 2010, Levkoe 2011).

Τα ΕΑΤΣ συγκροτούν μια πολύ ανομοιογενή κατηγορία που περιλαμβάνει πολύ διαφορετικά μεταξύ τους δίκτυα που έχουν προκύψει ως αντίδραση σε διαφορετικά χαρακτηριστικά του ΣΑΤΣ. Αλλού η έμφαση δίνεται στην ποιότητα και τα χαρακτηριστικά των προϊόντων, αλλού στον τόπο παραγωγής, στη διαδικασία παραγωγής, στο δίκτυο διανομής, στον τρόπο εμπορίας, κ.ο.κ. Κάτω από την ομπρέλα των ΕΑΤΣ έχει ενταχθεί ένα ετερόκλητο πλήθος δραστηριοτήτων από μικρές τοπικές επιχειρήσεις, κοινωνικές επιχειρήσεις, πρωτοβουλίες αλληλεγγύης και κινηματικές δράσεις. Η βασική διάκριση αφορά δραστηριότητες που επιχειρούν να επηρεάσουν τις δυσλειτουργίες του ΣΑΤΣ από τα μέσα, με τους όρους της αγοράς, και πρωτοβουλίες που αμφισβητούν το καπιταλιστικό σύστημα στο σύνολο του και επιχειρούν να καθιερώσουν νέους τρόπους παραγωγής και διανομής των τροφίμων.

Δράσεις που εντάσσονται στη δεύτερη κατηγορία, π.χ. τράπεζες χρόνου, κυκλοφορία τοπικού νομίσματος, κατάληψη χώρων και δημιουργία αστικών λαχανόκηπων, κ.α, ενισχύουν την κινητοποίηση και συνεργασία των πολιτών και σηματοδοτούν αλλαγές σε στάσεις/νοοτροπίες που μακροπρόθεσμα μπορεί να αποδειχτούν εξαιρετικά σημαντικές. Ωστόσο, διατυπώνονται πολλές επιφυλάξεις αναφορικά με το βαθμό που αποτελούν πραγματικά μια εναλλακτική επιλογή και κατά πόσον έχουν πάντα σωστή στόχευση (Skordili 2013a, Ανθοπούλου και Παρταλίδου, 2015; Γριτζάς κ.α., 2015). Υπάρχουν σοβαρές ενδείξεις ότι η δράση τους αναπόφευκτα διαπλέκεται με υφιστάμενες επιχειρήσεις. Επίσης, σε κάθε περίπτωση, τα περιθώρια δράσης τους είναι περιορισμένα και δεν μπορούν να αποτελέσουν μακροπρόθεσμη στρατηγική χωρικής ανάπτυξης.

Μια σειρά από δράσεις ευρίσκονται στην γκρίζα ζώνη ανάμεσα στα δυο άκρα των ΕΑΤΣ. Πρόκειται για κοινωνικά παντοπωλεία, αστικούς λαχανόκηπους, πρωτοβουλίες «χωρίς μεσάζοντες», κοινωνικά υποστηριζόμενη αγροτική παραγωγή, κ.α. Συχνά έχουν επιχειρηματική μορφή και δραστηριοποιούνται με όρους της αγοράς, αλλά η μεγιστοποίηση των κερδών δεν αποτελεί διακηρυγμένο στόχο τους.

Μια σημαντική κατηγορία ΕΑΤΣ περιλαμβάνει μικρές επιχειρήσεις που αναγνωρίζουν τα πολλά προβλήματα των ΣΑΤΣ και επιχειρούν, κατά περίπτωση, να τα θεραπεύσουν. Άλλες δίνουν έμφαση την αναβίωση τοπικών προϊόντων και πρακτικών, άλλες στην

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

αναζωογόνηση τοπικών οικονομιών, στην παραγωγή ποιοτικών προϊόντων, κ.λ.π. Αυτές οι επιχειρήσεις, είναι ιδιαίτερα σημαντικές στην Ελλάδα της κρίσης και αποτελούν το αντικείμενο της Έρευνας Πεδίου που θα παρουσιαστεί στα αμέσως επόμενα.

Η νέα Γεωγραφία των μεγάλων αγρο-τροφικών επιχειρήσεων στην Ελλάδα

Έχει ενδιαφέρον ότι τουλάχιστον μέχρι την εκδήλωση της πρόσφατης οικονομικής κρίσης, το ισχυρό ρεύμα κριτική στη δράση του ΣΑΤΣ που είχε διατυπωθεί στη Β. Αμερική και τη Β. Δ. Ευρώπη είχε ελάχιστη απήχηση στην Ελλάδα. Στην πραγματικότητα οι μεγάλες ΔΕ που κατέκλυσαν τη χώρα ήταν καλοδεχούμενες. Η αγορά των πολυδιαφημισμένων προϊόντων της διεθνούς βιομηχανίας από τις μεγάλες υπεραγορές των κορυφαίων αλυσίδων ήταν ένδειξη ευμάρειας και κοινωνικής καταξίωσης (Skordili 2013b).

Η κατάσταση έχει αλλάξει ραγδαία στο πλαίσιο της σφοδρής οικονομικής και κοινωνικής κρίσης. Οι μεγάλες αγρο-τροφικές μονάδες που δραστηριοποιούνται στη χώρα έχουν συγκεντρώσει την κοινωνική δυσαρέσκεια και αποδοκιμασία για τον τρόπο που έχουν επιλέξει να δραστηριοποιούνται στο πλαίσιο της βαθιάς ύφεσης. Όπως είναι αναμενόμενο, λόγω της έντασης της κρίσης αλλά και διαφορετικών δομικών χαρακτηριστικών της ελληνικής οικονομίας η κριτική που ασκείται στην Ελλάδα εστιάζει σε διαφορετικά ζητήματα από τις χώρες της Β. Ευρώπης. Τα σοβαρά ζητήματα της περιβαλλοντικής επιβάρυνσης και των διατροφικών κινδύνων είναι σαφέστατα υποβαθμισμένα και η κριτική επικεντρώνεται στις επιπτώσεις των στρατηγικών που εφαρμόζουν οι ηγετικές επιχειρήσεις στις μικρές επιχειρήσεις, στην απασχόληση και στην κατανάλωση.

Η αποδέσμευση των μεγάλων αγροτοβιομηχανιών από τον αγροτικό τους περίγυρο

Οι αγρο-τροφικές βιομηχανίες πρωτογενούς μεταποιητικής επεξεργασίας αποτελούν την πιο τεχνολογικά προωθημένη δραστηριότητα για πολλές περιοχές της χώρας. Η παρουσία τους είναι καταλυτική για τη διαμόρφωση του περιφερειακού προϊόντος, τη δημιουργία απασχόλησης, την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα. Παραδοσιακά εξασφαλίζουν διέξοδο στα προϊόντα της πρωτογενούς παραγωγής και αυξάνουν την προστιθέμενη αξία. Σχετικά πρόσφατα καταγράφεται χαλάρωση των δεσμών των αγρο-βιομηχανιών με τις περιοχές της υπαίθρου. Αποτελεί πολύ διαδεδομένη πρακτική πλέον για μια σειρά από επιχειρήσεις η υποκατάσταση τοπικών πρώτων υλών από εισαγόμενες. Η διαδικασία αυτή ευνοείται από σημαντικές τεχνολογικές αλλαγές και τις αλλαγές στο ευρύτερο οικονομικό και επιχειρηματικό περιβάλλον. Η επιμήκυνση των αλυσίδων προμήθειας των μεγάλων βιομηχανιών έχει γίνει δυνατή όχι μόνο σημαντικών τεχνολογικών εφαρμογών αλλά και της άρσης των χρηματικών και ποσοτικών περιορισμών στο διεθνές εμπόριο. Τα εισαγόμενα

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

προϊόντα είναι πολύ φτηνότερα από τα εγχώρια παραγόμενα, σταθερής ποιότητας και επιδέχονται μικρότερη και ευκολότερη βιομηχανική επεξεργασία. Η χαμηλή τιμή πώλησης οφείλεται στο χαμηλό κόστος παραγωγής λόγω εκμετάλλευσης οικονομιών κλίμακας σε χώρες χαμηλού κόστους, στην απαλλαγή από εισαγωγικούς δασμούς και την εντυπωσιακή μείωση του μεταφορικού κόστους.

Η βιομηχανία επεξεργασίας φρούτων και λαχανικών έχει προχωρήσει μαζικά στην υποκατάσταση ακατέργαστων πρώτων υλών από ημιεπεξεργασμένα προϊόντα. Η προμήθεια τους εξασφαλίζει τον απρόσκοπτο εφοδιασμό της παραγωγής με ομοιογενή προϊόντα χαμηλού κόστους και αποδεσμεύει τη βιομηχανία από τις αβεβαιότητες και τις αστάθειες του πρωτογενή τομέα. Ειδικότερα στην περίπτωση της Ελλάδας η αποδέσμευση από την πρωτογενή παραγωγή αποτελεί πάγια επιδίωξη για τη μεγάλη βιομηχανία πρωτογενούς μεταποίησης. Ειδικότερα, οι βιομηχανίες επεξεργασίας τοματικών προϊόντων στη Βοιωτία και την Ηλεία βαθμιαία εγκαταλείπουν τα δίκτυα των τοπικών αγροτών καλλιεργητών βιομηχανικής τομάτας και στρέφονται στις μητρικές τους ή τη διεθνή βιομηχανία που τους προμηθεύει φτηνό προκατεψυγμένο συμπύκνωμα τοματοπολτού, με προέλευση συνήθως από την Κίνα, για περαιτέρω βιομηχανική επεξεργασία. Παρόμοια οι βιομηχανίες παραγωγής χυμού πορτοκαλιών της Αργολίδας, σε μεγάλο βαθμό, επεξεργάζονται εισαγόμενο από τη Βραζιλία προκατεψυγμένο συμπύκνωμα χυμού πορτοκαλιών, κ.ο.κ.

Σε αρκετές περιπτώσεις η προμήθεια δεν περιορίζεται σε ημιέτοιμα αλλά σε τελικά προϊόντα, παρακάμπτοντας τελείως όλα τα στάδια της βιομηχανικής παραγωγής. Ήδη από τη δεκαετία 1990 είχαν εντοπιστεί περιπτώσεις εγκατάλειψης όλων των σταδίων της βιομηχανικής παραγωγής και ευρεία ανάθεση εμπορικών υπεργολαβιών σε επιχειρήσεις άλλων χωρών. Πολλές βιομηχανίες περιόρισαν τη βιομηχανική παραγωγή σ' ένα μικρό αριθμό βασικών προϊόντων (π.χ. παστεριωμένο γάλα και παγωτό) και προμηθεύονταν ένα μεγάλο αριθμό προϊόντων (π.χ. επιδόρπια, γιαούρτια, γάλα μακράς διάρκειας, τυροκομικά) από μεγάλες εταιρίες του εξωτερικού που τα συσκέυαζαν με το εμπορικό σήμα της εταιρίας – εργολάβου. Πολλές εταιρίες ονομάζονται καταχρηστικά βιομηχανικές αφού ποσοστό μεγαλύτερο του 50% των πωλήσεων τους το πραγματοποιούν από εμπορική δραστηριότητα.

Οι εξελίξεις αυτές σε ευρείας κλίμακας μετεγκατάσταση μεγάλων μονάδων από την ύπαιθρο σε περιοχές που ευρίσκονται κοντά ή στις παρυφές των μεγάλων αγορών, δηλαδή των αστικών κέντρων της χώρας. Η νέα Γεωγραφία των μεγάλων μονάδων επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων αποτυπώνεται στην επεξεργασία των δεδομένων της λίστας των 100 μεγαλύτερων αγρο-τροφικών βιομηχανιών που δραστηριοποιούνται στη χώρα, με κριτήριο το ύψος των πωλήσεων 2012, (Ελληνική Βιομηχανία 2015). Είναι φανερό η χωροθετική προτίμηση των μεγάλων αγρο-τροφικών βιομηχανιών γύρω από τις δυο σημαντικότερες αστικές συγκεντρώσεις της χώρας. Η Αττική και η Θεσσαλονίκη συγκεντρώνουν το 39%

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

(είκοσι εννιά στην Αττική και δέκα στη Θεσσαλονίκη) των επιχειρήσεων και το 50,1% (38,7% στην Αττική και 11,4% στη Θεσσαλονίκη) των πωλήσεων. Ακολουθούν οι περιφερειακές ενότητες Λάρισας (επτά επιχειρήσεις), Βοιωτίας (έξι), Αχαΐας και Φθιώτιδας, από τέσσερις επιχειρήσεις.

Πρωτοφανής συγκέντρωση στο λιανικό εμπόριο τροφίμων

Από το πρώτο έτος εκδήλωσης της πρόσφατης οικονομικής κρίσης οι αθροιστικές πωλήσεις των τροφίμων ακολουθούν συνεχή μείωση σε ετήσια βάση. Ωστόσο δεν έχουν πληγεί όλοι οι τύποι επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στο λιανικό εμπόριο τροφίμων με την ίδια σφοδρότητα. Τα μικρά παραδοσιακά καταστήματα και οι μικρές αλυσίδες είναι εξαιρετικά ευάλωτα στην κρίση. Από την άλλη πλευρά οι ηγετικές αλυσίδες που δεσπόζουν στο ελληνικό λιανικό εμπόριο τροφίμων ισχυροποιούν περισσότερο τη θέση τους σημειώνοντας αύξηση των πωλήσεων. Η διατήρηση ή/και αύξηση των πωλήσεων των μεγάλων αλυσίδων, παρά τη σημαντική μείωση της ιδιωτικής κατανάλωσης για τρόφιμα, αποδίδεται κυρίως στην απορρόφηση των μεριδίων αγοράς των θυμάτων της κρίσης από τις μεγάλες αλυσίδες αλλά και στις ανατιμήσεις των τιμών των προϊόντων. Σύμφωνα με στοιχεία του 2009 60 μεσαίες και μεγάλες αλυσίδες λιανικής τροφίμων είχαν αθροιστικό ετήσιο τζίρο γύρω στα € 11 δις. Περισσότερο από το 55% του τζίρου και από το 80% των αθροιστικών κερδών αντιστοιχεί στις 5 κορυφαίες εταιρίες του κλάδου (Σκορδίλη 2012).

Περισσότερο σημαντικά εν μέσω κρίσης, γενικευμένης έλλειψης ρευστότητας και επενδυτικής απραγίας, οι μεγάλες αλυσίδες υλοποιούν μεγάλα επενδυτικά προγράμματα. Οι επενδυτικές τους δαπάνες εστιάζουν στη γεωγραφική αναδιοργάνωση και πύκνωση του δικτύου των καταστημάτων τους. Οι επιπτώσεις από τη σχετικά πρόσφατη επέκταση των μεγάλων αλυσίδων στην επαρχία ήταν καταλυτικές όχι μόνο για το λιανικό εμπόριο τροφίμων αλλά για το σύνολο των τοπικών αγρο-τροφικών συστημάτων. Ο δραστικός περιορισμός των μικρών τοπικών λιανοπωλητών τροφίμων απόκοψε τις μονάδες επεξεργασίας αγρο-τροφικών προϊόντων της περιφέρειας από τα παραδοσιακά κανάλια διανομής των προϊόντων τους. Αντίστοιχα η πύκνωση του δικτύου των μικρών καταστημάτων στις γειτονιές και τα κέντρα των μεγάλων αστικών κέντρων (convenience stores) αναμένεται να έχει καθοριστικές επιπτώσεις. Σε αντίθεση με τις μεγάλες υπεραγορές που προκαλούν με τον όγκο τους τα μικρά καταστήματα εντάσσονται στον αστικό ιστό και συχνά περνούν απαρατήρητα. Είναι αυτά που προκαλούν και αναμένεται στο άμεσο μέλλον να προκαλέσουν τις μεγαλύτερες ζημιές στα χιλιάδες μικρά καταστήματα και μικρές αλυσίδες που αντιμετωπίζουν ένα εξαιρετικά αντίξοο και επιδεινούμενο εξωτερικό περιβάλλον (Σκορδίλη 2012, Skordili 2013b).

Τα προϊόντα που εμπορεύονται οι μεγάλες αλυσίδες, κατά κύριο λόγο, παράγονται στα πλαίσια μακροσκελών αλυσίδων προμήθειας με σοβαρές συνέπειες για τη διατήρηση τοπικών προϊόντων και ποικιλιών, τη βιοποικιλότητα και την ατμοσφαιρική ρύπανση (Blay-Palmer 2008). Πολλά από αυτά, πλούσια σε θερμίδες και με συστατικά αμφίβολης

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

διατροφικής αξίας επιβαρύνουν την υγεία των καταναλωτών και ευθύνονται, σε μεγάλο βαθμό, για την εντυπωσιακή διάδοση των νοσημάτων που προκαλεί η κακή διατροφή (Reynolds 2010). Δηλαδή εξωτερικεύουν στην κοινωνία, κυρίως με τη μορφή επιπτώσεων στο περιβάλλον και την υγεία των καταναλωτών, κόστος που τους αναλογεί και θα έπρεπε να τις επιβαρύνει (Morgan et al 2006). Επιπλέον, έχουν καταγραφεί στην κοινή γνώμη ως κατεξοχήν φυτώρια ελαστικών σχέσεων εργασίας, ενώ αυτήν την περίοδο επεξεργάζονται σχέδια περαιτέρω μείωσης των αναγκών σε προσωπικό (Wrigley&Lowe 2002).

Είναι εξαιρετικά δύσκολο να φανταστούμε το άμεσο μέλλον χωρίς σουπερ-μάρκετ. Αλλά ένα μέλλον με την απόλυτη κυριαρχία των συμβατικών αλυσίδων φαντάζει, επίσης, δύσκολο.

Ο Σχεδιασμός της Έρευνας Πεδίου

Είναι φανερό ότι η εντεινόμενη συγκέντρωση στον κλάδο σε συνδυασμό με την παρατεταμένη ύφεση έχουν δημιουργήσει ένα ελάχιστο φιλικό περιβάλλον για τις μικρές αγρο-τροφικές επιχειρήσεις και τους έχουν αφήσει ελάχιστα περιθώρια ελιγμών. Στο κάτω κομμάτι της αγοράς έχουν να αντιμετωπίσουν τον ισχυρό ανταγωνισμό των μεγάλων εκπαιδευτικών αλυσίδων ενώ, στο πάνω κομμάτι οι προοπτικές δεν είναι ευοίωνες με δεδομένη την πρωτοφανή μείωση της αγοραστικής δύναμης των καταναλωτών. Παρόλα αυτά στις πόλεις και στην ύπαιθρο δημιουργούνται καθημερινά νέες μικρές επιχειρήσεις που δείχνουν σημεία δυναμισμού. Προκειμένου να εκτιμήσουμε τη δυναμική και τα χαρακτηριστικά αυτών των επιχειρήσεων είναι απαραίτητη η εκπόνηση ειδικά σχεδιασμένης Έρευνας Πεδίου.

Οι διαθέσιμες κλαδικές μελέτες που κατά καιρούς εκδίδουν μελετητικοί φορείς (Ινστιτούτο Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών, ICAP, HellasStat) και Τράπεζες (πρώην Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, Τράπεζα Πειραιώς) απαξιούν να ασχοληθούν με τις ποιοτικές όψεις της παραγωγής και τις μικρές επιχειρήσεις. Συνήθως εξετάζουν μακροσκοπικά τις εξελίξεις σ' επίπεδο κλάδου με αναφορά σε στατιστικά στοιχεία σ' επίπεδο χώρας (προστιθέμενη αξία, εξωτερικό εμπόριο, επενδύσεις, απασχόληση, κ.ο.κ.) και στις οικονομικές επιδόσεις (πωλήσεις, κερδοφορία, EBITDA, κ.ο.κ.) μόνο των σημαντικών επιχειρήσεων που κατέχουν αξιολογικά μερίδια αγοράς. Τα προβλήματα είναι ακόμη μεγαλύτερα αν λάβουμε υπόψη τις ανεπάρκειες των πηγών άντλησης ποσοτικών δεδομένων, πχ. συχνά τα στατιστικά στοιχεία είναι παλιότερων χρήσεων ή/και αναφέρονται μόνο σε μεγάλες χωρικές μονάδες.

Τα δημοσιεύματα του τύπου, οι εταιρικοί ιστότοποι, οι αναρτήσεις στο διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, είναι πολύτιμες πηγές πληροφόρησης. Φέρνουν στο φως ενδιαφέρουσες ιστορίες και αποκαλύπτουν τις τάσεις των αλλαγών. Ωστόσο υπάρχει πάντα ένα σοβαρό θέμα αξιοπιστίας και αντικειμενικότητας των πηγών και, σε κάθε περίπτωση, χαρακτηρίζονται από αποσπασματικότητα.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Προκειμένου λοιπόν να δοθούν απαντήσεις στα κεντρικά ερευνητικά ερωτήματα εκτιμήθηκε ότι είναι αναγκαία η εκπόνηση ειδικά σχεδιασμένης Έρευνας Πεδίου σε επιχειρήσεις και πληροφοριοδότες – κλειδί. Η Έρευνα ολοκληρώθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος ΘΑΛΗΣ την περίοδο 01/09/2013 – 28/02/2015 σε τέσσερις διαδοχικές φάσεις:

- Η πρώτη, εστίασε στην εκπόνηση της Προκαταρκτικής Έρευνας, προκειμένου να εκτιμηθεί ο αριθμός και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των «νέων» πρωτοβουλιών.
- Η δεύτερη, αξιοποιώντας τα αποτελέσματα της Προκαταρκτικής Έρευνας, προχώρησε στο Σχεδιασμό της Έρευνας Πεδίου.
- Η τρίτη φάση επικέντρωσε στην εκπόνηση της Έρευνας στο Πεδίο με συνεντεύξεις σε επιλεγμένους επιχειρηματίες.
- Τέλος, η τέταρτη, συγκέντρωσε όλο το υλικό των προηγούμενων φάσεων και προχώρησε στην επεξεργασία των Αποτελεσμάτων της Έρευνας και την εξαγωγή συμπερασμάτων.

Ακολουθεί η αναλυτική περιγραφή των δυο πρώτων φάσεων της έρευνας.

Τα χαρακτηριστικά των «νέων» πρωτοβουλιών: συμπεράσματα από το Μητρώο 200 επιχειρήσεων

Από τον Σεπτέμβριο 2013 άρχισε η συστηματική αναζήτηση και καταχώρηση των «νέων» πρωτοβουλιών σε ψηφιακή βάση επιχειρήσεων που οργανώθηκε στο πρόγραμμα Excel. Έγινε συστηματική αναζήτηση με λέξεις-κλειδιά στις παρακάτω ψηφιακές πηγές δευτερογενών δεδομένων με έναρξη την 1/1/2009:

- Αρχείο εθνικών και τοπικών πολιτικών και οικονομικών εφημερίδων
- Αρχείο κλαδικού περιοδικού τύπου
- Ψηφιακές πύλες και ιστότοποι με θέμα τα τρόφιμα
- Ιστότοποι και μέσα κοινωνικής δικτύωσης μεγάλων και μικρών επιχειρήσεων του αγρο-τροφικού τομέα.
- Ηλεκτρονικά καταστήματα πωλήσεως τροφίμων

Η αναζήτηση έγινε για δυναμικές νέες επιχειρήσεις ή παλιότερες που έχουν υποστεί πρόσφατα σημαντική αναδιάρθρωση και επανατοποθέτηση στην αγορά. Αποκλείστηκαν επιχειρήσεις που παράγουν τις πολυδιαφημισμένες νέες υπερτροφές, π.χ. σπιρουλίνα, ιπποφαές, φαρμακευτικά βότανα και αρωματικά φυτά, αφού διατηρούν πιο στενούς δεσμούς με τη φαρμακευτική βιομηχανία και τη βιομηχανία καλλυντικών παρά με τη βιομηχανία τροφίμων. Επίσης, αποκλείστηκαν οι αμιγείς αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Έχει περιληφθεί μικρός αριθμός μεικτών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, που έχουν αναπτύξει μεταποιητική ή εμπορική δραστηριότητα.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Όπως δείχνει ο παρακάτω πίνακας για κάθε επιχείρηση συγκεντρώθηκαν πληροφορίες που καλύπτουν τρεις βασικές περιοχές: στοιχεία επικοινωνίας, περιγραφή δραστηριότητας και στοιχεία για τον επιχειρηματία.

Πίνακας 1: Δεδομένα για τις επιχειρήσεις του Μητρώου

Στοιχεία Επικοινωνίας	1	Επωνυμία
	2	Έτος ίδρυσης
	3	Νομός
	4	Πόλη
	5	Διεύθυνση
	6	Ιστότοπος
	7	Τηλέφωνο
Δραστηριότητα	8	Αντικείμενο
	9	NACE
	10	Μέγεθος
	11	Αγορά
Στοιχεία Επιχειρηματία	12	Όνομα Επιχειρηματία
	13	Κίνητρο
	14	Προηγούμενη απασχόληση
	15	Ηλικία
	16	Σπουδές
	17	Μόνιμη διαμονή
Λοιπά	18	Ένταξη σε Πρόγραμμα
	19	Παρατηρήσεις

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

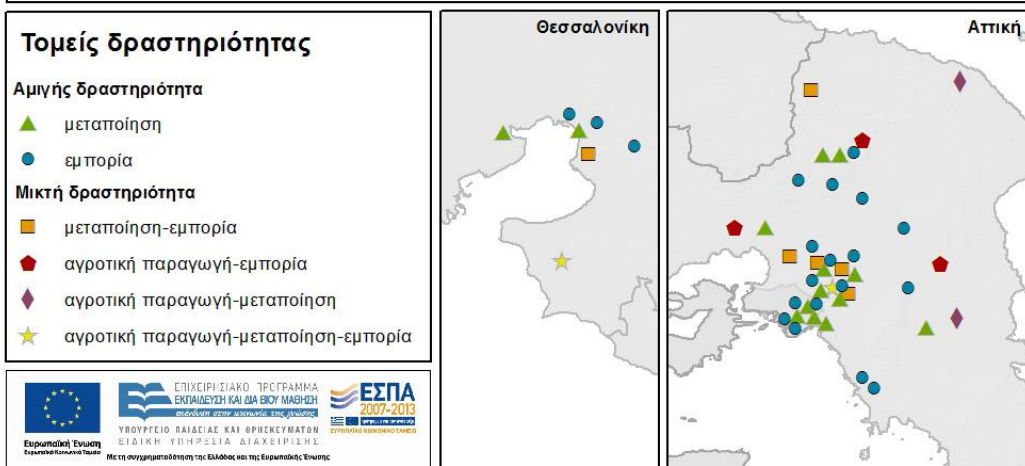
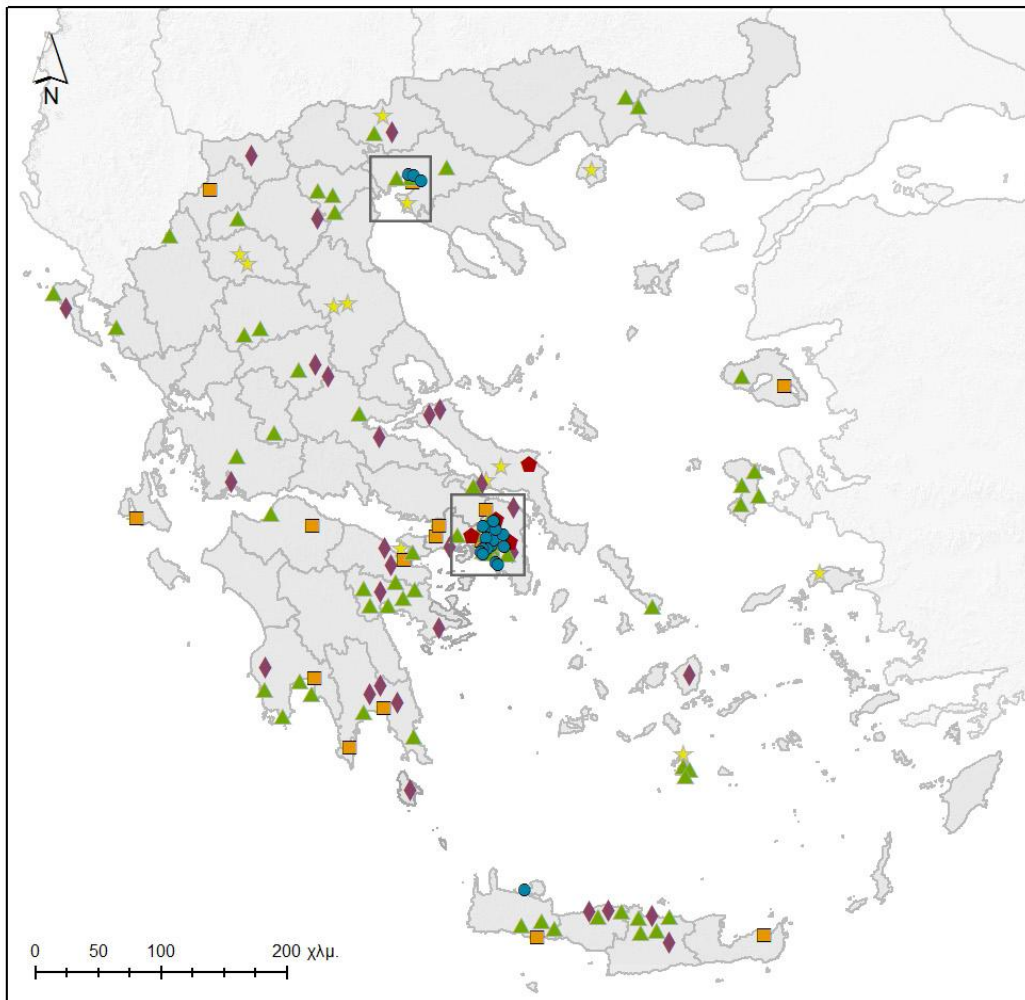
	20	Πηγή
--	----	------

Σε επιπρόσθετες στήλες της βάσης καταχωρήθηκαν συμπληρωματικές πληροφορίες που εκτιμήθηκε ότι είναι χρήσιμες και παρουσιάζουν ενδιαφέρον.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Χάρτης 1: Χωρική / κλαδική κατανομή των 150 επιχειρήσεων που περιλαμβάνονται στο Μητρώο, 03/2014

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

ΕΣΠΑ
2007-2013
πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Η εξαγωγή των συμπερασμάτων της προκαταρκτικής φάσης της έρευνας στηρίχτηκε σε στοιχεία δραστηριότητας 150 επιχειρήσεων. Έχουμε επίγνωση ότι δεν πρόκειται για εξαντλητικό μητρώο και αρκετές περιπτώσεις έχουν διαφύγει αλλά θεωρούμε ότι περιλαμβάνει όλες τις σημαντικές επιχειρήσεις και παρέχει μια ικανοποιητική εικόνα των «νέων» πρωτοβουλιών που υλοποιούνται στο πλαίσιο του αγρο-τροφικού τομέα στην Ελλάδα της κρίσης. Άλλωστε το μητρώο συνεχώς εμπλουτίζεται τόσο με νέες επιχειρήσεις όσο και με νέα στοιχεία για τις υφιστάμενες καταγραφές.

Η πρώτη επεξεργασία των αποτελεσμάτων της βάσης των επιχειρήσεων αποκάλυψε πολύ σημαντικά χαρακτηριστικά των νέων πρωτοβουλιών και υπέδειξε τις κατευθύνσεις έρευνας.

- Κλαδική Ειδίκευση. Οι «νέες» επιχειρήσεις δραστηριοποιούνται σε ένα ευρύ φάσμα ειδικεύσεων.

Στον τομέα της μεταποιητικής επεξεργασίας παρατηρείται συγκέντρωση σε αναζωογονημένα τοπικά προϊόντα (οινοποιείες μικρής παραγωγής, τοπικά ποτά, τοπικές ποικιλίες τυριών και αλλαντικών, κ.α) ή σε καινούργια προϊόντα, για την ελληνική αγορά όπως, τυποποίηση σαλιγκαριών, φρέσκες μπύρες, τυποποίηση διάφορων ποικιλιών μανιταριών, αρωματικά, premium και luxury ελαιόλαδα, κρεατοσκευάσματα από βούβαλο, αλείμματα και μείγματα για μαρινάδες, κ.α.

Στον τομέα του λιανικού εμπορίου οι νέοι επιχειρηματίες έχουν δείξει αρκετή επινοητικότητα προκειμένου να αποφύγουν τους μεγάλους χονδρέμπορους και να βρουν διέξοδο σε τμήματα της αγοράς που δεν κυριαρχούν οι μεγάλες λιανεμπορικές αλυσίδες (ηλεκτρονικό εμπόριο, νέα κατ/τα λιανικού εμπορίου τοπικών προϊόντων). Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στη δημιουργία νέων καταστημάτων λιανικού εμπορίου τοπικών προϊόντων στο εξωτερικό από έλληνες της διασποράς.

Πρέπει να σημειωθεί ότι έχουν πολύ ισχυρή παρουσία μεικτές επιχειρήσεις, επιχειρήσεις που δεν περιορίζουν τη δραστηριότητα τους σε έναν τυπικό κλάδο των αγρο-τροφικών συστημάτων αλλά δραστηριοποιούνται σε διαφορετικές φάσεις της αλυσίδας παραγωγής και διακίνησης των τροφίμων, π.χ. επεξεργασία τροφίμων και λιανικό εμπόριο.

- Χωρική Κατανομή. Η χαρτογράφηση των επιχειρήσεων της βάσης αποκάλυψε ένα συγκεντρωμένο χωρικό πρότυπο. Παρατηρούνται σημαντικές συγκεντρώσεις γύρω από τα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας, κυρίως στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη αλλά και σε περιοχές που συνδυάζουν σημαντική τουριστική δραστηριότητα με αγρο-τροφική παράδοση. Μεγάλες περιοχές της χώρας, όπως η Θράκη και τα περισσότερα νησιά απουσιάζουν παντελώς.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Η ταυτότητα του επιχειρηματία. Δυστυχώς δεν είναι διαθέσιμα αναλυτικά στοιχεία για τα εκπαιδευτικά προσόντα και τις δεξιότητες των επιχειρηματιών. Υπάρχουν ενδείξεις ότι επιχειρηματίες είναι σχετικά νέοι/ες και αρκετοί από αυτούς/ες διαθέτουν υψηλά εκπαιδευτικά προσόντα. Η αναδιάρθρωση υφιστάμενων επιχειρήσεων συχνά συνδέεται με την εισαγωγή στην επιχείρηση εκπροσώπων της β γενιάς.
- Αποτυχημένες περιπτώσεις. Τελευταία, αλλά όχι λιγότερο σημαντικά, η αναζήτηση αποκάλυψε ότι ένα σημαντικό ποσοστό νέων επιχειρήσεων έχει ήδη τεθεί εκτός αγοράς. Το ποσοστό αυτό είναι σημαντικά υψηλότερο στον πρωτογενή τομέα λόγω των δυσκολιών και της αστάθειας της αγροτικής παραγωγής. Είναι χαρακτηριστικές οι περιπτώσεις της καλλιέργειας σαλιγκαριών και ροδιάς που αποτελούν δυο από τους πλέον διαφημισμένους κλάδους που έχουν προσελκύσει μεγάλο αριθμό νέων καλλιεργητών. Στη μεταποίηση και στο εμπόριο οι πιο συνηθισμένες αιτίες εξόδου από την αγορά εντοπίζονται στην έλλειψη πηγών χρηματοδότησης και τις αλλαγές στη ζήτηση λόγω της ύφεσης.

Φάση Σχεδιασμού της Επιτόπιας Έρευνας

Προκειμένου να απαντηθούν το δεύτερο – η δυναμική των «νέων επιχειρήσεων» - και το τρίτο σκέλος - η συμβολή τους στην ανάπτυξη - του ερευνητικού ερωτήματος η πιο πρόσφορη μέθοδος είναι η επιτόπια έρευνα με συνεντεύξεις σε μικρό αριθμό επιχειρηματιών. Η έρευνα στις επιχειρήσεις συμπληρώνεται από ένα μικρό αριθμό επιλεγμένων πληροφορητών – κλειδί που γνωρίζουν καλά όψεις των αγρο-τροφικών συστημάτων.

Τα ευρήματα της Προκαταρκτικής Φάσης της Έρευνας ήταν πολύτιμα για να επιλεγεί η περιοχή μελέτης και το δείγμα των επιχειρήσεων.

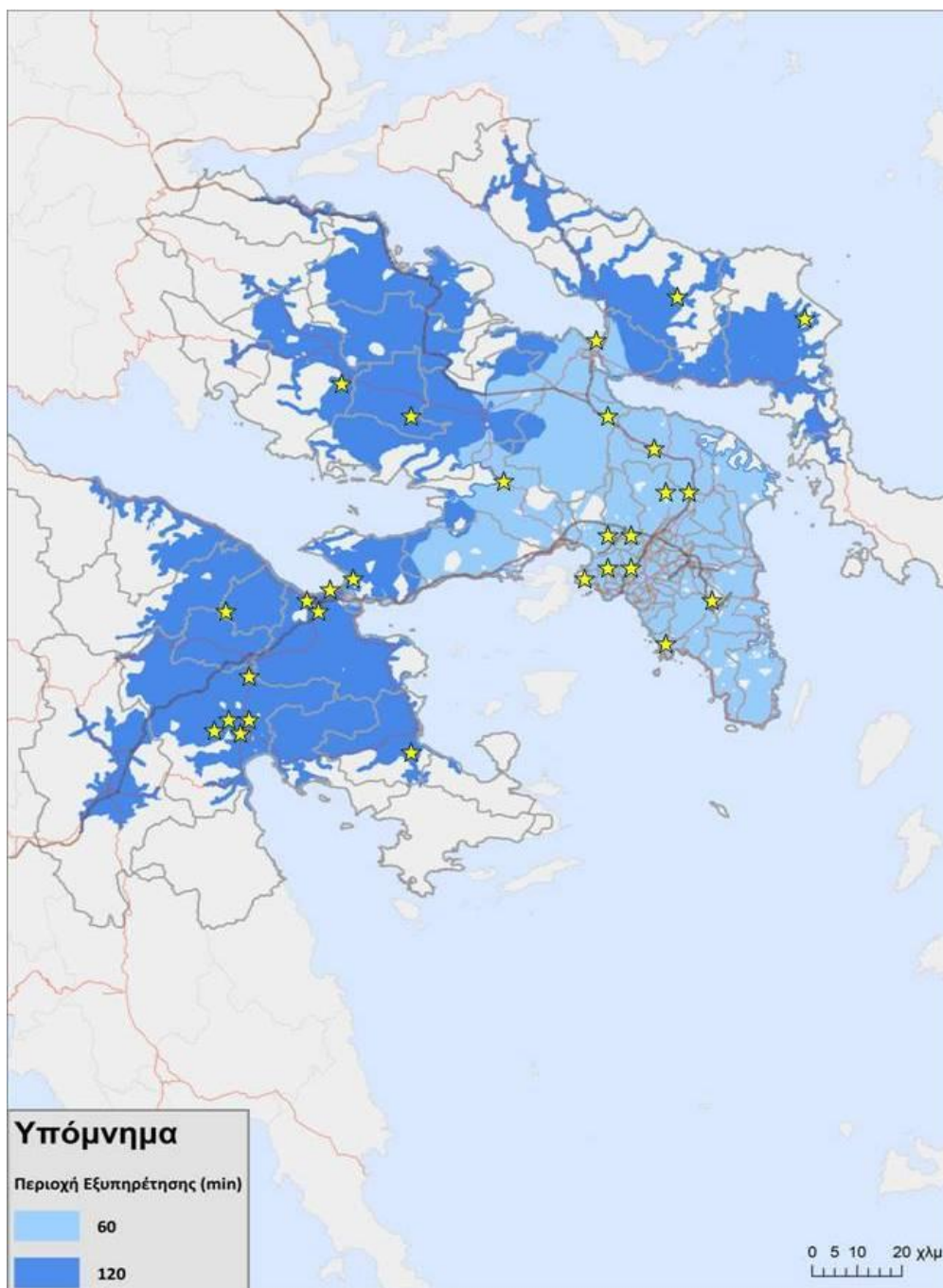
Η προέρευνα έδειξε ότι η μεγαλύτερη συγκέντρωση νέων δυναμικών επιχειρήσεων του αγρο-τροφικού τομέα συναντάται γύρω από τη μεγάλη αγορά της πρωτεύουσας. Θεωρήθηκε λοιπόν σκόπιμη η επικέντρωση της έρευνας σ' αυτήν την περιοχή. Η περιοχή μελέτης ορίστηκε με κριτήριο όχι τη χιλιομετρική απόσταση αλλά τη χρονοαπόσταση από το μεγάλο αστικό κέντρο της Αθήνας. Περιλαμβάνει τις ηπειρωτικές περιοχές που απέχουν λιγότερο από δυο ώρες από το μεγάλο αστικό κέντρο της πρωτεύουσας. Η χρονοαπόσταση ορίστηκε με βάση τα όρια ταχυτήτων του οδικού δικτύου για φορτηγά αυτοκίνητα που διακινούν τρόφιμα. Όπως δείχνει ο χάρτης 2 η περιοχή μελέτης περιλαμβάνει το σύνολο της Αττικής, τη Βοιωτία, την ευρύτερη περιοχή της Χαλκίδας, την Κορινθία, την Αργολική πεδιάδα και τις παρακείμενες περιοχές του οδικού άξονα μέχρι την Τρίπολη.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Χάρτης 2: Χωρική / κλαδική κατανομή των επιχειρήσεων επεξεργασίας αγρο-τροφικών εισροών της Έρευνας Πεδίου

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Η περιοχή αυτή παρουσιάζει ένα πρόσθετο ενδιαφέρον. Αυτήν την περίοδο μια σειρά μεγάλες πόλεις της Ευρώπης και της Βόρειας Ευρώπης εξετάζουν τις δυνατότητες επανατοπικοποίησης της αγροτικής παραγωγής και επεξεργασίας τροφίμων σε περιιαστικές περιοχές προκειμένου να εξασφαλίσουν την επισιτιστική τους αυτάρκεια σε καθεστώς αυξημένης αβεβαιότητας και να μειώσουν το περιβαλλοντικό τους αποτύπωμα (Lee and Memia, 2013). Έχει λοιπόν ιδιαίτερο ενδιαφέρον να αποκτήσουμε μια πρώτη εικόνα για τη δυναμική της ενδοχώρας της Αθήνας.

Εντός των ορίων της περιοχής έγινε συστηματική αναζήτηση για «νέες» επιχειρήσεις επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων και επιλέχτηκαν 30 επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται σε διάφορους κλάδους της πρωτογενούς και δευτερογενούς μεταποίησης, όπως δείχνει και ο παρακάτω πίνακας.

Η έρευνα περιλαμβάνει επίσης 10 «νέες» επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στον τομέα του λιανικού εμπορίου. Οι συνεντεύξεις με τις επιχειρήσεις αυτές ήταν επικεντρωμένες στα χαρακτηριστικά της αγοράς και στη συνεργασία που έχουν αναπτύξει με τους μικρούς παραγωγούς - προμηθευτές τους.

Οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στις εγκαταστάσεις ή στην έδρα των επιχειρήσεων. Ο ορισμός των συναντήσεων αποδείχτηκε στην πράξη χρονοβόρα διαδικασία λόγω των αυξημένων υποχρεώσεων των επιχειρηματιών. Όλοι οι επιχειρηματίες, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων που επικαλέστηκαν πολύ βεβαρημένο πρόγραμμα, έδειξαν μεγάλη προθυμία να συμμετέχουν στην Έρευνα. Οι συνεντεύξεις μαγνητοφωνήθηκαν και αποθηκεύτηκαν σε ψηφιακή μορφή.

Αποτελέσματα της Έρευνας Πεδίου

Τα αποτελέσματα της Έρευνας προέρχονται από τα ευρήματα της Προκαταρκτικής φάσης και την επεξεργασία των συνεντεύξεων με τους πληροφορητές – κλειδί και, κυρίως, τους επιχειρηματίες. Η παρουσίαση των αποτελεσμάτων θα γίνει από δυο οπτικές γωνίες: τον ανθρώπινο παράγοντα και τον τόπο.

Ο ανθρώπινος παράγοντας

Το προφίλ του «νέου» επιχειρηματία

Ένα από τα βασικά διαχρονικά προβλήματα των ελληνικών μικρών μεταποιητικών επιχειρήσεων είναι το χαμηλό επίπεδο εκπαίδευσης των επιχειρηματιών. Σχετικές έρευνες δείχνουν ότι οι περισσότεροι ιδιοκτήτες μικρών επιχειρήσεων ήταν αυτοδίδακτοι με

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

στοιχειώδη εκπαιδευτικά προσόντα. Οι «νέοι» επιχειρηματίες που συμμετείχαν στην έρευνα έχουν πολύ αναβαθμισμένο προφίλ. Βέβαια η εικόνα τους δεν είναι με κανένα τρόπο αντιπροσωπευτική του επιπέδου των επιχειρηματιών που δραστηριοποιούνται στον κλάδο αφού ηγούνται των πιο δυναμικών νέων επιχειρήσεων σε μια από τις πιο δυναμικές περιοχές της χώρας.

Σχεδόν όλοι/ες οι επιχειρηματίες που έλαβαν μέρος στην έρευνα είναι απόφοιτοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Ένα σημαντικό ποσοστό είναι κάτοχοι μεταπτυχιακών τίτλων. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι επιχειρηματίες β γενιάς εντάσσονται στην οικογενειακή επιχείρηση αφού έχουν ολοκληρώσει σχετικές σπουδές (τεχνολογία τροφίμων, οικονομικά) υψηλού επιπέδου. Η εξέλιξη αυτή συνιστά μεγάλη ανατροπή για τις μικρές επιχειρήσεις όπου τα παιδιά των επιχειρηματιών με προβληματικές επιδόσεις αναλάμβαναν, σαν έσχατη λύση ανάγκης, την πατρική επιχείρηση, ενώ τα παιδιά με καλές μαθησιακές επιδόσεις ακολουθούσαν ανώτερες σπουδές και επέλεγαν ένα αστικό επάγγελμα (Λαμπριανίδης κ.α., 2004).

Όλοι/ες γνωρίζουν καλά τουλάχιστον μια ξένη γλώσσα και έχουν ευχέρεια στη χρήση των υπολογιστών. Σχεδόν όλοι/ες έχουν πολύ καλό επίπεδο πληροφόρησης / ενημέρωσης για τις τάσεις της ζήτησης, τον ανταγωνισμό, τις εξελίξεις στο εγχώριο και διεθνές επιχειρηματικό περιβάλλον. Δεν έλειψαν ωστόσο και οι πολύ φανταχτερές εξαιρέσεις (επιχειρηματίας του κλάδου της τυροκομίας είχε παντελή άγνοια για τις πολύ σημαντικές εξελίξεις στον κλάδο της γαλακτοβιομηχανίας που είναι σε εξέλιξη αυτήν την περίοδο στην Ελλάδα).

Οι περισσότεροι έχουν αποκομίσει σημαντική επαγγελματική εμπειρία πριν αναλάβουν επιχειρηματική δράση δουλεύοντας με υπαλληλική σχέση. Κατά την έναρξη της επιχειρηματικής τους δραστηριότητας ήταν αρκετά μεγάλοι, γύρω στα 35 έτη. Όπως ήταν αναμενόμενο, λόγω της φύσης του κλάδου, η παρουσία ανδρών και γυναικών επιχειρηματιών είναι σχεδόν ισοδύναμη. Οι γυναίκες επιχειρηματίες δεν φαίνεται να αντιμετωπίζουν ιδιαίτερα προβλήματα. Σύμφωνα με δήλωση μιας επιτυχημένης επιχειρηματία με σπουδές φιλολογίας «Δεν είναι τόσο πρόβλημα ότι είμαι γυναίκα όσο ότι δεν είμαι γεωπόνος» (Μ.Β. 14/10/2014).

Διαδρομές των επιχειρηματιών

Έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον ότι στο πλαίσιο της κρίσης ο κλάδος τροφίμων προσελκύει μεγάλο αριθμό επιχειρηματιών από διαφορετικές κατευθύνσεις. Το αυξημένο ενδιαφέρον αποδίδεται στα χαμηλά εμπόδια εισόδου στον κλάδο (χαμηλό αρχικό επενδυτικό κόστος, χαμηλή τεχνολογία), στη φύση του αντικειμένου που είναι οικείο και γνώσιμο για όλους

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

τους ανθρώπους, αλλά και στις ευκαιρίες που εξακολουθούν να υπάρχουν στο κλάδο στο πλαίσιο της βαθιάς ύφεσης.

Οι «νέοι» επιχειρηματίες προέρχονται από πολλαπλές πηγές. Ένας σημαντικός αριθμός από τους επιχειρηματίες ποτέ έλαβαν μέρος στην Έρευνα έχει ακολουθήσει την προδιαγεγραμμένη οδό για να αναλάβει επιχειρηματική δράση: έχει προηγηθεί υπαλληλική σχέση σε μεγάλη εταιρία παραγωγής αντίστοιχων προϊόντων και ξεκινούν τη δική τους δραστηριότητα όταν αισθάνονται έτοιμοι, ή είναι επιχειρηματίες β γενιάς που έχει αποφασιστεί από νωρίς ότι θα αναλάβουν την οικογενειακή επιχείρηση. Όμως έχει ενδιαφέρον ότι στο πλαίσιο της κρίσης, η επεξεργασία και το εμπόριο τροφίμων έχουν προσελκύσει σημαντικό αριθμό επιχειρηματιών που, σε κανονικές συνθήκες, δεν θα αναλάμβαναν επιχειρηματική δράση, αλλά θα ήταν αυτοαπασχολούμενοι ελεύθεροι επαγγελματίες ή υπάλληλοι του ιδιωτικού ή δημόσιου τομέα. Προέρχονται από τις παρακάτω τέσσερις πηγές:

- Νεώτερα μέλη της οικογένειας που δεν ήταν στα αρχικά τους σχέδια η εμπλοκή και ανάληψη της ευθύνης της οικογενειακής επιχείρησης. Έχει καταγραφεί μια κίνηση, όχι τόσο ισχυρή, όψιμης ένταξης στην οικογενειακή επιχείρηση παιδιών των επιχειρηματιών που είχαν ακολουθήσει άλλο επάγγελμα. Στο πλαίσιο της κρίσης, επιλέγουν να αναλάβουν την οικογενειακή επιχείρηση είτε επειδή έχουν ήδη χάσει ή κινδυνεύουν να χάσουν τη θέση εργασίας τους, είτε επειδή έχουν υποστεί δραστική μείωση των εισοδημάτων που δεν τους επιτρέπει να ζουν πλέον αξιοπρεπώς στην πόλη. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται και νέοι/ες που αναγνωρίζουν ότι έχουν πολύ περιορισμένες πιθανότητες να ενταχθούν στην αγορά εργασίας και αναγκάζονται να αλλάξουν τα σχέδια για την επαγγελματική τους σταδιοδρομία (π.χ. απόφοιτοι Φυσικομαθηματικής Σχολής που διαπιστώνουν ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να διοριστούν σε θέση καθηγητή δημόσιου σχολείου).
- Επιχειρηματίες με μεγάλη εμπειρία σε άλλα επιχειρηματικά πεδία που ευρίσκονται σε στασιμότητα ή παρακμή διαβλέπουν ευκαιρίες στον κλάδο τροφίμων και αναλαμβάνουν επιχειρηματική δράση. Συνήθως προέρχονται από μεταποιητικούς κλάδους που παρουσιάζουν κάποια συνάφεια με βασικές λειτουργίες των επιχειρήσεων τροφίμων (διαδικασία παραγωγής, χαρακτηριστικά της αγοράς, εξαγωγικές προοπτικές, κ.α.). Στο πλαίσιο της έρευνας εντοπίστηκε επιχειρηματίας με εικοσαετή δραστηριότητα στον κλάδο της μόδας που ανέλαβε επιχειρηματική δράση δε κλάδο πολυτελών τροφίμων με ισχυρά περιθώρια ανάπτυξης (μικροζυθοποιία) εκμεταλλευόμενος τη μεγάλη εμπειρία που διαθέτει στο marketing πολυτελών προϊόντων. Επίσης επιχειρηματίας, μέλος γνωστής επιχειρηματικής οικογένειας με πολύ πετυχημένη δράση σε διεθνές επίπεδο στον κλάδο αξεσουάρ και κοσμημάτων, ανέλαβε καινοτόμα δραστηριότητα στον τομέα του λιανικού εμπορίου τροφίμων επειδή εκτίμησε ότι υπάρχουν μεγάλα περιθώρια ανάπτυξης.
- Επενδυτές για απόκτηση συμπληρωματικού εισοδήματος. Οικογένειες επιλέγουν να τοποθετήσουν τις αποταμιεύσεις τους σε κλάδους των τροφίμων, π.χ. καλλιέργεια

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

τρούφας, που εγγυώνται μεγάλες αποδόσεις και λίγη προσωπική εργασία. Σημειώνεται ότι μεσολαβεί ένα σχετικά μεγάλο διάστημα, 8 – 10 χρόνια, μέχρι να αποδώσουν τους πρώτους καρπούς τα δενδρύλλια τρούφας και δεν προσφέρονται για άμεση εκμετάλλευση.

- Ελεύθεροι επαγγελματίες και εργαζόμενοι του τομέα των υπηρεσιών. Είναι η πολυπληθέστερη κατηγορία. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις πηγές προέλευσης. Πρώτον, Γεωπόνοι που παραδοσιακά στόχευαν σε μια θέση στον τομέα των υπηρεσιών (κυρίως σε υπηρεσίες του Δημοσίου) ξεκινούν δική τους επιχειρηματική δραστηριότητα. Δεύτερον, είναι πολλή σημαντική η εκπροσώπηση στελεχών από δημιουργικά επαγγέλματα που έχουν υποστεί μεγάλο πλήγμα από την κρίση. Μια σειρά επαγγελματίες από το χώρο της διαφήμισης (κειμενογράφοι, γραφίστες, δημιουργοί ιστοσελίδων), του marketing, των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας (κυρίως δημοσιογράφοι γαστρονομίας), της Αρχιτεκτονικής, έχουν πρόσφατα αναλάβει επιχειρηματική δράση σε κλάδους επεξεργασίας τροφίμων. Τρίτον, άλλοι επαγγελματίες με διαφορετικές ειδικεύσεις (φιλόλογοι, μαθηματικοί, χημικοί, καθηγητές ξένων γλωσσών) που δεν διστάζουν να αναλάβουν την υλοποίηση μιας σημαντικής επιχειρηματικής ιδέας που έχουν εντοπίσει από ταξίδια τους στο εξωτερικό ή τον ευρύτερο κοινωνικό τους περίγυρο. Οι πρωτοποριακές, για τα ελληνικά δεδομένα δραστηριότητες της εκτροφής και τυποποίησης σαλιγκαριών και συλλογής και καλλιέργειας τρούφας καθώς και οι δραστηριότητες γαστρονομικού τουρισμού αποτελούν χαρακτηριστικές περιπτώσεις.

Ίσως οι επιχειρηματίες που εντάσσονται στην τελευταία κατηγορία έχουν το μεγαλύτερο ενδιαφέρον γιατί εφαρμόζουν τις εμπειρίες και δεξιότητες που έχουν αποκτήσει σε διαφορετικά επαγγελματικά περιβάλλοντα με δημιουργικό τρόπο σε διάφορα στάδια της παραγωγής και προώθησης των τροφίμων και αλλάζουν δραστικά την εικόνα των προϊόντων.

Αναζήτηση λύσεων για το ξεπέρασμα των προβλημάτων που θέτει η κρίση και κυρίως για την εύρεση διεξόδων στην αγορά

Στις μικρές μονάδες επεξεργασίας αγροτροφικών προϊόντων η διαφοροποίηση του προϊόντος είναι απαραίτητη στρατηγική ανταγωνισμού. Η Έρευνα στις Επιχειρήσεις επιβεβαίωσε τα ευρήματα της Προκαταρκτικής Έρευνας. Πολύ διαδεδομένα προϊόντα της ελληνικής μεταποίησης διαφοροποιούνται σημαντικά προκειμένου να γίνουν πιο θρεπτικά (σάλτσες με μεγάλη περιεκτικότητα σε φρέσκα λαχανικά) και πιο ελκυστικά (πιο βολική συσκευασία, λιγότερες θερμίδες). Παράλληλα, οι επιχειρηματίες είναι αρκετά δραστήριες στην ανάπτυξη νέων προϊόντων. Βέβαια τα προϊόντα αυτά είναι «νέα» για την ελληνική παραγωγή. Συχνά αποτελούν προσαρμογή στις ελληνικές συνθήκες πετυχημένων προϊόντων αλλοδαπών μικρών επιχειρήσεων κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, από την Ιταλική μεταποίηση. Πρότυπο για την ανάπτυξη της μικροζυθοποιίας είναι οι αγορές των ΗΠΑ, όπου οι μπύρες μικρών τοπικών παραγωγών κατέχουν ήδη μερίδιο 10% στην αγορά

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

της μύρας, αλλά και του ΗΒ. Ο κλάδος των μανιταριών έχει επωφεληθεί από σημαντικές καινοτομίες της ολλανδικής βιομηχανίας, ενώ, οι κλάδοι της οινοποιίας και των τυροκομικών έχουν ισχυρές επαφές με τη γαλλική αγρο-βιομηχανία.

Έχει ενδιαφέρον ότι η επέκταση σημαντικών επιχειρήσεων επεξεργασίας αγροτροφικών προϊόντων και στον τομέα των υπηρεσιών. Επιχειρηματίες που έχουν εισάγει στην Ελλάδα την παραγωγή των νέων καλλιεργειών των σαλιγκαριών και της τρούφας, έχουν επεκτείνει τη δραστηριότητα τους και στον τομέα των υπηρεσιών παρέχοντας εξειδικευμένες υπηρεσίες συμβούλου που ως πρότινος παρείχαν δωρεάν Γεωπόνοι των αποκεντρωμένων υπηρεσιών του Υπουργείου Τροφίμων. Αναλαμβάνοντας ρόλο μέντορα διοργανώνουν στις εγκαταστάσεις τους σεμινάρια γνωστοποίησης των χαρακτηριστικών των καλλιεργειών σε δυνητικούς καλλιεργητές. Όσοι/ες αποφασίζουν να ασχοληθούν με την καλλιέργεια έχουν τη δυνατότητα να παράγουν με σχέση συμβολοιακής γεωργίας με την επιχείρηση που αναλαμβάνει την προμήθεια των υλικών, την παροχή τεχνικών συμβουλών και την απορρόφηση του συνόλου της παραγωγής. Πρέπει να σημειωθεί ότι είναι μεγάλος ο αριθμός των ενδιαφερόμενων να ξεκινήσουν αγροτικό επάγγελμα. Ωστόσο είναι πολύ μικρότερος ο αριθμός αυτών που πραγματικά ξεκινούν και ακόμη μικρότερος ο αριθμός αυτών που ξεπερνούν τις πολλές δυσκολίες και συνεχίζουν.

Οι αλλαγές στο εύρος και στη σύσταση των προϊόντων συνδυάζονται με αλλαγές στη συσκευασία, στην εμπορία (branding) και στη διακίνηση των προϊόντων. Με ελάχιστες εξαιρέσεις, οι επιχειρήσεις δεν προσφεύγουν σε εξωτερικές υπηρεσίες για την υλοποίηση των αλλαγών αλλά αποφασίζονται, σχεδόν αποκλειστικά, από τον επιχειρηματία.

Εύστοχα επιχειρηματίας σχολίασε ότι «Πριν μερικά χρόνια αν έβλεπες δυο προϊόντα στο ράφι ένα ιταλικό και ένα ελληνικό αμέσως καταλάβαινες ποιό είναι ποιό. Όχι πια.» (Γ. Δ., Έρευνα Πεδίου, 22/10/2014). Οι αλλαγές στη συσκευασία δεν περιορίζονται σε αναβαθμισμένο αισθητικό αποτέλεσμα αλλά εξυπηρετούν και σύγχρονες ανάγκες (μικρότερες συσκευασίες, πιο ελαφρές, ανακυκλούμενες).

Στο πεδίο της εμπορίας των προϊόντων οι επιχειρηματίες έχουν δείξει μεγάλη δημιουργικότητα. Επιχειρείται η αλλαγή της ταυτότητας (rebranding) και των πιο ταπεινών προϊόντων της ελληνικής γης. Τα προϊόντα συνοδεύονται από ιστορίες και συνδέονται με την ελληνική γη, την ιστορία και την παράδοση. Οι εταιρικοί ιστότοποι, πολλοί από αυτούς εντυπωσιακοί για το μικρό μέγεθος των επιχειρήσεων, είναι γεμάτοι με φωτογραφίες, ιστορίες, πληροφορίες και συνταγές για την αξιοποίηση τους. Η δυνατότητα κατανάλωσης του πιο ταπεινού προϊόντος της ελληνικής γης, του ελαιολάδου, γίνεται σύμβολο κοινωνικής καταξίωσης. Οι μύρες εμφανίζονται σε αριθμημένες φιάλες με συνέχειες από κόμικ ή κάθε τύπος αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη μέρα της εβδομάδας.

Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι αρκετοί επιχειρηματίες του κλάδου του λιανικού εμπορίου παρατήρησαν ότι πίσω από τους εντυπωσιακούς ιστότοπους δεν συναντάμε πάντα αντίστοιχα εντυπωσιακές επιχειρήσεις.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

«Πριν λίγες δεκαετίες πολλές ελληνικές επιχειρήσεις τροφίμων είχαν προϊόντα διαμάντια που δεν τα ήξερε κανένας. Σήμερα φοβάμαι ότι έχουμε πάει στο άλλο άκρο. Το διαδίκτυο είναι γεμάτο από φανταχτερές εικόνες, αλλά δεν υπάρχει τίποτε από πίσω τους. Πουλάνε φύκια για μεταξωτές κορδέλες.» Γ.Μ. 12/11/2014

Όλοι οι επιχειρηματίες αναγνώρισα τη δυσκολία εύρεσης διεξόδου στην αγορά ως το υπ' αριθμόν ένα πρόβλημα του κλάδου.

Λίγες μικρές επιχειρήσεις έχουν πρόσβαση στις αγορές του εξωτερικού. Πολλοί συμμαρτίζονται την άποψη ότι «Αυτήν την περίοδο η Ελλάδα είναι κακό brand name» (Μ.Β. 14/10/2014). Επίσης συμφωνούν ότι δεν υπάρχει στοχευμένη βοήθεια από το κράτος και δεν διευκολύνει η γραφειοκρατία και ο καθυστερήσεις στις διατυπώσεις. Η βασική αγορά στην οποία απευθύνονται είναι η εγχώρια. Η πτώση της ζήτησης στην ελληνική αγορά σε συνδυασμό με τη συγκεντροποίηση στον κλάδο του λιανικού εμπορίου τροφίμων έχουν δημιουργήσει προβλήματα. Όλοι οι επιχειρηματίες, χωρίς εξαίρεση, εξέφρασαν τη δυσαρέσκεια τους για τα κυκλώματα των χονδρεμπόρων και των μεγάλων αλυσίδων σούπερ μάρκετ. Ωστόσο όλοι αναγνωρίζουν την ανάγκη να προωθούν προϊόντα στα σούπερ μάρκετ γιατί μόνο αυτά μπορούν να απορροφήσουν μεγάλες ποσότητες σε σταθερή βάση. Συγκεκριμένες αλυσίδες είναι πολύ θετικές στην τοποθέτηση προϊόντων μικρών τοπικών εταιριών αρκεί να μπορούν να ανταποκριθούν στις προδιαγραφές για τις ποσότητες και τις τιμές που θέτουν.

Τόσο οι μεταποιητικές επιχειρήσεις όσο και οι λιανέμποροι έχουν δείξει επινοητικότητα στην ανάπτυξη εναλλακτικών καναλιών πώλησης:

- Η προνομακή αγορά των μικρών εταιριών είναι τα μικρά καταστήματα τοπικών τροφίμων. Στην κατηγορία αυτή εντάσσονται μικρά καταστήματα self service, νέα μπακάλικά, αλλά και εκσυγχρονισμένα κρεοπωλεία, μανάβικα, κ.α. εγκατεστημένα σε μεγάλες και μικρότερες πόλεις και τουριστικές περιοχές. Οι ιδιοκτήτες των μικρών καταστημάτων επιχειρούν να αναβαθμίσουν τις υπηρεσίες που προσφέρουν με δημιουργία νέων καταστημάτων, ενημερωμένο προσωπικό, οργάνωση σεμιναρίων μαγειρικής, προσφορά έτοιμων γευμάτων, κ.λ.π. Οι επιχειρηματίες εξέφρασαν την ανησυχία τους ότι η αγορά αυτή δεν μπορεί να απορροφήσει μεγάλες ποσότητες. Η μείωση των εισοδημάτων των καταναλωτών και ο ανταγωνισμός έχει οδηγήσει σε μείωση των πωλήσεων. Επίσης είναι υποχρεωμένοι να κάνουν συχνές παραδόσεις προϊόντων σε πολλά σημεία πώλησης. Ωστόσο το μεγάλο πλεονέκτημα αυτής της αγοράς είναι ότι πληρώνει άμεσα ή με μικρό διάστημα πίστωσης.
- Ηλεκτρονικές πωλήσεις. Τα τρόφιμα, από τη φύση τους, δεν ενδείκνυνται ιδιαίτερα για ψηφιακές πωλήσεις αφού συνδυάζουν ευπάθεια, σχετικά μεγάλο βάρος και χαμηλή τιμή (Bondini, 2012). Εννοείται ότι η κατάσταση είναι περισσότερο προβληματική στην Ελλάδα όπου στο πλαίσιο της Μεσογειακής διατροφής καταναλώνονται πολλά φρέσκα τρόφιμα και τα ψώνια μέσω διαδικτύου δεν είναι τόσο διαδεδομένα. Ένας πρόσθετος ανασταλτικός παράγοντας είναι το υψηλό κόστος των μεταφορών για την αποστολή των

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

προϊόντων. Ωστόσο οι περισσότερες μικρές επιχειρήσεις διαθέτουν ήδη ψηφιακό κατάστημα. Οι πωλήσεις που πραγματοποιούν είναι ελάχιστες, αλλά θεωρούν ότι είναι σκόπιμο να διατηρούν και να ενημερώνουν το ηλεκτρονικό τους κατάστημα γιατί έχει μεγάλη επισκεψιμότητα από ενδιαφερόμενους καταναλωτές οι οποίοι τελικά αγοράζουν τα προϊόντα από άλλα σημεία πώλησης.

- «Νέοι» τύποι λιανεμπορικών επιχειρήσεων τροφίμων. Νέοι επιχειρηματίες έχουν διαγνώσει τα σοβαρά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι μικρές επιχειρήσεις επεξεργασίας τροφίμων να τοποθετήσουν τα προϊόντα τους στην αγορά και έχουν αναπτύξει ολότελα νέους τύπους λιανεμπορικών επιχειρήσεων προσαρμοσμένων στα ελληνικά δεδομένα. Μεταξύ άλλων έχουν ενδιαφέρον η δημιουργία ιδιωτικής αγοράς καλής ποιότητας τροφίμων, στα πρότυπα της Borough Market στη νότια όχθη του Τάμεση στο κεντρικό Λονδίνο και η ανάπτυξη εστιατορίων και δικτύου πώλησης τροφίμων με κοινό εμπορικό σήμα (joint-branding) με τους παραγωγούς, στα πρότυπα της ιταλικής αλυσίδας Carluccio's. Και οι δυο πρωτοβουλίες έχουν προσελκύσει αρκετές εκατοντάδες μικρούς παραγωγούς και δείχνουν να έχουν ευοίωνες προοπτικές ανάπτυξης.

Επιχείρηση και τύπος

Ένα μεγάλο μέρος της βιβλιογραφίας που εξετάζει τις μικρές αγρο-τροφικές επιχειρήσεις που είναι εγκατεστημένες σε τοπικό επίπεδο, υπογραμμίζει την ικανότητα που έχουν να «επανακοινωνικοποιούν» και «επαναχωρικοποιούν» την παραγωγή και κατανάλωση των τροφίμων και να δημιουργούν πιο στενές και περισσότερο αυθεντικές σχέσεις ανάμεσα στους παραγωγούς και τους καταναλωτές (Morgan et. al. 2006). Υποστηρίζεται ευρέως ότι μικρές επιχειρήσεις μπορούν να ξεπεράσουν τα εμπόδια που θέτει η μικρή κλίμακα όταν αναπτύσσουν συνεργασίες και εντάσσονται σε δίκτυα με τοπικές επιχειρήσεις (Young 2009).

Κριτήρια επιλογής και αξιολόγηση του τύπου εγκατάστασης της επιχείρησης

Σε λίγες περιπτώσεις η χωροθέτηση της παραγωγής συμπίπτει με τον τόπο καταγωγής ή/και μόνιμης κατοικίας του επιχειρηματία. Ο βασικός χωροθετικός παράγοντας για τις μονάδες δευτερογενούς επεξεργασίας είναι η γειτνίαση με την αγορά της πρωτεύουσας που αποτελεί και τη βασική αγορά τους. Οι μονάδες πρωτογενούς επεξεργασίας εξακολουθούν να είναι προσκολλημένες στους τόπους ειδίκευσης στην παραγωγή των βασικών πρώτων υλών: λάδι / Ερμιονίδα, κρασί-ξύδι / Νεμέα, πορτοκάλια / Αργολική πεδιάδα. Όλοι/ες οι επιχειρηματίες παραπονέθηκαν για το υψηλό μεταφορικό κόστος. Το κόστος

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

διαμορφώνεται υψηλά από την υψηλή τιμή του πετρελαίου αλλά και των διοδίων καθώς και των κομίστρων των μεταφορικών εταιριών.

Είναι εντυπωσιακό ότι πολλές μεταποιητικές επιχειρήσεις διατηρούν την έδρα τους και το γραφείο διοίκησης στην Αθήνα. Για πολλούς από τους νέους επιχειρηματίες η έναρξη επιχειρηματικής δραστηριότητας στην ύπαιθρο δεν οδήγησε σε μετεγκατάσταση. Εξακολουθούν να μένουν μόνιμα στην Αθήνα και να επισκέπτονται ευκαιριακά τις παραγωγικές εγκαταστάσεις της επιχείρησης. Η παρατήρηση αυτή ερμηνεύει, σε μεγάλο βαθμό, τη χωροθετική προτίμηση των επιχειρηματιών για κοντινές περιοχές στα δυο μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας.

Σύνδεση με την περιοχή εγκατάστασης

Ο βαθμός χωρικής ενθέκευσης των λειτουργιών των επιχειρήσεων με τις περιοχές εγκατάστασης διαφέρει σημαντικά.

Οι διασυνδέσεις των μεταποιητικών επιχειρήσεων με τον αγροτικό τομέα μπορούν να πάρουν διάφορες μορφές: από ιδιόκτητα αγροκτήματα και μορφές συμβολαιακής αγροτικής παραγωγής μέχρι αγορά πρώτων υλών από την Ελλάδα ή/και το εξωτερικό.

Συχνά σχολιάζεται ότι ένα μεγάλο κίνητρο για την αστική αντιστροφή είναι η ιδιοκτησία αγροτικής γης από μεγάλο μέρος του πληθυσμού. Πράγματι, ενώ σε άλλες χώρες της Ευρώπης σοβαρός ανασταλτικός παράγοντας για την επιστροφή στην ύπαιθρο είναι η έλλειψη πρόσβασης σε γη, στην Ελλάδα ο δείκτης ιδιοκτησίας γης είναι όντως πολύ υψηλός (Gkartzos, 2013). Ωστόσο όλες οι διαθέσιμες εκτάσεις δεν είναι κατάλληλες για αγροτική παραγωγή ή άμεσα καλλιεργήσιμες. Αρκετές έχουν μείνει ακαλλιεργήτες για αρκετές δεκαετίες και πλέον είναι δασωμένες. Επίσης, είναι γνωστά τα προβλήματα που δημιουργεί η ιδιαίτερη γεωμορφολογία της χώρας και το μικρό μέγεθος των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Πολλές δραστηριότητες θέτουν περιορισμούς στο μέγεθος του αγροκτήματος, π.χ. απαιτούνται το ελάχιστο πέντε στρέμματα για την εκτροφή σαλιγκαριών, που δεν ικανοποιούνται από πολλά διαθέσιμα αγροκτήματα. Επίσης, για πολλές δραστηριότητες μεσολαβεί ένα μεγάλο χρονικό διάστημα μέχρι την πρώτη συγκομιδή (στα σαλιγκάρια 3-4 χρόνια, στην τρούφα 6-8 χρόνια ανάλογα με το είδος) και άρα δεν προσφέρονται για άμεση εκμετάλλευση.

Τα μεγαλύτερα βέβαια προβλήματα πηγάζουν από τις δυσκολίες του αγροτικού επαγγέλματος. Έχει ενδιαφέρον ότι μονάδες που διατηρούν ιδιόκτητα αγροκτήματα συνήθως λειτουργούν με ένα σύστημα διαγενεακού καταμερισμού της εργασίας. Οι αγρότες γονείς εξακολουθούν να αναλαμβάνουν τις επίπονες και απαιτητικές αγροτικές εργασίες και η δεύτερη γενιά αναλαμβάνει το σχεδιασμό νέων προϊόντων, συσκευασιών και το νευραλγικό τομέα των πωλήσεων.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Η μεταποιητική επεξεργασία ολοκληρώνεται με διάφορους τρόπους. Άλλες επιχειρήσεις εκτελούν όλες τις φάσεις παραγωγής στην ίδια μονάδα, άλλες αναθέτουν υπεργολαβίες στην Ελλάδα ή/και το εξωτερικό. Η υπεργολαβική ανάθεση της παραγωγής αποσιωπάται από τις επιχειρήσεις και προβάλλονται ως τοπικά προϊόντα, προϊόντα που έχουν παραχθεί σε άλλη περιοχή της Ελλάδας ή εισάγονται από το εξωτερικό.

Η συμβολή των επιχειρήσεων που έλαβαν μέρος στην Έρευνα στη δημιουργία απασχόλησης ήταν μικρή. Οι μικρές επιχειρήσεις εξακολουθούν να επωφελούνται από την απλήρωτη οικογενειακή εργασία και δύσκολα προσλαμβάνουν νέους εργαζόμενους.

Αναγνώριση από την τοπική κοινότητα / τοπικές συνεργασίες

Ένα κοινό χαρακτηριστικό των επιχειρηματιών που συμμετείχαν στην Έρευνα ήταν η έκφραση της δυσαρέσκειας τους για την περιορισμένη αποδοχή και στήριξη της επιχείρησης από τον άμεσο κοινωνικό περίγυρο και την τοπική κοινότητα. Η δυσαρέσκεια αυτή εκφράστηκε από όλες σχεδόν τις επιχειρήσεις που είναι εγκατεστημένες σε περιοχές της υπαίθρου, κυρίως με δυο τρόπους. Πρώτον, οι τοπικές επιχειρήσεις - δυνητικοί πελάτες δείχνουν απροθυμία να τις εντάξουν στα δίκτυα των προμηθευτών τους και εξακολουθούν να προωθούν τα ανταγωνιστικά προϊόντα εξωτοπικών επιχειρήσεων. Δεύτερον, δεν έχουν την υποστήριξη που θα ανέμεναν από την τοπική αυτοδιοίκηση αν και πληρώνουν, κατά τη γνώμη τους, υπερβολικά υψηλά δημοτικά τέλη. Σε τρεις περιπτώσεις τονίστηκε ότι, παρά τις συνεχείς εκκλήσεις τους, οι τοπικές αρχές δεν έχουν αναλάβει το κόστος ασφαλτόστρωσης του χωματόδρομου που συνδέει το εργοστάσιο με το κεντρικό οδικό δίκτυο.

Οι σχέσεις συνεργασίας με άλλους επιχειρηματίες είναι τυπικές ως ανύπαρκτες. Όλοι/ες αναγνωρίζουν την αναγκαιότητα συνεργασιών αλλά παραδέχονται ότι δεν υπάρχει κουλτούρα συνεργασίας. Οι περισσότεροι ισχυρίζονται ότι έχουν αναλάβει πρωτοβουλίες για να δημιουργηθούν συνεργατικοί θεσμοί αλλά δεν υπάρχει ανταπόκριση. Είναι χαρακτηριστική η έλλειψη συνεργασιών ακόμη και για τις πιο απλές δράσεις, π.χ. οργάνωση κοινής αποστολής εμπορευμάτων σε κοινό προορισμό. Η έλλειψη συνεργασιών αναδεικνύει όλα τα προβλήματα της μικρής κλίμακας παραγωγής και επιβαρύνει το κόστος παραγωγής.

Η ανταλλαγή απόψεων, πληροφοριών και τεχνογνωσίας συνεργασία μέσω του διαδικτύου και μέσω κοινωνικής δικτύωσης είναι μάλλον υπερτιμημένη.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Συζήτηση / Συμπεράσματα

Η τρέχουσα κρίση έχει αναδείξει τα πολλά προβλήματα που προκαλεί η πρωτόγνωρη συγκέντρωση στα αγρο-τροφικά συστήματα στην Ελλάδα. Οι μεγάλες επιχειρήσεις διευρύνουν τα μερίδια αγοράς τους ενισχύοντας τις οικονομικές, κοινωνικές και χωρικές ανισότητες. Η χαλάρωση των παραδοσιακών δεσμών των μεγάλων αγροτοβιομηχανιών με τον τοπικό αγροτικό τομέα και τα δίκτυα των προμηθευτών έχει προκαλέσει ισχυρούς κλυδωνισμούς σε τοπικές οικονομίες, τη βαθμιαία εξαφάνιση τοπικών τροφίμων και ποικιλιών και την επιβολή ενός κοινού – μαζικού διατροφικού προτύπου. Παράλληλα οι στρατηγικές των μεγάλων αλυσίδων λιανικού εμπορίου τροφίμων που δραστηριοποιούνται στη χώρα έχουν αποκόψει μεγάλο αριθμό μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων από την αγορά και έχουν οδηγήσει χιλιάδες εξειδικευμένα καταστήματα τροφίμων και μικρές αλυσίδες εκτός αγοράς.

Στο πλαίσιο αυτό αναζητούνται μικρές επιχειρήσεις που θα επαναφέρουν τη χαμένη ισορροπία, την ποικιλομορφία και την ανθρώπινη κλίμακα. Η μελέτη των ποιοτικών χαρακτηριστικών δυναμικών «νέων» επιχειρήσεων των αγρο-τροφικών συστημάτων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της κρίσης ανέδειξε μια σειρά ενδιαφέροντα ζητήματα.

Οι «νέες» επιχειρήσεις σε πολλούς τομείς διαφοροποιούνται σημαντικά από την τυπική αγρο-τροφική ΜΜΕ, προς τη θετική κατεύθυνση. Οι επιχειρηματίες που έλαβαν μέρος στην Έρευνα Πεδίου έχουν σαφέστατα αναβαθμισμένα εκπαιδευτικά προσόντα και δεξιότητες. Οι γνώσεις, οι εμπειρίες και η επινοητικότητα τους δίνουν τη δυνατότητα να ξεπερνούν σημαντικά εμπόδια που θέτει το απαιτητικό επιχειρηματικό περιβάλλον. Αυτήν την περίοδο οι επιχειρήσεις τροφίμων είναι φυτώρια εφαρμογής δημιουργικών ιδεών, με όλες τις ιδιομορφίες της ελληνικής περίπτωσης. Οι μεταποιητικές επιχειρήσεις παράγουν μεγάλο φάσμα ποιοτικά αναβαθμισμένων προϊόντων, υψηλής διατροφικής αξίας, όχι αναγκαστικά ακριβά, παρά την αντίθετη άποψη που κυριαρχεί. Στο λιανεμπόριο των τροφίμων δημιουργούνται νέα κανάλια διάθεσης των προϊόντων και νέοι τύποι επιχειρήσεων με ευοίωνες προοπτικές. Οι εξαγωγικές τους επιδόσεις δεν είναι λαμπρές, ωστόσο η τοποθέτηση στην αγορά νέων πετυχημένων προϊόντων έχει οδηγήσει σε σημαντική μείωση των εισαγωγών, π.χ. στον κλάδο της ζυθοποιίας.

Σ' άλλα ζητήματα, όπως η συμβολή τους στη δημιουργία απασχόλησης και τη χωρική ανάπτυξη, η εικόνα δεν είναι τόσο ξεκάθαρη.

Η συνεισφορά τους στην απασχόληση είναι μάλλον περιορισμένη. Συνήθως η επιχειρηματική δράση εξαντλείται στα όρια της οικογένειας του επιχειρηματία. Το λιανικό εμπόριο έχει μεγαλύτερη συνεισφορά στην απασχόληση από τις μικρές μεταποιητικές επιχειρήσεις. Είναι ιδιαίτερα ανησυχητική η ομοφωνία των επιχειρηματιών για την αναποτελεσματικότητα των προγραμμάτων καταπολέμησης της ανεργίας που εφαρμόζει ο ΟΑΕΔ.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Επίσης, η συμβολή στην τοπική ανάπτυξη δεν είναι τόσο προφανής. Γενικά, παρατηρείται μια χαλάρωση των δεσμών των επιχειρήσεων με την περιοχή εγκατάστασης. Είναι ιδιαίτερα ανησυχητική η δυσπιστία που αντιμετωπίζουν οι επιχειρηματίες από την τοπική κοινότητα και η έλλειψη συνεργασιών. Αυτά τα δυο σοβαρά ζητήματα, που πολύ συχνά ευρίσκονται στη βάση κάθε επιχειρηματικής δραστηριότητας στην Ελλάδα, μειώνουν τις πιθανότητες επιτυχίας των νέων πρωτοβουλιών. Ένα άλλο πολύ σοβαρό ζήτημα έχει να κάνει με την έλλειψη κρατικής βοήθειας. Η ένταξη σε επιχορηγούμενα προγράμματα των επιχειρηματιών που έλαβαν μέρος στην Έρευνα Πεδίου ήταν ελάχιστη.

Τέλος και οι μικρές μονάδες των τροφίμων δείχνουν ισχυρή χωροθετική προτίμηση σε γειτονικές περιοχές στα μεγάλα αστικά κέντρα εγκαταλείποντας την ύπαιθρο και τους παραδοσιακούς τόπους παραγωγής τροφίμων. Τα ευρήματα της Έρευνας ενισχύουν την άποψη ότι το ρεύμα αντίστροφης αστικοποίησης είναι πολύ μικρότερο από την εικόνα που έχουν κατασκευάσει τα ΜΜΕ (Κασίμης και Ζωγραφάκης, 2014). Συχνά η έναρξη επιχειρηματικής δραστηριότητας στην ύπαιθρο δεν συνοδεύεται από αλλαγή του τόπου εγκατάστασης του επιχειρηματία. Ακόμη πιο σημαντικά ένα όχι μικρό ποσοστό των επιχειρηματιών εξακολουθούν να εργάζονται στο μεγάλο αστικό κέντρο που αποτελεί την έδρα της επιχείρησής τους. Η εγκατάσταση επιχειρήσεων τροφίμων σε κοντινές περιοχές των αστικών κέντρων, ενισχύεται ακόμη περισσότερο από τη μεταστροφή της ζήτησης για ελληνικά προϊόντα. Για πολλές επιχειρήσεις δεν αποτελεί προτεραιότητα η παραγωγή τοπικών όσο ελληνικών προϊόντων. Στο πλαίσιο αυτό, και αυτό είναι μια ιδιομορφία της ελληνικής περίπτωσης, το εθνικό υπερκεράζει το τοπικό.

Συνοψίζοντας, οι επιχειρήσεις που έλαβαν μέρος στην Έρευνα Πεδίου φαίνεται ότι έχουν ξεπεράσει αρκετές από τις παθογένειες της τυπικής μικρής αγρο-τροφικής επιχείρησης που δραστηριοποιείται στη χώρα. Μεταξύ άλλων, οι επιχειρηματίες έχουν αυξημένα εκπαιδευτικά προσόντα και επίπεδο πληροφόρησης, δραστηριοποιούνται σε δυναμικές περιοχές των τροφίμων και λανσάρουν στην αγορά προϊόντα που ικανοποιούν τις σύγχρονες καταναλωτικές απαιτήσεις. Οι ιδιότητες αυτές τους επιτρέπουν, σε κάποιο βαθμό, να αμβλύνουν τους περιορισμούς που επιβάλλει το τρέχον ασταθές και περιοριστικό επιχειρηματικό περιβάλλον. Από την άποψη αυτή λοιπόν είναι πραγματικά «νέες» και έχουν προοπτικές ανάπτυξης. Ωστόσο παραμένουν «παλιές» σε λιγότερο ορατά αλλά πιο σημαντικά χαρακτηριστικά. Είναι εμφανής η αδυναμία σύναψης συνεργασιών, σε τοπικό και κλαδικό επίπεδο, ο χαμηλός βαθμός χωρικής ενθέκευσης στην περιοχή εγκατάστασης, η αδυναμία να δημιουργήσουν θέσεις απασχόλησης. Αν δεν ξεπεραστούν αυτά τα μακροχρόνια προβλήματα που χαρακτηρίζουν τη δράση των μικρών ελληνικών επιχειρήσεων, σε καλούς και κακούς καιρούς, αμφισβητείται έντονα όχι μόνο η συμβολή τους στην τοπική ανάπτυξη αλλά και η επιβίωση τους.

Ευχαριστίες

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ευχαριστώ τους επιχειρηματίες και τους πληροφοριοδότες – κλειδί που συμμετείχαν στην Έρευνα Πεδίου με μεγάλη προθυμία και μοιράστηκαν τα επιχειρηματικά τους σχέδια και τους προβληματισμούς τους. Επίσης τους συναδέλφους, *Θανάση Λακριντή, Υπ. Διδάκτορα Χαροκόπειου Πανεπιστήμιου*, που οργάνωσε το αρχείο της έρευνας, συνέβαλλε στην επεξεργασία των αποτελεσμάτων και ανέλαβε εξολοκλήρου το επίτονο έργο της διοικητικής υποστήριξης της ομάδας του Χαροκόπειου Πανεπιστήμιου, *Γιάννη Ραυτόπουλο, Γεωγράφο, ΜΑ*, και *Μαριάννα Πατελίδα, Χωροτάκτη, τελειόφοιτη του ΠΜΣ Χαροκόπειου Πανεπιστήμιου*, που ανέλαβαν την επεξεργασία των ψηφιακών χαρτών.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Allen, P. (2010). 'Realizing justice in local food systems'. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(2), 295-308.
- Bendini, M., & Steinberger, N. (2005). 'The penetration of lead firms in regional food agro-chains'. Στο N. Fold & B. Pritchard (Επιμ.) *Cross – Continental Food Chains* (σσ 155-165). London: Routledge.
- Biggeri, M. και Ferrannini, (2014). *Sustainable human development: A new territorial and people centered perspective*. London: Palgrave.
- Blay-Palmer, A. (2008). *Food Fears: From industrial to sustainable food systems*. London: Ashgate
- Bodini, A. (2012). *Food e-Commerce: IT and marketing perspective of its success factors*. Lambert: Academic Publishing.
- Born, B., & Purcell, M. (2006). 'Avoiding the local trap: scale and food systems in planning research'. *Journal of Planning, Education and Research*, 26(2), 195-207. doi: 10.1177/0739456X06291389
- Burch, L., & Lawrence, G. (2007). 'Supermarket own brands, new foods and reconfiguration of agri-food supply chains'. Στο J. Lawrence & D. Burch (Επιμ.), *Supermarkets and agri-food supply chains: Transformations in the production and consumption of foods* (σσ 100-128). Cheltenham: Edward Elgar.
- Burns, J. (1983) «A Synoptic View of the Food Sector», στο J. Burns, J. McInerney & A. Swinbank (επιμ.): *The Food Industry: Economics and Policies*, London: Heinemann: 1-27.
- Clapp, J. (2012). *Food*. Cambridge: Polity Press.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- ETC (Erosion, Technology and Concentration) Group (2008). *Who owns nature? Corporate power and the final frontier in the commodification of life* (ETC Group Communiqué Issue 100). ETC Group. Ανακτήθηκε από http://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/publication/707/01/etc_won_report_final_color.pdf
- EU (European Commission) (2005) *The new SMEs definition*, Luxemburg: EU publications
- Florida, R. (2003) *The rise of the creative class*. New York: Basic Books.
- Fold, N., & Pritchard, B. (2005). 'Introduction'. Στο N. Fold & B. Pritchard (Επιμ.) *Cross – continental food chains* (σσ 1-22). London: Routledge.
- Foresight (2011). *The future of food and farming: Challenges and choices for global sustainability* (Final Project Report). London: The Government Office of Science. Ανακτήθηκε από https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/288329/11-546-future-of-food-and-farming-report.pdf
- Fresco, L. (2009). 'Challenges for food system adaptation today and tomorrow'. *Environmental Science and Policy*, 12(4), 378-385.
- Friedland, W. (2004). 'Agrofood globalization and commodity systems'. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food*, 12, 5-16. ISSN: 0798-1759
- Fuchs, D., Kalfagianni, A., & Arentsen, M. (2009). 'Retail power, private standards and sustainability in the global food system'. Στο J. Clapp & D. Fuchs (Επιμ.), *Corporate power in global agri-food governance* (σσ 29-59). Cambridge: MIT Press.
- Garnett, T. (2008). *Cooking up a storm: Food, greenhouse gas emissions and our changing climate* (Research Report 09/2008). Food Climate Research Network, Centre for Environmental Strategy. Surrey: University of Surrey. Ανακτήθηκε από http://www.fcrn.org.uk/sites/default/files/CuaS_web.pdf
- Gkartzios, M. (2013). 'Leaving Athens: Narratives of counterurbanization in times of crisis'. *Journal of Rural Studies*, 32, 58-167. doi:10.1016/j.jrurstud.2013.06.003
- Kalfagianni, A. (2014). 'Addressing the global sustainability challenge: The potential and pitfalls of private governance from the perspective of human capabilities'. *Journal of Business Ethics*, 122(2), 307-20. doi 10.1007/s10551-013-1747-6
- Kneafsey, M. (2010). 'The region in food – important or irrelevant?'. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 3 (2), 177-190.
- Kneen, B. (2002). *Invisible giant: Cargill and its transnational strategies*. London: Pluto Press.
- Lang, T., & Heasman, M. (2009). *Food wars: The global battle for mouths, minds and markets*. London: Earthscan.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

- Lee, H., & Memia, L. (2013). 'Sense of place for communities as the key to farming for the city'. Paper presented at the *5th AESOP Sustainable Food Systems Conference*, Montpellier, 28-29/10/2015, Conference Book of Abstracts.
- McKinsey (2012). *Greece 10 years ahead: Defining Greece's new growth model and strategy* (Executive Summary). Athens Office: McKinsey Co. Ανακτήθηκε από http://www.mckinsey.com/locations/athens/GreeceExecutiveSummary_new/pdfs/Executive_summary_English.pdf
- Morgan, K., Marsden, T., & Murdoch, J. (2006). *Worlds of food: Place, power and provenance in the food chain*. Oxford: Oxford University Press.
- Morgan, K. & Sonnino, R. (2010). 'The urban foodscape: world cities and the new food equation', *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(2), 209-224. doi: 10.1093/cjres/rsq007
- OECD (Organisation for Economic Cooperation and Development) (2013) *Competition Assessment Reviews: Greece, Preliminary Version*. Ανακτήθηκε από <http://sev4enterprise.org.gr/wp-content/uploads/2014/05/EKTHESEIS-12.pdf>
- Pritchard, B., & Burch, D. (2005). *Agri-food Globalization in Perspective: International Restructuring in the Processing Tomato Industry*. London: Ashgate.
- Sage, C. (2002). 'Social embeddedness and relations of regard: alternative 'good food' networks in south-west Ireland'. *Journal of Rural Studies*, 19(1): 47-60. doi:10.1016/S0743-0167(02)00044-X
- Sage, C. (2012). *Environment and food*. London: Routledge.
- Skordili, S. (2013a). 'Economic crisis as a catalyst for food planning in Athens'. *International Planning Studies* 18(1), 129-141. doi:10.1080/13563475.2013.770635
- Skordili, S. (2013b). 'The sojourn of Aldi in Greece'. *Journal of Business and Retail Management Research*, 8(1), 68-80. ISSN 1751-8202
- Storper, M., και Scott, A. (2009). 'Rethinking human capital, creativity and urban growth'. *Journal of Economic Geography*, (9), 147-167.
- Vorley, B. (2007). 'Supermarkets and agri-food supply chains in Europe: Partnership and protest'. Στο J. Lawrence & D. Burch (Επιμ.), *Supermarkets and agri-food supply chains* (σσ 243-267). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Wilson, D.A. (2013). 'Beyond alternative: Exploring the potential for autonomous food'. *Antipode*, 45(3), 719-737. doi: 10.1111/j.1467-8330.2012.01020.x
- Young, N. (2010). 'Business networks, collaboration and embeddedness in local and extra-local spaces: the case of Prort Hardy, Canada'. *Sociologia Ruralis*, 50(4), 392-408.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Ελληνική

Ανθοπούλου, Θ., & Παρταλίδου, Μ. (υπό έκδοση). «Εναλλακτικά αγροτροφικά δίκτυα και νέες αλληλέγγυες εταιρικές μεταξὺ πόλης και υπαίθρου. Διερευνώντας την Κοινωνικά Υποστηριζόμενη Γεωργία». Στο Σ. Σκορδίλη (Επιμ.), Θεματικό Αφιέρωμα: 'Τα αγρο-τροφικά συστήματα στην ανθρωπογεωγραφία και το σχεδιασμό: η νέα ερευνητική ατζέντα', *Γεωγραφίες*, (25).

Γριτζάς, Γ., Καβουλάκος, Κ., & Τζέκου, Ε. (υπό έκδοση) «Εναλλακτικοί χώροι, ποικίλες οικονομίες και αγροτροφικά δίκτυα: Μία επισκόπηση της ευρύτερης συζήτησης και μία ενδεικτική αναφορά στην ελληνική περίπτωση». Στο Σ. Σκορδίλη (Επιμ.), Θεματικό Αφιέρωμα: 'Τα αγρο-τροφικά συστήματα στην ανθρωπογεωγραφία και το σχεδιασμό: η νέα ερευνητική ατζέντα', *Γεωγραφίες*, (25).

Ελληνική Βιομηχανία (2015) . *Οι 200 βιομηχανίες αγροτικών προϊόντων και τροφίμων με τις μεγαλύτερες πωλήσεις, 2012*. INR Ελληνική Βιομηχανία. Ανακτήθηκε από <http://www.inr.gr/?p=a65>, στις 05/02/2015.

INEMY – ΕΣΕΕ (Ινστιτούτο Εμπορίου και Υπηρεσιών της Εθνικής Συνομοσπονδίας Εμπορικών Επιχειρήσεων) (2013). *Η εξέλιξη του επιπέδου των τιμών στην ελληνική οικονομία* (Έκθεση Ερευνητικού Προγράμματος 08/2013). INEMY – ΕΣΕΕ: Αθήνα. Ανακτήθηκε από http://www.inemy.gr/Portals/0/times_septemvrios2013/index.html

Κασίμης, Χ., & Ζωγραφάκης, Στ. (2014). «Η Ύπαιθρος, η γεωργία και η κρίση». Στο Χ. Κασίμης, Σ. Ζωγραφάκης, Μ., Π. Καρανικόλας & Σ. Κλωνάρης (Επιμ.) Θεματικό Αφιέρωμα: 'Επιστροφή στη γεωργία', *Διεθνής Ευρωπαϊκή Πολιτική*, (27), 17-31.

Λαμπριανίδης, Λ., Σκορδίλη, Σ., & Καλογερέσης, Θ. (2004). «Επιχειρηματικότητα στην ελληνική ύπαιθρο: Η περίπτωση της Λέσβου και του νομού Κιλκίς». Στο Λ. Λαμπριανίδης (Επιμ.) *Η επιχειρηματικότητα στην ευρωπαϊκή ύπαιθρο: Η περίπτωση της Ελλάδας* (σσ 277-344), Πατάκης: Αθήνα.

ΠΑΣΕΓΕΣ (Πανελλήνια Συνομοσπονδία Ενώσεων Γεωργικών Συνεταιρισμών) (2012). *Αυτάρκεια αγροτικών διατροφικών προϊόντων* (Μελέτη ΠΑΣΕΓΕΣ, 08/2012). ΠΑΣΕΓΕΣ: Αθήνα. Ανακτήθηκε από <http://www.paseges.gr/resource-ari/paseges/contentObject/932449fd-48e6-4562-9150-558e7057a64f/attachedFiles%5B83c60e2e-da3d-4a74-9224-da24c7dd9f27%5D>

Σκορδίλη, Σ. (2003). «Η νέα γεωγραφία της αγρο-τροφικής βιομηχανίας στην Ελλάδα». *Τόπος: Επιθεώρηση Χωρικής Ανάπτυξης, Σχεδιασμού και Περιβάλλοντος*, 20-21, 99-118.

Σκορδίλη, Σ. (2008). «Όψεις της αγρο-τροφικής παγκοσμιοποίησης: γεωγραφικοί μετασχηματισμοί των δικτύων προμήθειας αγρο-τροφικών προϊόντων». *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 125, 131-61.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.

Σκορδίλη, Σ. (2012). «Οικονομική κρίση και ένταση της γεωγραφικής και οικονομικής ανισότητας: νέες χωρικές στρατηγικές των μεγάλων ομίλων που δραστηριοποιούνται στο ελληνικό λιανικό εμπόριο τροφίμων». *Αειχώρος*, 17, 82-105.

Η παρούσα έρευνα έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο - ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) - Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ. Επένδυση στην κοινωνία της γνώσης μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου.